



# PALVEMAJAD

20. sajandi alguse  
vabakoguduste palvelate  
väärtustamine ja  
säilitamine

MAGISTRITÖÖ

**MARGARITA PUGRI**

Juhendajad:

Anneli Randla, PhD

Toivo Pilli, PhD

Tallinn 2022

EESTI KUNSTIAKADEEMIA

Kunstikultuuri teaduskond

Muinsuskaitse ja konserveerimise osakond

Magistritöö

## **PALVEMAJAD**

**20. sajandi alguse vabakoguduste palvelate väärtustamine ja säilitamine**

Margarita Pugri

Juhendajad:

Anneli Randla, PhD

Toivo Pilli, PhD

Tallinn 2022

## Autorideklaratsioon

Kinnitan, et:

1. käesolev magistritöö on minu isikliku töö tulemus, seda ei ole kellegi teise poolt varem (kaitsmisele) esitatud;
2. kõik magistritöö koostamisel kasutatud teiste autorite tööd (teosed), olulised seisukohad ja mistahes muudest allikatest pärinevad andmed on magistritöös nõuetekohaselt viidatud;
3. luban Eesti Kunstiakadeemial avaldada oma magistritöö repositooriumis, kus see muutub üldsusele kättesaadavaks interneti vahendusel.

Ülaltoodust lähtudes selgitan, et:

- käesoleva magistritöö koostamise ja selle sisalduvate ja/või kirjeldatud teoste loomisega seotud isiklikud autoriõigused kuuluvad minule kui magistritöö autorile ja magistritööga varalisi õigusi kasutatakse vastavalt Eesti Kunstiakadeemias kehtivale korrale;
- kuivõrd repositooriumis avaldatud magistritööga on võimalik tutvuda piiramatul isikute ringil, eeldan, et minu magistritööga tutvuja järgib seadusi, muid õigusakte ja häid tavaid heas usus, ausalt ja teiste isikute õigusi austavalt ning hoolivalt.  
Keelatud on käesoleva magistritöö ja selles sisalduvate ja/või kirjeldatud teoste kopeerimine, plagieerimine ning mistahes muu autoriõigusi rikkuv kasutamine.

---

(kuupäev)

---

(magistritöö autori nimi ja allkiri)

Töö vastab magistritööle esitatud nõuetele:

---

(kuupäev)

---

(magistritöö juhendaja allkiri, akadeemiline või teaduskraad)

## RESÜMEE

Magistritöö käsitleb Eesti vabakoguduste, täpsemalt Eesti Evangeeliumi Kristlaste ja Baptistide Liitu kuuluvate koguduste 20. sajandi alguses ehitatud palvemaju, hoonete nii välis- kui sisearhitektuuri väärtustamist. Töö fookus on peaaesjalikult Läänemaa ja Eesti saarte EEKB Liidu palvemajadel, interjööri analüüsiks on aga vaadeldud EEKB Liidu palvemaju laiemalt. Töö on oluline, kuna vabakoguduste sakraalset ruumi ja selle tähenduslikkust ei ole varasemalt uuritud.

Peamisteks töö eesmärkideks on palvemajade kui ajalooliste hoonete väärtustamine ja võimalik säilitamine. Selleks olen kirjeldanud palvelate kujunemislugu ja ruumilisi muutusi ajas, analüüsinud hoonete väärtusi ja vaadeldud ruumi tähendust koguduse silmis. Töö lõppeesmärgiks on hoone omanike ja koguduste juhtkondade teadlikkuse tõstmine oma arhitektuuripärandist ning võimaliku koostöö rakendamine hoonete konserveerimisel.

Töö kirjutamisel on kasutatud arhiiviallikaid, mis kajastavad koguduse elu ja muutusi. Avaldatud materjalidest on kasutatud varasemaid ajaloo, arhitektuuri ja vabakoguduse identiteeti käsitlevaid uuringuid, publitseerimata allikad koosnevad enamjaolt käsikirjadest. Ruumilise analüüsi läbiviimiseks on kasutatud fotoarhiivi, projekt- ja inventariseerimise jooniseid, leitud andmeid on kõrvutatud hetkeolukorraga. Töö käigus viidi läbi 64 intervjuud uuritavate hoonetega seotud inimestega, mille põhjal on analüüsitud inimeste emotsionaalset seotust ja suhtumist koguduse hoonesse kvalitatiivse uurimismeetodi kaudu. Oluline osa töö juures oli paikvaatlusel, töö jooksul külastati ühtkokku 52 palvemaja. Töös on käsitletud 36 palvemaja, põhitöö maht on 155 lk ja sealjuures on kasutatud 175 fotot. Tööga lahutamatu osa moodustavad Lisa 1 ja Lisa 2, mille maht ühtkokku on 115 lk ja 248 fotot. Lisa 3 ja Lisa 4 on illustratiivsed.

**Uurimisainestiku võtmesõnad:** sakraalarhitektuur, palvemaja, vabakogudus.

# SISUKORD

RESÜMEE .....	3
SISUKORD .....	4
SISSEJUHATUS .....	6
Magistritöö eesmärk ja teema aktuaalsus .....	7
Allikad ja metoodika .....	9
Terminoloogia .....	11
1. AJALOOLINE ÜLEVAADE.....	13
1.1. Kirikulooline taust vabakoguduste tekkel .....	13
1.2. Palvemajade ehitamine 20. saj alguses.....	18
1.3. Palvemajad nõukogude perioodil 1940–1991. a .....	21
1.4. Hoonete tagastamine iseseisvuse taastamisel.....	29
2. ARHITEKTUURNE ANALÜÜS JA TÜPOLOOGIA .....	31
2.1. Arhitektuurne analüüs ja tüpoloogia .....	32
2.2. Ruumiline kirjeldus ja analüüs .....	40
2.2.1.Fookus ja sümboolika palvemajas .....	45
2.2.2.Ruumiline hierarhiline ülesehitus ja pühadus.....	58
3. PALVELATE VÄÄRTUSPÕHINE ANALÜÜS .....	64
3.1. Teoreetiline taust pärandi väärtuste määramisel .....	64
3.2. 20. sajandi alguse palvemajade väärtused .....	68
3.3 Pärandikaitse ja säilitamise põhimõtted .....	80
3.4 Senised uuringud, toetusprogrammid ja planeeringud .....	84
4. SEISUND JA SÄILIVUS AUTENTSUSE ALUSEL .....	90
4.1. Hästi või suhteliselt hästi säilinud .....	93

4.2. Ümber ehitatud nõukogude perioodil .....	94
4.3. Ümber ehitatud taasiseseisvumise perioodil .....	97
4.4. Taastatud taasiseseisvumise järel .....	100
4.5. Omandisuhetest või funktsiooni muutustest tulenenud muutused .....	103
4.6. Kogudus on hoonest välja kasvanud .....	107
4.7. Hävinenud ja taastatud .....	107
4.8. Hävinenud ja/või hüljatud .....	110
5. RUUMI JA KOGUDUSE SUHTED.....	111
5.1. Muutused ruumis jumalateenistuse sees ja väljaspool jumalateenistust .....	112
5.2. Lähenemine arhitektuursele pärandile EEKB Liidu sees .....	118
5.3. Kes kujundab vabakoguduste sakraalset ruumi? .....	123
5.4. Uued dominandid ruumis .....	127
5.5. Kas kogudus vajab oma ruumi? .....	130
6. RESTAUREERIMINE JA SÄILITAMINE.....	133
6.1. Arhitektuurinõukogu töörühma loomise mõte EEKB Liidu sees.....	133
6. 2. Võimalused hoonete säilitamiseks ja targaks restaureerimiseks .....	134
KOKKUVÕTE .....	137
ALLIKAD JA KIRJANDUS.....	141
SUMMARY .....	154
LISADE LOETELU .....	155

*Ja su omad ehitavad üles muistsed varemed,  
sa taastad endiste põlvede alusmüürid;  
sind nimetatakse „lõhutud müüride parandajaks”,  
„teeradade käidavaks tegijaks”  
Jesaja 58:12<sup>1</sup>*

## **SISSEJUHATUS**

Eesti vabakoguduste palvemajad on ohustatud arhitektuuripärand, mis enamjaolt pole riikliku kaitse all, kuigi neil on märgiline osa Eesti kirikuajaloos. 19. sajandi lõpu ja 20. sajandi alguse usulise ärkamise laine tõi Eestis kaasa massilise palvelate ehituse. See vajadus tekkis pigem seestpoolt väljapoole, inimeste sisemisest soovist, mitte välisest sunnist. Vaimulikust tõukejõust inspireerituna ei olnud ehitus institutsionaalselt organiseeritud, vaid pigem kantud uue koguduse ühisest visioonist ja kokkukuuluvuse tundest. Hooneid püstitati sisemise kirega omadest vahenditest ja omast tarkusest, seetõttu olid need inimeste jaoks väga lähedased ja kodused.

20. sajandi teise poole võõrvõimu agressioon ja okupatsioon tegid oma hävitustöö, ateistliku poliitika väärkasutuse alla sattusid nii mitmed kirikud kui ka palvelad. Pea pooled kunagised palvemajad on tänaseks hävinud ja tegemist on ohustatud pärandiliigiga, mis vajab süstemaatilist kaitset. Ohte on mitu: kasutusest välja jäämine koguduste piirkondliku hääbumise tõttu, elujõuliste koguduste aktiivne ehitustegevus olemasolevasse ajaloolisse materjali hoolimatu suhtumisega või sakraalsest funktsioonist profaansesse kasutusse minekuga hoone olulise eripära kadumine. Käesolev magistritöö on jätk 2020. aastal kaitstud arhitektuuri konserveerimise ja restaureerimise täienduskoolituse lõputööle Nõmme Baptisti Koguduse palvemajast. Viimasest ajendatuna tekkis huvi käsitleda laiemalt vabakoguduste palvemajade arhitektuuri väärtustamise ja sakraalse ruumi tähendusega seotud küsimusi. Magistritöö teema on 20. saj alguses ehitatud vabakoguduste, kitsamalt evangeeliumi kristlaste, baptistide ja priilaste palvemajade väärtustamine ja säilitamine. Uurimistöös püüan mõista ja sõnastada, mis nendes hoonetes on väärtuslikku ja tähenduslikku kahest aspektist lähtudes:

- arhitektuure kehand kui füüsiline pärand,
- pärandi väärtus läbi vabakoguduse ajaloo ja spiritualiteedi prisma.

---

<sup>1</sup> Vana Testament, Jesaja 58:12. Piibel 1997. a tõlge.

Mistahes pärand väljendab endas ajaloo kulgu ja aitab mõista mineviku seotust kaasaegse eluga. Uurimustöö eesmärk on teadlikkuse tõstmine vabakoguduste sakraalhoonete arhitektuuripärandist kui nende ajaloo kõige nähtavamast käegakatsutavamast osast. Sealjuures sean sihiks olla erapooletu konstateerija, mitte nostalgiline mineviku ihaleja, püüdes läbi vaatluse ja ajaloolise kõrvutuse tajuda keskkonna olemuslikkust. Uurijana seob mind teemaga kuulumine baptistikogudusse, seega vaadeldav keskkond ei ole päris võõras. Omades varasemat disainiharidust peegeldub minu vaatlustes ruumilise korra ja esteetilisuse püüdlus, vähem oskus asju teoloogilisest vaatenurgast põhjendada.

Siinkohal soovin tänada oma juhendajaid, Annel Randlat ja Toivo Pillit, kes andsid oma julgustava juhatuse ja pühendumusega suure panuse magistr töö valmimisse. Samuti tänan Jaan Bärensoni ja Dan Lukast erialaste nõuannete eest, Tarmo Kähri, Kaie Kanti ja Enn Veevot külalislahke vastuvõtu ja ajalise panuse eest Hiiu saarel ning kõiki teisi 64 intervjuueeritud inimest, ilma kelleta see töö ei oleks sündinud.

### ***Magistr töö eesmärk ja teema aktuaalsus***

Evangeeliumi kristlasi, baptiste ja priilasi ühendavasse EEKB Liitu<sup>2</sup> kuulub täna 84 kogudust, kellest pooled omavad 20. saj alguses ehitatud palvemaja, millest omakorda pooled on ümber ehitatud. Teema on akuutne, sest algupärasena ja ajaloolises eheduses säilinud palvemaju jääb järjest vähemaks, ehkki nad kuuluvad 20. saj alguse kultuuriväärtusliku arhitektuuripärandi hulka. Oma töös uurin ja toon välja üldisi põhjuseid, miks palvemaju pole seni piisavalt väärtustatud, seda nii riiklikul tasandil kui ka koguduse kui uskkonna sees.

Uurimistöö peaesmärgiks on põhjendada palvelate kui ajaloolise arhitektuuripärandi väärtustamist ja otsida võimalusi hoonete säilitamiseks. Olen seadnud ülesandeks analüüsida palvemajade väärtusi ja vaadata läbi ajaloolise kujunemisloo, mille poolest on palvelad ainulaadsed, mis on mõjutanud nende arengut, kuidas ajas muutunud usulised ja ühiskondlikud tõekspidamised ning vabakoguduslik identiteet on toonud kaasa muutused hoonetes. Selleks küsin, milline oli, on täna ja milline võiks tulevikus olla palvelate tähendus ja roll? Käsitlen hoonet ühe tervikuna, lisaks välisarhitektuuri kirjeldusele analüüsin interjöörü ülesehitust, tarindeid ning siseruumi olulisi elemente spirituaalsusest lähtuvalt. Vaatlen, milline on tänane

---

<sup>2</sup> EEKBL on Eesti evangeeliumi kristlasi, baptiste ja priilasi ühendav usuline organisatsioon. EEKB Liit sündis 1945. aastal nelja vabakirikliku liikumise – priilaste, baptistide, evangeeliumi kristlaste ja nelipühilaste – ühendamisel nõukogude võimude surve all. Aja jooksul on liit kujunenud aktiivset koostööd tegevate koguduste orgaaniliseks võrgustikuks. Eesti Vabariigi taastamisel nelipühilased iseseisvusid ja eraldusid liidust.. <https://kogudused.ee/ekb-liit/>



vabakoguduse sakraalne ruum võrreldes 20. saj algusega ning mis on toimunud muutuste taga. Püüan mõtestada traditsioonilise ruumi iseloomulikke sümboleid ja kirjeldan uusi dominante tänases ruumis. Otsin senise praktika ja toimimise baasil praktilist lahendust palvemajade säilitamiseks.

**Kellele ja miks?** Töö on eelkõige suunatud EEKB Liitu kuuluvate koguduste juhtidele ja otsustuskogudele, kelle pädevusse kuuluvad palvemajade juures tehtavad igapäevased ehituslikud otsused. Vabakoguduste palvelate väärtustamine on oluline teema selleks, et kogudused ise mõistaksid hoonete rolli oma ajaloo ja identiteedi kujunemises, läbi tihedama kokkukuuluvusliku seose kogukondlikus mälus tõsta hoonete tähtsust esiti uskkonna silmis. Lisaks ka selleks, et palvelaid tuua rohkem laiemale Eesti ajaloolisele pildile, et tõuseks avalikkuse teadlikkus, mis omakorda loob eelduse selleks, et palvelate säilimisse ollakse rohkem valmis panustama.

**Teema piiritlemine.** Oma töös piirdun tänasesse EEKB Liitu<sup>3</sup> kuuluvate uskkondade – priilaste, baptistide, evangeeliumi kristlaste – palvemajade vaatlusega. Töö mahupiirangust lähtuvalt ei ole toodud võrdlust teiste vabakoguduste ega ka traditsioonilise kiriku ruumiga. Regionaalselt olen valinud uurimispiirkonnaks Läänemaa, Hiiumaa, Saaremaa ja Vormsi, mis oli usulise ärkamise kese ja tihedaima ehitustegevusega 20. saj alguses. Ühtekokku hõlmab töö selle piirkonna 34 säilinud palvemaja, täielikult hävinenud hooneid ei käsitleta. Et mõista palvemajade ümber toimunud protsessi ja muutusi laiemalt, olen lisaks piirkondlikule valimile teinud juhtumipõhiseid valikulisi noppeid erineva ajaloolise stsenaariumidega hoonetest. Siseruumi analüüsis võrdlen palvemaju ja koguduse ruumi liikudes vabalt piirkondlikku või ajalist piiri seadmata.

**Varasemad uuringud, töö originaalsus.** Varasemalt on Eesti vabakoguduste palvemaju uurinud arhitektuuriajaloolisest aspektist Egle Tamm, kes annab oma raamatus „Moodsad kirikud,“ väga põhjaliku ülevaate hoonete arhitektuursest tüpoloogias ja paiknemisest.<sup>4</sup> Projekti „Eesti 20. sajandi (1870-1991) väärtusliku arhitektuuri kaardistamine ja analüüs“ raames on Anneli Randla koostanud alusuuringu, mis kaardistas palvemajade levikut, säilivust ja ajaloolis-arhitektuurset väärtust säilivuse alusel.<sup>5</sup> Kirikuloolist tausta koguduste tekkimisel ja

---

<sup>3</sup> Sõna „palvemaja“ ja „palvela“ kasutan oma töös sünonüümidena.

<sup>4</sup> E. Tamm, Moodsad kirikud: Eesti 1920.–1930. aastate sakraalarhitektuur. Tallinn: Eesti Arhitektuurimuuseum, 2001.

<sup>5</sup> A. Randla, 20. sajandi palvemajad, alusuuring. Tallinn, 2012.

[https://register.muinas.ee/ftp/XX\\_saj.\\_arhitektuur/alusuuringud/Palvemajad/palve.pdf](https://register.muinas.ee/ftp/XX_saj._arhitektuur/alusuuringud/Palvemajad/palve.pdf) (vaadatud 20. VII 2022).

usuliikumiste arengut on uurinud ja käsitlenud Jaanus Plaat ja Riho Saard.<sup>6</sup> Konkreetsemalt uskkonna kujunemise ajaloolist kajastust EEKB Liidu koguduste arengust leiab Kõrgema Usuteadusliku Seminari väljaannetes Toivo Pilli, Jaan Bärensoni ja Tõnis Valgu käsitluses.<sup>7</sup> Lisaks eelmainitule on teema andnud ainek ka Tartu Ülikooli Usuteaduskonna magistr töödele, nt Katrin Doronini "Vabakoguduslike kirikute ja palvelate sisearhitektuuri ja spirituaalsuse seostest" ja Ken Viidebaum „Vabakoguduste sakraalhooned Eestis 1940–1991“.<sup>8</sup> Doronin piirdub oma töös taasiseseisvunud Eestis ehitatud postmodernistlike uushoonete käsitlusega, kuid jätab välja 20. saj alguse palvemajad. Viidebaum keskendub oma töös nõukogude perioodi ateistliku poliitika survele. Lisaks on Stanislav Sirel avaldanud fotokogumiku „Eesti palvemajad 20. sajandil“, mis baseerub Árpád Arderi fotokogumikul.<sup>9</sup> Kuid just vabakoguduste konfessionaalse eripära, spirituaalsuse ning arhitektuurse ruumi omavahelisi seoseid ei ole autorile teadaolevalt varasemalt Eestis uuritud, mistõttu on antud magistr töö viiendas peatükis toodud käsitlus esimene samm selles suunas.

### ***Allikad ja metoodika***

Olen oma uurimustöös kasutanud kvalitatiivset meetodit, kasutades andmete kogumiseks visuaalset materjali, dokumendianalüüsi, vaatlust, intervjuusid ja andmete kogumist nii ajaloolistest publitseeritud kui publitseerimata allikatest.

Oluliseks algmaterjaliks, millele oma töös tuginesin, oli ülalmainitud 2012. a palvemajade alusuuring, mis on süstemaatiline ja põhjalik kaardistus kümne aasta tagusest seisust. Hea ülevaate koguduste algusaegadest andis 1934. a baptistide 50. aastapäeva puhul ilmunud „50 aastat apostlite radadel“, mis sisaldab lühikirjeldust enamikust tolle aja baptistikogudustest koos fotoga hoonest.<sup>10</sup> Lisaks eelpool mainitud kirjandusele olen töötanud vabakoguduste trükiväljaandega, eelkõige ajakirjaga Teekäija, mis on baptistide trükiväljaanne aastast 1904. Alates aastast 2021 on ajakirja sõjajärgne periood (1904–1940) kättesaadav Eesti

---

<sup>6</sup> J. Plaat, Usuliikumised, kirikud ja vabakogudused Lääne- ja Hiiu maal, Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 2001; R. Saard, Hiiu maal ja hiidlased, usutuultest tormatud ja piiratud. Tallinn: Riho Saard, 2009; Jaanus Plaat, Saaremaa kirikud, usuliikumised ja prohvetid 18.–20. sajandil. Tartu: ERM, 2003.

<sup>7</sup> T. Pilli, Usu värvid ja varjundid: Eesti vabakoguduste ajaloo ja identiteedid. Tallinn: Allika, 2007; Teekond teisele ajale. Peatükke Eesti vabakoguduste ajaloo kohta. Toim T. Pilli. Tartu: Kõrgema Usuteadusliku Seminar, 2005.

<sup>8</sup> K. Doronin, Vabakoguduste kirikute ja palvelate sisearhitektuuri ja spirituaalsuse seostest. Magistr töö. Tartu: Tartu Ülikooli Usuteaduskond, 2010; K. Viidebaum, Vabakoguduste sakraalhooned Eestis 1940–1991. Magistr töö. Tartu Ülikool humanitaarteaduste ja kunstide valdkond usuteaduskond. Tartu Ülikool, 2022.

<sup>9</sup> Väike fotoalbum: Eesti palvemajad 20. sajandil Arpad Arderi kogust. Koost S. Sirel. Rakvere: Rakvere Nelipüha Kogudus, 2015.

<sup>10</sup> 50 aastat apostlite radadel: jooni baptisti koguduste eluarengust Eestis. Toim R. Kaups. Keila: Külvaja, 1934.

Rahvusraamatukogu digiarhiivis digar.ee. Mõningast infot leidsin Evangeeliumi Kristlaste vabakoguduse häälekandjast Külvaja ja priilaste väljaandest Armu Hääl.

Arhiivimaterjalidest olen töötanud Rahvusarhiivis saadaolevate koguduste toimikutega (end SUNVA), kust on võimalik saada infot kogudusliku elu asjaajamiste, rahaliste väljaminekute, ametliku kirjavahetuse ja juriidiliste toimingute kohta. Hooneregistri toimikutes leiduvad ehitusprojektid ja inventariseerimise joonised andsid infot hoonete algse arhitektuuri kohta. Omandisuhete kohta andis infot ehisregister, kasutusega hoonete asukohta aitas täpsustada Maa-ameti kohapärimuse teemakiht pärandkultuuri objektidest.

EEKB Liidu Arhiivi materjalidest kasutasin nii koguduste kirjalikke toimikuid kui fotoarhiivi, mis küll enamuses on dateerimata ja süstematiseerimata. Suurt abi pakkusid pildivõrdluses EEKB Liidu poolt liidu 75. ja 100. asutamise tähtpäevadeks välja antud fotoalbumid, mis sisaldavad fotosid kõikidest kogudustest, sealhulgas fotosid hoonete välis- ja sisevaadetest.<sup>11</sup> Fotosid leidsin Läänemaa ja Hiiumaa muuseumide, Eesti Arhitektuurimuuseumi MUIS-is kättesaadavaist digiteeritud materjalidest, Facebook'i ajaloo huviliste gruppide ja erakogudest (nt Enn Veevo erakogu).

Kirjalikest allikatest töötasin veel koguduste käes oleva ajaloolise dokumentatsiooniga: protokoll-, arve- ja liikmeraamatutega, mis andsid infot koguduse asutamise, hoonete ehitamise, majandusliku seisukorra ja muu koguduse elu puudutava kohta. Raskuseks oli see, et paljud koguduste kroonikad on läinud kaduma, hävinenud või teadlikult hävitatud, säilinud materjalid pole alati süstematiseeritud (on ka korrastatud arhiive). Oluliseks infomaterjaliks olid eluloolised mälestused või koguduse elu käsitlevad käsikirjad, nt Reinhold Niidu ja Priidik Tatteri käsikirjad Jausa koguduse algusaastatest või Rudolf Veevo elulugu „Mälestusi eluteelt“, mis sisaldab kirjeldust Harju koguduse kohta; lisateavet pakkusid ka lühemad kirjad ja tunnistused, mis olid valmistatud mõne koguduse aastapäeva jutluseks, nt Meinhard Elmi kirjalikud mälestused 2003. a.

Töö empiiriliseks osaks oli palvelate külastamine, vaatlemine ning vahetu isikliku kogemuse saamine ruumist, ka esmane tehnilise seisukorra hindamine. Selleks sai külastatud ühtekokku 52 palvemaja, millest enamused asusid Läänemaal ja saartel, valikuliselt ka mujal Eestis. Vaatluse põhjal läbiviidud seisukorra hinnang põhineb 2021. a seisul. Eraldi ankeeti välitööde ajal ma ei kasutanud, piirdusin märkmetega.

---

<sup>11</sup> EEKBL-i juubelialbumid on koostatud aastatel 1959 ja 1984.

Koguduse ja palvemajade vaheliste suhete analüüsiks olen intervjuerinud ühtekokku 64 inimest, mõnega neist poolstruktureeritud süvaintervjuu vormis, teistega vabamas suhtlemises mingi konkreetse hoone või nähtuse keskselt. Kõik intervjueeritavad olid seotud lähemalt (koguduseliikmed) või kaudsemalt palvemajadega (nt esivanemate kaudu, käinud palvemajas ainult lapsepõlves). Intervjuude tulemuseks on „oma lugu“, mis kirjeldab uskkonna sees toimivaid protsesse. Intervjuude käigus tegin märkmeid, pikemad vestlused salvestasin, küsides selleks eelnevalt intervjueeritava luba. Kuna olen kasutatud palju intervjuude põhjal kogutud infot, mis on seotud inimese mälu subjektiivsusega, võib esineda töös ebatäpsusi.

Töö ülesehitus. Magistritöö sisuline ülesehitus on jaotatud kuue peatüki vahel, millest esimesed neli keskenduvad ajaloo, tüpoloogiale, arhitektuursele pärandile ja selle väärtustamisele, viimased kaks ruumi ja koguduse suhetele vaadeldes palvemaju spirituaalsusest lähtuvalt. Töö mahuliste piirangute tõttu on neljandat peatükki toetav pikem ajalooline kirjeldus toodud Lisas 1 ja lühem andmestik Lisas 2. Lisa 3 toetab peatükki 1.3., tuues näite nõukogude aegsest registreerimisnimekirjast ja tüüplepingust. Lisa 4 on väljavõte 1931. a Teekäijast, mis illustreerib 20. saj alguse ehituslikku aktiivsust ühiskonnas. Lisa 5 on kaart töös käsitletud palvelatega.

### ***Terminoloogia***

**PÄRAND.** 20. saj alguse vabakoguduste palvemajade näol on tegu arhitektuurse kultuuripärandiga. Kultuuripärand mõistena ja tähendusena on ajalooliselt arenenud ja muutunud. Tegu on ideoloogilise ja sümboolse konstruktsiooniga, mida mõjutavad ajaloolised, poliitilised ja sotsiaalsed tingimused, mille sees antakse erinevaid kultuurilisi tähendusi ja interpretatsioone.<sup>12</sup> Pärand on kultuuriväärtust omav objekt, aga ka säilitatav keskkond koos seda ülalhoidvate protsesside, teadmiste ning tavadega ning kogukond kui väärtuse ja kultuuriruumi kandja.<sup>13</sup>

**VÄÄRTUSED.** Väärtus on objekti või nähtuse püsivad või üldised omadused, mis on inimese seisukohast olulised ja tähenduslikud.<sup>14</sup> Väärtused on pärandiga tihedalt seotud, sest läbi objektile või nähtusele omistavate väärtuste sõltub, kuidas me seda hindame. Väärtuste hinnangust lähtuvalt langetatakse konserveerimise-restaureerimise alased otsused,

---

<sup>12</sup> K. Konsa. *Laulupidu ja verivorst*. 21. sajandi vaade kultuuripärandile. Tartu: Tartu Kõrgema Kunstikooli toimetised, 2014, lk 35.

<sup>13</sup> A. Paulus, A. Kelli, A. Kreem, *Ajaloolise puupaadikultuuri pärandiväärtusest Lahemaa paadiehituse ja viislaiu näitel*. – *Studia Vernacula*, nr. 10, november 2019, lk 69.

<sup>14</sup> K. Konsa. *Laulupidu...*, lk 67.

põhjendatakse suhtumist - käitumist ning neist tulenevatest tõekspidamistest seatakse eesmärged tulevikuks.

**KONSERVEERIMINE.** Pärandi säilitamiseks on erinevad meetmed, mille alla kuuluvad seadusandlik kaitse ja konserveerimine–restaureerimine.

**PÄRANDIKAITSE.** Pärandikaitstes on eristatavad erinevad tasandid: rahvusvaheline<sup>15</sup>, riiklik, kohaliku omavalitsuse tasand, kogukonna ja perekonna tasand.

**AUTENTSUS.** Sõna autentsus arhitektuuripärandi mõttes viitab originaalsusele, unikaalsusele, tõelisele ja ehtsale. Autentsust käsitleva Nara dokumendi järgi sõltub meie võime kultuuripärandi väärtust mõista sellest, mil määral on meil usutavalt õigeid ehk autentsed informatsiooniallikad.<sup>16</sup> Autentsust määratletakse enamasti materjalieheduse kaudu, mistõttu objekt toimib mineviku tõetruu edasiandjana vaid juhul, kui selle füüsiline olemus püsib muutumatuna. Lisaks materjalile on autentsuse määramisel olulised objekti konstruktsioon, materjalikasutus, töövõtted ja üldine kultuuritaust. Seejuures ei piirdata originaalse ehk ehitusaegse vormi ja struktuuri arvestamisega, vaid määramisel peab laienema kõigile hilisematele muudatustele ja täiendustele, mis iseenesest omavad kunstilisi või ajaloolisi väärtusi.<sup>17</sup>

**VABAKOGUDUS** Vabakogudustena käsitlen magistratöö kontekstis eelkõige Eesti Evangeeliumi Kristlaste ja Baptistide Liidu (EEKBL) kogudusi. Liit koosneb evangeeliumi kristlastest, baptistidest, priilastest ja nelipühilastest. Kuid termin sobib kirjeldama ka teisi uuemaid karismaatilisi kogudusi. Vabakogudus on vaba usulises enesemääramises, koguduse elu juhtimises, usklikud on omavahel võrdsed ja koguduse liikmelisus on vabatahtlik. EEKBL liidab erinevaid kogudusi ühise missiooni elluviimisel<sup>18</sup>, kuid iga kogudus on eraldiseisvalt autonoomne.

**SPIRITUALITEET** Sõna tuleneb ladinakeelsest sõnast „spiritus“ ja seda võib tõlkida „vaimu“ või „hingusena“, seonduvad mõisted oleksid „vaimulaad“ või „inspiratsioon“.<sup>19</sup> Kui laiemas mõistes võib spiritualiteedi all mõista erinevaid vaimumailma praktikaid ja vaimseid huvisid,

---

<sup>15</sup> Ühinenud Rahvaste Hariduse, Teaduse ja Kultuuri Organisatsiooni (UNESCO) maailmapärandi konventsioonid, Rahvusvahelise Looduskaitse Liidu (IUCN) ning muinsuskaitse ekspertorganisatsiooni (ICOMOS) hartad.

<sup>16</sup> J. Jokilehto, Arhitektuuri konserveerimise ajalugu. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2010, lk 369; The Nara document on authenticity (1994), ICOMOS, <https://www.icomos.org/charters/nara-e.pdf> (vaadatud 20. VII 2022).

<sup>17</sup> C. Valge ja G. Linter, Autentsuse definitsioon. RM7104 Muinsuskaitse ajalugu ja teooria I, Eesti Kunstiakadeemia Moodle, <https://moodle.artun.ee/mod/wiki/view.php?id=8585>.

<sup>18</sup> Eesti EKB Koguduste Liidu eesmärk on mobiliseerida sama missiooni kandvad kogudused ühise nägemuse elluviimiseks. EEKBL-i arengukava 2018–2023.

<sup>19</sup> T. Pilli, Usu värvid ja varjundid, lk 156.

siis käesolevas töös pean silmas kristlikku usuelu ja kitsamalt Eesti vabakoguduste vaimulikku elu, mis hõlmab nii vaimset kui füüsilist poolt. See ei ole elust irdunud ekstaatiline seisund, vaid nähtavat ja nähtamatut maailma siduv praktiline tegevus, mis hõlmab nii üksikisiku usuelu kui kogoduslikku osaduskonda.<sup>20</sup> See on usuliste veendumuste ja arusaamiste tegelikkusse rakendamine ja välja elamine.

VENDLUS Uskkond, mida iseloomustab liikmete – vendade ja õdede – ühtekuulumine, kokku hoidmine ja teenimine.

ÄRKAMINE Ärkamine ja äratusliikumine tähendab kirikuloolises kontekstis hüppeliselt kasvanud vaimulikku innukust ja suurenenud huvi usuliste küsimuste vastu. Vaimulik ärkamine kestab arvestatava ajaperioodi vältel ning pole üksnes individuaalne, vaid kogukondlik, mis haarab kaasa seni väljapool seisnuid. See võib hõlmata juba nii eksisteerivat usulist kogukonda kui avaramalt laiemat ühiskonda<sup>21</sup>, ka seniseid skeptikuid ja kriitkuid. Sellest osasaajaid iseloomustab kardinaalne eluline muutus vaimuliku pühendumise suunas, jumalateenistuste ja evangeelse tegevuse aktiivsus, ka misjonitöö kasv.

## 1. AJALOOLINE ÜLEVAADE

### *1.1. Kirikulooline taust vabakoguduste tekkel*

Valdavalt luterlikud Eesti ja Liivi kubermang<sup>22</sup> kuulusid alates Põhjasõja lõpust, 1721. aastast Vene tsaaririigi koosseisu, kes vaatamata kehtinud Balti erikorrale ja baltisaksa aadelkonna huvidele oli mitmeti püüdnud tasalülitada Läänemere provintside äärealasid venestuspoliitikaga. 19. saj oli toimunud talurahva massiline usuvahetus ja liitumine õigeusu kirikuga, milles oleks õigem näha pigem poliitilise laenguga sotsiaalsetest ja majanduslikest probleemidest ajendatud protestiaktsiooni kui sisemisest usulisest initsiatiivist kantud kirikuvahetust. Seega on kirik 19. saj lõpul Eestis tugevalt seotud ilmaliku riigivõimuga ning nii baltisaksa aadelkond kui ka Vene tsaaririik kasutas kirikut enda poliitiliseks enesekehtestamiseks.<sup>23</sup>

---

<sup>20</sup> Samas, lk 157.

<sup>21</sup> T. Pilli, Vabakirikud. – Eesti kiriku- ja religioonilugu. Toim. R. Altnurme. Tartu: 2018, lk 199.

<sup>22</sup> Eesti territoriaalsest terviklik rahvusriik loodi peale Vene Keisririigi kokkuvarisemist 1917. a, alustati autonoomse rahvuskubermanguna, alates 1918. a veebruarist juba iseseisva Eesti Vabariigina. Kuni selle ajani oli Eesti haldusterritoriaalselt jaotatud kahe kubermangu vahel: Eestimaa kubermang (Põhja-Eesti ja Hiiumaa) ja Liivimaa kubermang (Lõuna-Eesti, Saaremaa ja Põhja-Läti). <http://www.estonica.org/et/Ajalugu/> (vaadatud 20. VII 2022).

<sup>23</sup> Eesti kiriku- ja kultuurilugu (VK TJ.01.03), Kõrgemas Usuteadusliku seminari loengukonspekt.

Teisalt ei saa väita, et kirik enne 19. saj lõppu oleks kandnud üksnes poliitilist rolli, et ristiusk eestlasi sisemiselt tuimaks oleks jätanud... Väga oluline kultuuriline nihe vaimuelus oli toimunud koos **vennastekoguduse ehk hernhuutluse**<sup>24</sup> liikumise jõudmisega Eestisse 1729. a, millele oli pinda valmistanud 18. saj alguses luteri kirikus levinud pietism. Just vennasteliikumist on peetud Eesti talurahva sisuliseks ristiusustajaks ja teerajajaks hilisemale vabakoguduste tekkele.<sup>25</sup> Vennastekogudust iseloomustas seisuslike ja sotsiaalsete tõkete puudumine, isiklik aktiivne usuelu ja algkoguduslik vennaarmastus konfessionaalsest kuuluvusest sõltumata. Vennasteliikumisest algas usuline ärkamine Eestis. Usule tulnud rajasid kogudusi ja palvemaju üle kogu maa, liikumisel oli positiivne mõju nii talurahva haridusele kui moraalile.<sup>26</sup> On arvatud, et hernhuutlus avaldas vastumõju ka saksastumise tendentsidele ja valmistas ette pinda eesti rahvusliku liikumise tõusule 19. saj teisel poolel.<sup>27</sup>

Ehkki hernhuutlaste tegevus keelustati Vene keisririigis 1743. a, elas see üle uue tõusu peale 1817. a, mil hernhuutlaste tegevust taas ametlikult lubati. Uus usuline laine tõi kaasa 19. saj teisel kümnendil levinud taevaskäijate liikumise.<sup>28</sup> Just vennastekoguduse vaimulaad on olnud teerajajaks ka 19. saj lõpul alanud Läänemaa ärkamisele, mis pani aluse priilaste ja baptistide liikumisele, kaudsemalt ka teiste vabakoguduste arengule Eestis. Lisaks vaimsele eeskujule olid vennastekoguduste palvemajad otseseks eeskujuks priilaste-baptistide lihtsatele pühakodadele. **Prii- ja baptistikogudused** Eestis said alguse Läänemaa ärkamisest, millega tähistatakse usulise vaimustuse perioodi Lääne-Eestis ja Hiiumaal 1870.– 1880. aastatel. Selle tõukejõuks oli Rootsist saabunud luterlik-pietistlike misjonäride tegevus rannarootslaste seas.<sup>29</sup> Nimelt oli Evangeelse Allianssi rahvusvaheline delegatsioon külastanud 1871. a Peterburi, eesmärgiga pidada Vene tsaaririigiga läbirääkimisi usuvabaduse küsimustes. Delegatsiooni kuulunud neli rootslast seisid eestirootslaste<sup>30</sup> õiguste eest, taotledes luba kirikuvahetusliikumise ajal õigeusu

---

<sup>24</sup> Vennastekoguduse ehk hernhuutlaste koguduse algus ulatub böömi-määri vendade usuliikumise perioodi 15. sajandil. 1720. aasta paiku tekkis Böömimaal areneva pietismi mõjul erinevaid usulisi ärkamisi, mis tõid kaasa tagakiusamise nii katoliku kiriku kui ka riigivõimu poolt. Tagakiusatute lahenduseks sai väljarändamine. 1722. aastal loovutas pietistlik-spiritualistlike ideedega saksi krahv Nikolaus Ludwig von Zinzendorf (1700–1760) usupagulastele oma mõisas maad, kuhu rühm Tšehhi protestante puusepp Christian Davidi eestvedamisel uue asunduse rajas. Väljarändajad andsid kohale nimeks Herren Hut (Herrnhut – jumala kaitse), mis peagi laienes kogu usuliikumisele. (R. Põldmäe, Vennastekoguduse kirjandus. Tartu: Ilmamaa, 2011, lk 21–24). M. Laur, Hernhuutlus. – Eesti kiriku- ja religioonilugu. Toim Riho Altnurme. Tartu: 2018, lk 182–194.

<sup>25</sup> J. Plaat, Vennastekoguduse liikumine Eestis. — Eesti Kirik 8. VI 2016.

<sup>26</sup> Mati Laur, Hernhuutlus, lk 187.

<sup>27</sup> I. Jürjo, Pietism ja vennastekoguduse mõjud. Entsüklopeedia Eestist. [www.estonia.org](http://www.estonia.org), (vaadatud 13.05.2022).

<sup>28</sup> **Taevaskäijate** liikumises esines palju ekstaatilisi ilminguid, mis seisnesid näiteks prohvetearingutes, maailmalõpuvisioonis, värisemistes ja hüppamistes. T. Pilli, lk 200.

<sup>29</sup> Samas, lk 199, 201.

<sup>30</sup> 1881. a elas Lääne- ja Hiiumaal üle 4000 eestirootslase, enamus neist Noarootsis ja Vormsis.

kirikuga liitunudel pöörduda tagasi luteri kirikusse. Kuna osa reisifondist jäi kasutamata, siis otsustati selle summa eest leida alternatiivne võimalus rahvuskaslaste aitamiseks.<sup>31</sup>

Rootsi Evangeelse Isamaa Sihtasutus (*Evangeliska Fosterlandsstiftelsen*) saatis Eesti rootsikeelsetesse küladesse viis kooliõpetaja-misjonäri eesmärgiga laste kooli- ja hingeharidust edendada. Neist misjonäridest mõjukamad olid Thure Emmanuel Thorén ja Lars Johan Österblom. Thorén asus Paslepas juhatama seminari (ill 1), mille eesmärgiks oli koolitada koolmeistreid eestirootsi algkoolidele. Tema kolleeg Österblomi ülesandeks sai kirjaoskamatute Vormsi laste koolitamine. Lisaks muudele õppeainetele panid need mehed erilist rõhku usuõpetusele, palvetundidele ja vaimulikele lauludele. Sellest sai alguse vaimulik ärkamine, mis levis nii rootsi- kui eestikeelse elanikkonna seas ümberkaudsetes valdades Läänemaal, sealt edasi Hiiumaal ja Saaremaal, ja lõpuks üle mandri.<sup>32</sup>



1. Maja Paslepas, kus asus aastatel 1873-1887 Thoreni õpetajate seminar. Foto: Haapsalu ja Läänemaa muuseumid, HM. 2277. Ff 825.

2. Vormsi vana koolimaja. Pildil Eesti Baptismi 50.a juubeli puhul 1934. a peetud koosolekust osavõtjad Österby koolimaja ees. Foto: Vold. Riiman, Piirsalu 1934, Vormsi Baptistikoguduse fotoarhiiv.

Ärganud rõhutasid isiklikku usulist kogemust — patukahetsust, pöördumist ja jumalalapseks saamist. Lihtsad talupojad hakkasid kogunema, iseseisvalt pühakirja tõlgendama ja omakeskis piibli- ja palvetunde pidama. Ärganute seas oli kriitikat valitseva kiriku usulise leiguse ja kõlbelise allakäigu suhtes. 1877. a toimusid usule tulnute esimesed omavahelised püha õhtusöömaaja pidamised ehk leivamurdmised, mis viis terava konflikti tekkimiseni ametliku vaimulikkonnaga. Lisaks luterlikust seisukohast erinevad vaated ristimisküsimusele ja teatav juhtimise ülevõtmine vaimulikes küsimustes, tõi kaasa uususliste lahkeli tekkimise luterliku kogudusega ja kogudusest välja heitmise. Mõned ärganud löid ise avalikult kirikust lahku ja

<sup>31</sup> T. Pilli, Vabakirikud; J. Bärenson, Läänemaa ärkamine ja baptistikoguduste tekkimine Eestis. – Osaduses kasvanud: kirjutisi Eesti EKB koguduste loost. Toim Ü. Linder, T. Pilli. Eesti EKB Koguduste Liit, 2009; R. Kaups, Hea Sõnum ja Eesti baptistikogudused. Santa Barbara, 1974.

<sup>32</sup> M. Busch, Ridala ärkamise ajalugu. Ridala bapt. kog. väljaanne. Keila: Külvaja, 1928, lk 11–15.



moodustasid omaette koguduse. Näiteks 1882. a tekkis kogudus Ridalas, kus ärkamine oli alanud juba 1879. a.<sup>33</sup>

Luteri kirik käsitles toimuvat kirikukorra rikkumisena, millele allumatus tõi ärkanutele kaasa probleeme riigivõimuga. Tagakius trahvide ja arestide näol pani usklikke otsima ametlikku kaitset. Abi saadi Peterburi saksa baptistikoguduse pastor Adam Reinhold Schiewelt. Et Vene tsaaririigis oli baptistiliikumine ametlikult lubatud, siis registreeriti esimesed batistikogudused Eestis Peterburi saksa baptistikoguduse osakondadena: 1884. a asutati kogudused Haapsalus, Kärdlas, Tallinnas ja Pärnus.<sup>34</sup> Saksa kultuuritaustaga Schiewele oli võõras siinne spontaanne ja emotsionaalselt elav vaimulaad, mistõttu tekkisid vastuolud spiritualiteedis. See viis korda armastavate baptistide lahku löömiseni end vabamalt ja rõõmsalt väljendavatest priilastest.

Nii olid tekkinud esimesed vabakogudused Eestis — vabad usulistes otsustes ja vabad end iseseisvalt kogoduslikult määratlema. Kui baptistikogudused olid ametlikult tunnistatud Tsaari-Venemaal, siis priikogudused jäid ebaseaduslikeks kuni 1905. aasta usuvabaduse tulekuni. Nimelt 1905 aasta jaanuari revolutsiooniliste sündmuste tulemusena Venemaal, andis 17. aprillil 1905. a Vene tsaar Nikolai II välja ususalivuse manifesti, mis tagas vabama tegutsemise ja seadusliku õiguse erinevatele kristlikele uskkondadele. Selle seaduse alusel said ametlikult tegutseda väiksemad seni keelustatud uskkonnad.<sup>35</sup>

Mõni aeg pärast baptistide ja priilaste usuliikumiste sündi tekkisid Eestis ka teised usulised vabakogoduslikud vormid. Näiteks **Eesti Evangeeliumi Kristlaste Vabakogudus**, mis kasvas välja 1905. a Stroomil alanud ärkamislainest, mida juhtis juudisoost äratusjutlustaja Johannes Rubanovitš. Selle puhul oli tegu meelearandusliikumisega ja esialgu kogoduslikku identiteeti ei otsitud. Siiski 1910. a registreeriti liikumine iseseisva kogudusena ja 1930. a avati Evangeeliumi Kristlaste palvemaja aadressil Jõe 30, mida tunti Immanueli kiriku nime all. Evangeeliumi Kristlaste Vabakogudusi asutati ka mujal Eestis, nt Saaremaal Lümandas, Läänemaal Paliveres, Pärnumaal Suigus, Tõrvas jm.<sup>36</sup> 1937. a moodustati Evangeeliumi Kristlaste Vabaühingute liit ja 1938. a lõpuks kuulus liitu 17 kogudust ligi 4000 liikmega.<sup>37</sup>

**Nelipühiliikumine** levis Eestis tänu Rootsi misjonäridele, kes saabusid Eestisse 1920. aastate alguses. Varem oli rajatud nelipühikogudus 1909. a Narvas Soome misjonäride töö tulemusel.

---

<sup>33</sup> J. Bärenson, Läänemaa ärkamine ja baptistikoguduste tekkimine Eestis, lk 20–23.

<sup>34</sup> <https://kogudused.ee/ekb-liit/> (vaadatud 20. VII 2022).

<sup>35</sup> 1905. a ususalivuse manifesti andis muuhulgas vabaduse õigeusu kirikust lahkuda, mis seni oli olnud keelatud.

<sup>36</sup> A. Randla, 20. sajandi palvemajad, alusuuring, lk 7.

<sup>37</sup> P. Roosimaa, Eesti Evangeeliumi Kristlaste Vabakoguduste moodustamine. – Osaduses kasvanud: kirjutisi Eesti EKB koguduste loost. Toim. Ü. Linder, T. Pilli. Eesti EKB Koguduste Liit, 2009, lk 33–45.

Nelipühilased kuulutasid evangeeliumi Püha Vaimuga ristimisest ja usupalvete läbi terveksaamisest. Noarootsi elama asunud Rootsi misjonäride töö tulemusel puhkes ärkamine Paslepas ja Riguldis 1923. a ja esimene kogudus asutati Riguldis 1924. a. Sealt edasi levis liikumine Vormsile, Hiiumaale, mujale Läänemaale. Peale selle olid nelipühilastel Eesti Vabariigi ajal suuremad kogudused Tallinnas, Tartus, Narvas ja Kuressaares. Et seaduse järgi ei olnud üksikogudused enam lubatud, siis 1937. aastal olid nelipühikogudused sunnitud ühinema Eesti Kristlaste Vabausühingute Liiduga ja saksa okupatsiooni ajal keelustati nende tegevus üldse.<sup>38</sup> 1945. a liideti sundkorras nõukogude võimu poolt baptistid, priilased, nelipühilased ja evangeeliumi kristlased ühte liitu, Eesti Evangeeliumi Kristlaste-Baptistide Koguduste Liiduks (EEKBL), mis ühendati Evangeeliumi Kristlaste-Baptistide Üleliidulise Nõukoguga.

Uusi 19. saj lõpul, 20. saj alguses Eestisse jõudnud vabakoguduste usuliikumisi oli teisigi, näiteks metodistid ja adventistid. Usulise aktiivsuse kasvul 19. saj lõpul oli oma seos laiemalt ühiskonnas toimunud muutustega: tegu oli revolutsioonilise ajajärguga, kus toimusid suured ümberkujundused mitmeis eluvaldkondades. Eesti arengut 19. saj teisel poolel iseloomustab üldine moderniseerimine, staatilise agraarühiskonna ümberkujunemine moodsa euroopaliku ühiskonna suunas, industrialiseerimine, linnastumine ja äsjatärganud rahvusluse võidukäik.<sup>39</sup> Usuline ärkamine ja vabadustaotlus käisid käsikäes rahvusliku ärkamise ja poliitilise vabadusetaotlusega, langedes ajaloos samasse perioodi. Need protsessid kulgesid paralleelselt ühiskonnas kord vastandudes, teisalt teineteist toetades. Liberaalsetest ideedest lähtuv rahvuslik liikumine taotles ennekõike eestlastele poliitilisi õigusi, saksa-vene ülemkihtide sotsiaalsest survest vabanemist ning rõhutas rahvuskultuuri ja emakeele tähtsust. Kui Lõuna-Eesti ja Viljandimaa kandis 1870–1880. aastatel pigem rahvusliku aktiivsuse keset ja tegeles rahvusliku kultuuri arendamise ning etnograafilise materjali kogumisega, siis Läänemaa ärkamisliikumine avaldus peamiselt usulises innukuses ja nii tugevat rahvuslikku joont ei kandnud.<sup>40</sup> Küll võib nii rahvuslikus ärkamises kui ka usulises ärkamises näha sarnast sõltumatu tegutsemise ja enesemääratlemise soovi. Iseseisev organiseerimisvõime, kogukondlik koondumine ühise eesmärgi nimel ja enda eneseteadlik kehtestamine iseloomustas nii rahvuslikkusest kantud

---

<sup>38</sup> J. Plaat, Usuliikumised, kirikud ja vabakogudused Lääne- ja Hiiumaal, lk 172-175.

<sup>39</sup> T. Karjahärm, Rahvuslik ärkamine. *Estonica*, Entsüklopeedia Eestist <http://www.estonica.org/> (vaadatud 20. VII 2022).

<sup>40</sup> T. Pilli, Äratuliikumine Läänemaal 19. sajandil. – Eesti kiriku- ja religioonilugu. Toim R. Altnurme. Tartu: 2018, lk 207.

seltside tegevust kui ka usulisest aktiivsusest kantud koguduste rajamist: vabadus käsikäes vastutusega kasvatas juhtimisoskust ja kasvatas pinnast omariikluse tekkeks.

20. saj alguseks oli Eesti usuelus tekkinud uued jõujooned, mis kulmineerusid usuvabaduse kehtestamisega. 1934. aasta rahvaloenduse andmeil määratles end baptistina 8752, evangeeliumi kristlasena 4178, adventistina 2310, metodistina 1242 ja nelipühilaseks 191 inimest. Samas luterliku kiriku liikmena nimetas end 874 026 inimest ja õigeusklikuks 212 764 inimest.<sup>41</sup>

## ***1.2. Palvemajade ehitamine 20. saj alguses***

20. saj alguses toimunud sotsiaalsete ja poliitiliste muutuste, 1905. a revolutsiooni ja rahvusliku ärkamise tuules oli ühiskond läbi tegemas suuri murranguid. Oli riigi ja rahvusliku identiteedi kujunemise aeg, samuti usulise vabaduse kujunemise aeg. Esimese olulise tõukejõu palvemajade ehituseks andis 1905. usuvabaduse manifest. Kuigi palvemaju oli ehitatud ka varem, näiteks valmis palvemaja Käinas ehk Mäeltsel 1900. a ja Nurstes 1898. a, siis nüüd tõi uus seadusandlus legitiimse kindluse, kuna nüüd said ennast ametlikult usuühinguna registreerida ka seni keelustatud liikumised nagu priilased. Kui seni oli kogunenud küla talutubade suuremas kambris või linna üüripindadel, siis nii seaduslikust tegutsemisõigusest tulenev stabiilsus kui koguduste liikmelisuse pidev kasv tõid aktiivsuse ka palvemajade ehitusse.

Teine ühiskondlik murdehetk, mis tõi kaasa majandusliku, poliitilise, kultuurilise muutuse ja andis uue tõuke nii kirikute kui palvemajade ehituseks, oli omariikluse loomine 1918. a. Sellele eelnenud I maailmasõda oli avaldanud kiriku käekäigule represseerivat mõju: vaimulikke küüditati Siberisse, suleti misjoni ja noorteorganisatsioonid, samuti Tartu Ülikooli usuteaduskond. Vene riigivõim kahtlustas nii luteri, vennastekoguduste kui baptistide uskkondi koostöös sakslastega, eriti umbusaldati vabakogudusi evangeelse sõnumi levitamise ja usulise intensiivsuse pärast. Uue revolutsiooni kartuses hakati vabakoguduste koosolekuid piirama ja 1916. a keelati tegevus sootuks.<sup>42</sup> Erinevalt õigeusu ja luteri vaimulikest saadeti vabakoguduse jutlustajad rindele. Täieliku pöörde usuellu tõi 1917. a revolutsioon ja keisrivõimu lagunemine, kui Vene Ajutine Valitsus otsustas senised usulised piirangud kaotada ning deklareeris riigi ja

---

<sup>41</sup> P. Rohtmets, Eesti usuelu 100 aastat. Tallinn: Post Factum, 2019, lk 26.

<sup>42</sup> P. Rohtmets, Usuelu ümberkorraldamine Eesti revolutsioonilise 1917. aasta kevadsuvel. – ÕES aastaraamat 2017, lk 103–104.

kiriku lahusust.<sup>43</sup> Peale 1918. a iseseisva Eesti Vabariigi väljakuulutamist ja nii tsaari Venemaa bürokraatia kui baltisaksa ülemvõimust vabanemist täitus Eesti ühiskond uue lootusega.

Esimest korda hakkas eestlane ise otsustama oma riigi käekäigu üle, mistõttu oli tohutu sotsiaalse aktiivsuse ja ettevõtlikkuse aeg, erakordne ise teha tahtmise ind avaldus elavalt ehituslikus tegevuses. Arhitektuur sai vaba maa ja rahva eneseväljenduse ja uue identiteedi kujundamise nähtavaks monumentaalseks osaks, millest ei jäänud välja ka palvemajad. Oma lisapanuse andis 1919. a maareform, senise mõisnike suuromandi asunikotaludeks jagamine ja külade kasv tõi juurde koguduseliikmeid. Suured vabakoguduste kasvu aastad olid 1922. a ja 1930. aastate algus.<sup>44</sup> Vabakoguduste positsiooni ühiskonnas toetas ka 1925. a vastu võetud usuühingute ja nende liitude seadus, mis võrdsustas kõik usulised organisatsioonid seaduse ees.<sup>45</sup>

1920.–1930. aastad kujunesid kirikute ja palvemajade ehituses viljakaks. Kõige rohkem kerkis neil aegadel uusi pühakodasid baptisti kogudustel (29), neile järgnesid vennastekogudused (15), evangeeliumi kristlaste kogudused (13), metodisti kogudused (11), nelipühi kogudused (7), priikogudused (6) ja adventkogudused (4). Esimesed hooned, mis Eesti Vabariigi ajal projekteeriti, valmisid 1922. aastal: Tallinna adventkirik Tatari 52 (E. Jacoby), Haapsalu metodisti kirik (E. Habermann, H. Johanson), Hagaste baptisti palvela Hiiumaal ja Pahapilli baptisti palvela Saaremaal.<sup>46</sup> Kui vabariigi algusaastad olid pühakodade ehitusel vaiksem aeg, siis intensiivsem ehitusperiood oli 1930. aastate esimene pool, mil valmis keskmiselt üheksa pühakoda aastas,<sup>47</sup> seda hoolimata 1930. aastate majanduskriisist (vt Lisa 4). Metsamaterjalide hinnalangust ära kasutades ehitasid ka väikesed ja vaesed kogudused endale kiiresti hoone. Sage oli varasema väiksema ehitise laiendamine juurdeehituse näol just 1930. aastatel (nt Kärkla, Hagaste, Sagariste baptisti palvelad).

Kui vaadelda 20. saj alguse vabakoguduste palvemajade ehituse regionaalset jaotumist, siis enim ehitati palvemaju Lääne-, Saare-, Hiiu- ja Harjumaal, lisaks suuremates linnades,<sup>48</sup> mis seostub vabakogudusliku tegevuse suurema aktiivsusega neis piirkondades. Arhitektuuriselt

---

<sup>43</sup> P. Rohtmets, Usuelu ümberkorraldamine Eesti revolutsioonilise 1917. aasta kevadsuvel. ÕES aastaraamat 2017, lk 99.

<sup>44</sup> Allikmaterjalide põhjal oli suurteks kogudusega liitumise aastateks 1922 ja 1933. Näiteks sai 1922. a Emmaste Nurste baptistikogudusse ristitud ja vastu võetud 70 inimest.

<sup>45</sup> „Usuühingute ja nende liitude seadus“ – Teekäija 1925 nr 23, lk 247–248, viidatud E. Veevo, Priikoguduste spiritualiteedi väljendumine ajakirjas Armu Hääl. Diplomitöö. KUS, 2008, lk 16 kaudu.

<sup>46</sup> E. Tamm, Moodsad kirikud, lk 10.

<sup>47</sup> Samas.

<sup>48</sup> A. Randla, 20. sajandi palvemajad, alusuuring, lk 10.

jätcati palvemajade puhul vernakulaarse taluarhitektuuri viljelemist, sedalaadi palvemaju kerkis rohkesti just Eesti külades. Need valmisid maarahva traditsioonilisel ehitusviisil sageli ilma projektita.

Kui 20. saj alguse eesti rahvusest arhitektkonna kasvades jõudis professionaalne arhitektuur ka palvemajade projekteerimisse, lisas see vennaste- kui vabakoguduste palvelate maastikule ka moodsaid hooneid (ill 3–6). Sealjuures nii teoloogilises õpetuses kui arhitektuuris vaadati eeskujuna Saksamaa kultuuriruumi poole. Saksakeelse teoloogilise hariduse Hamburgi baptistiseminaris olid saanud näiteks Karl Kaups, August Johannson, Karl Leopold Marley, sidemeid Riia ja Saksamaa vaimuliku ringkondadega oli teisigi. Ka palvelaid projekteerinud eesti arhitektid olid ennast täiendanud Saksamaa või Kesk-Euroopa ülikoolides: Erich Jacoby ja Engelhardt Corjus Hannoveris, Eugen Sacharias Prahast, kes tänu oma eeskujudele tõid siia uudseid ehitusvõtteid, eristudes siinsetest Eestis üldkasutatavatest traditsioonidest.<sup>49</sup> Teadaolevalt kuulusid neljast kõige viljakamast sakraalse arhitektuuri projekteerijaist kolm — Märt Merivälja, Eugen Sacharias ja Engelhardt Corjus — ka ise vabakogudusse.<sup>50</sup>

Moodsa arhitektuurikeele kasutuselevõtt vabakoguduste arhitektuuris tõi esile kaks aspekti. Esiti näitas see arhitekti kui looja, aga ka koguduse kui tellija progressiivset avatud maailmavaadet ja haritust, sest kirikuehitus ei lähtu vaid praktilistest või teoloogilistest seisukohtadest, see on selgelt ka maailmavaate küsimus. Teisalt räägib moodsa arhitektuurikeele kasutamine 20. saj alguse palvemajade ehitamisel ühtlasi vabakoguduste enda jõulisemast positsioneerimisest ühiskonnas. Senise negatiivse identiteediga kirikliku surve ja ühiskondliku põlu all olevad „sektantlikud lahkused“ soovisid läbi arhitektuuri olla ühiskonnas rohkem respektitud ja üldises kultuurilises pildis nähtavad.<sup>51</sup> Vabakoguduste staatust ühiskonnas oli toetanud 1925. a vastu võetud usuühingute ja nende liitude seadus, mis võrdsustas kõik usulised organisatsioonid seaduse ees.<sup>52</sup> 1930. aastaiks oli konflikt leevenenud ja baptistid teinud

---

<sup>49</sup> E. Tamm, Moodsad kirikud, lk 16, 62.

<sup>50</sup> Samas.

<sup>51</sup> T. Pilli, intervjuu 19.05.22 — Sarnast püüdlust üldkultuuri integreeruda kannavad 1920.–1930. aastate baptistiliidu ajakirjanduslikud väljaanded, ilukirjanduslikud katsetused ja nende illustratsioonid. Samuti baptistiliikumise 50. juubeli pidamine 1934. a Estonia Seltsi kontserdisaalis, millest tehti ka eraldi raadioülekanne, kannab sarnast ühiskonnas nähtavale tuleku sõnumit.

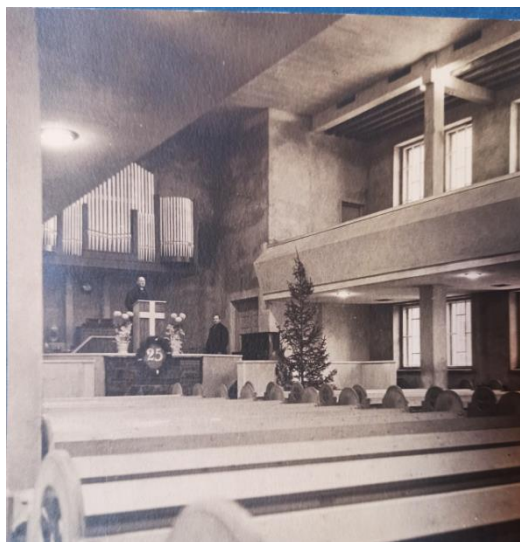
<sup>52</sup> P. Rohtmets, Eesti usuelu 100 aastat. Tallinn: Post Factum, 2019, lk 53.

mitmeid samme luterluse varjust avalikult välja astumiseks.



3. 1934. a vennastekoguduse uus palvemaja Tallinnas, arh E. Sacharias. Foto: Eesti Ev Vennastekoguduse FB.

4. 1930. a Tallinna Immanueli Evangeeliumi Kristlaste Vabausüühing, arh E. Corjus. Foto: [www.osta.ee](http://www.osta.ee).



5. ja 6., Tallinna Immanueli Evangeeliumi Kristlaste Vabausüühing, ehit 1930, arh E. Corjus. Foto: EEKBLA.

### ***1.3. Palvemajad nõukogude perioodil 1940–1991. a***

Antud peatükis annan ülevaate 20. sajandi alguse palvemajade võõrandamisega kaasnenud omandisuhete ja funktsiooni muutustest perioodil 1944–1991. a. Ehkki see ei ole antud magistritöö põhiteema, siis põgusalt peatun peatüki lõpus ka nõukogude perioodil toimunud ehitustegevusel, sealhulgas uusehitustel. Allolev ülevaade baseerub T. Pilli, T. Valgu ja A. Rembali publitseeritud materjalil:<sup>53</sup> Atko Rimmel käsitleb laiemalt ühiskonnas toimunud ateistliku poliitika kehtestamist ja sellega kaasnenut, Toivo Pilli ja Tõnis Valk annavad

<sup>53</sup> T. Pilli, T. Valk, Ühest ateistliku töö meetodist: evangeeliumi kristlaste- baptistide palvemajade ja koguduste sulgemine Eestis 1945–1964. Teekond teisenevas ajas. Peatükke Eesti vabakoguduste ajaloost. Toim T. Pilli. Tartu: Kõrgem Usuteaduslik Seminar, 2005, lk 89–127; A. Rimmel, Ateism kui nõukogude teadus. — Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi. Seeria 38. 2010, TÜ usuteaduskond, 2010, lk 44–63; A. Rimmel, Nõukogude religioonipoliitika Eesti NSV-s inimõiguste ja sõnavabaduse aspektist vaadelduna— Tuna, III 2013, 65–81.

konkreetsama läbilõike vabakogudustele kuulunud hoonete käekäigust nõukogude perioodil. Üsna põhjalikult käsitleb vabakoguduste sakraalhoonete nõukogudeaegset olukorda nii poliitilisel suhtlustasandil kui ehituslikust küljest Ken Viidebaum.<sup>54</sup> Eesmärk pole anda kõikehõlmavat detailset ülevaadet, vaid kirjeldada mõningate näidete varal toimunud protsessi, mis mõjutas omakorda hoonete saatust.

II maailmasõda oli toonud palvelatele kaotusi, näiteks 1944. a märtsipommitamises oli kannatada saanud evangeeliumi kristlaste Immanueli kirik Tallinnas (ill 8), sõjas hävisid ka Villardi tänava priikoguduse, Iisraeli tänava baptistide<sup>55</sup> ja Veerenni tänaval asunud metodistide palvemaja Tallinnas (ill 7), hävinud hooneid oli mujalgi Eestis, näiteks Tartu Immanueli ja Narva palvemaja.



7. Märtsipommitamises 1944. a hävinenud Lilienthali kirik, algselt evangeeliumi kristlaste hoone, alates 1930 metodisti kirik. Allikas: Postimees, 9. III 2018.

8. 1944. a sõjapurustustes Immanueli kirik Tallinnas, mõnevõrra taastatuna kasutati koguduse poolt kuni 1950. a. Seejärel kasutati kaablilaona, lammutati 1997.a. Allikas: Postimees, 9. III 2018.

Lisaks oli nii baaside lepingu sõlmimisega 1939. a, kui hiljem kinniste piirivalvetsoonide loomisega rannikualadele suletud kogudusi või piiratud nende tegevust. Kui Nõukogude Liit rajas Paldiskisse sõjaväebaasi ja kuulutas piirkonna tsiviilisikutele suletuks, pandi kinni ka Paldiski kogudus.<sup>56</sup> Kuid tõsisem hoop palvemajadele tuli koos nõukogude riigikorra ateistliku poliitika kehtestamisega. Selle eelmaitse oli saadud juba 1940. a Nõukogude okupatsiooni aja vaimuliku töö keelustamise, repressioonide ja vaimulike vangistuste, küüditamiste ja mõrvamistega. Osa koguduste omandist jõuti natsionaliseerida juba sel perioodil, usutalitusi võis läbi viia ainult „kultushoonetes“. Kui 1941. a Saksa okupatsioon oli taastanud kirikute

<sup>54</sup> K. Viidebaum, Vabakoguduste sakraalhooned Eestis 1940–1991. Magistritöö. Tartu Ülikool humanitaarteaduste ja kunstide valdkond usuteaduskond. Tartu Ülikool, 2022. Kättesaadav <https://dspace.ut.ee/handle/10062/82411>.

<sup>55</sup> T. Pilli, Usu värvid ja varjundid, lk 19.

<sup>56</sup> Samas.

õigused suures ulatuses,<sup>57</sup> siis pärast 1944. a Eesti taasokupatsioonist Nõukogude vägede poolt rakendati veelgi rangemat kirikuvastast poliitikat.

Usuvabadus kaotati ja valitsevaks usuks sai nüüd teaduslik ateism, religiooni püüti nõukogude ühiskonnast välja juurida ning palvemajade ja kirikute sulgemine oli üks osa ateistlikust poliitikast. Selle perioodi saab jagada mitmesse eraldi ajajärku: koguduste taasregistreerimise käigus toimunud sulgemised aastatel 1945–1947, stalinistliku perioodil toimunud sulgemised 1949–1952, Hruštšovi valitsemisaegsed repressioonid aastatel 1960–1964 ja mõningane vabam tegevus - varasemaga võrreldes - peale 1964. aastat. Nõukogude võim sulges kogudusi ja võõrandas hooned vägivaldselt, pühakojad muudeti laoruumideks, kolhoosi heinaküünideks, spordi- või tantsusaalideks, külaseltsideks, töökodadeks, ühiselamuteks jms. Kristlik usk oli riigivõimule ohtlik poliitiline ja ideoloogiline vaenlane, kirikud ja palvemajad aga selle vaenlase kohaloleku sümboolsed monumendid. Läbi hoonete funktsiooni labastamise näitas uus võim demonstratiivselt oma üleolekut.

1944. a asutati Usuasjade Nõukogu Moskvast, mille volinikuks Eestis sai endine julgeoleku ohvitser Johannes Kivi, kelle ülesanne oli kindlustada riigi religioonipoliitika elluviimine. 1945. a moodustati Evangeeliumi Kristlaste-Baptistide Üleliiduline Nõukogu. Eesti baptistid, evangeeliumi kristlased, priilased ja nelipühilased pidid omavahel ühinema (tulemusena tekkis EKB Liit) ja astuma loodud nõukogu liikmeks. Alates 1945. a kaotasid kõik kogudused oma senise tegutsemisõiguse ja kirikute vara kuulus nüüdsest riigile. Viidi läbi koguduste registreerimine, kirikuvarade arvele võtmine ja vabakoguduste ühendamise protsess.

Iseseisva kogudusena registreerumiseks pidi olema täidetud kolm tingimust: *dvadtsatka* olemasolu, kindel hoone kooskäimiseks ja riigi poolt aktsepteeritud oma vaimulik. Nende kolme tingimuse täitmine ei olnud aga niisama lihtne. *Dvadtsatka* tähendas miinimumarvu inimesi (20) koguduse moodustamiseks, kes pidid alla kirjutama registreerimistaotlusele ja kellega sõlmiti tüüpleping „usukultushoone“ ja inventari kasutada andmiseks. Suure töö ja vaevaga ehitatud palvemajad koos vallasvaraga natsionaliseeriti ning kogudused said riigilt kasutusõiguse enda omandile, kusjuures kogudus kohustus „heaperemehelikult hooldama kasutamisele antud hoonet ja kõiki varasid.“, (vt lisa 3)<sup>58</sup> Näilise usuvabaduse demonstreerimiseks anti kirikud ja palvemajad „religioossete vajaduste rahuldamiseks“ kogudustele kasutamiseks „tasuta ja tähtajatult“. Tegelikult maksustati koguduse kasutuses olevaid hooned ja hoonete alust maad, samuti küsiti üüri kõigi kõrvalhoonete ja abiruumide eest, lisaks oli kohustuslik

---

<sup>57</sup> Religioon Eestis. <http://okupatsioon.ee/en/component/content/article/17-religioon> (vaadatud 20. VII 2022).

<sup>58</sup> Näiteks toodud Luguse koguduse tüüpleping aastast, ERA R-1989.3.266.



kindlustusmaks ja kõrgemad elektritariifid, mis oli osa ateistliku poliitika majanduslikust survest.

Samaaegselt pidid palvela ruumid vastama kehtestatud nõuetele ja igal kogudusel pidi olema oma jutlustaja (presbüter), kes tohtis tegutseda vaid vastava loa alusel. Kui koguduse liikmelisus oli liiga väike, puudus oma vaimulik või sobilikud ruumid, siis tingimustele mittevastavad kogudused likvideeriti. Samuti kaotati osakondade töö: iga kogudus pidi end registreerima iseseisva kogudusena või lõpetama tegevuse.

Koguduse tegutsemisele võis saada saatuslikuks kohaliku täitevkomitee (edaspidi TK) huvi palvemaja kasutamiseks muul otstarbel. Põhjenduseks võidi tuua, et kaks palvemaja asuvad teineteisele liialt lähedikkude, mistõttu kogudused liideti ja üks hoone võeti riigi kasutusse. Lisaks pidid kogudused luba taotlema sisuliselt igasuguseks tegevuseks, mis väljus pühapäevase jumalateenistuse raamidest, sh remondi- ja ehitustöödeks. Selle kõige eesmärgiks oli usuühenduste üle kontrolli omamine ja nende tegevuse nõrgestamine. Registreerimise käigus **aastatel 1945–1947** kaotasid tegutsemisõiguse eelkõige väiksemad kogudused, mille tagajärjel hooned võõrandati, kuid oli juhtumeid ka suuremate koguduste hoonete riigi kasutusse minekust. Näiteks üle 100 liikmega Mustvee koguduse palvemaja võeti TK käsutusse ja tehti kinoks, teise info kohaselt ühiselamuks (ill 9).<sup>59</sup> Erinevail andmeil vähenes EKB Liidu koguduste arv tol perioodil 14–17 koguduse võrra<sup>60</sup>, kuid see ei näita täpselt võõrandatud palvemajade arvu.



9. Mustvee kirik, M. Merivälja 1937, võõrandati nõukogude võimu poolt 1946 ja muudeti kinoks. Foto: EEKBLA.

**Aastatel 1949–1952** vähendati EKB Liidu koguduste arvu oluliselt, sundides kogudusi omavahel liituma. Maakogudusi räsiti ka 1949. aasta massiküüditamine, mis tegi inimesed veelgi

<sup>59</sup> T. Pilli, T. Valk, Ühest ateistliku töö meetodist, lk 114–115.

<sup>60</sup> ERA. R-1989.2.3, lk 50, 64. T. Pilli, T. Valk, Ühest ateistliku töö meetodist, lk 96.

kartlikumaks ja lõhkus suhteid senises külakogukonnas.<sup>61</sup> Kui varasemalt oli sundühendamine puudutanud peamiselt väiksemaid kogudusi, siis nüüd puudutas see ka suuremaid. Meelevaldselt hakati kogudusi kokku tõstma linnades, surudes kokku mitu erineva konfessionaalse taustaga usuühingut ühele pinnale. 1949. a saatis usuasjade volinik järelepärimise kõigi EKB palvemajade kohta, milles nõuti infot hoone ehitusaasta ja ehitusmaterjali kohta, samuti kui palju on hoones ruume ja istekohti.<sup>62</sup> Ilmselt oli arupärimise eesmärgiks palvemajade sulgemise koordineerimine. 1949. a tegigi volinik ettepaneku sulgeda 10 maakogudust Hiiu-, Saare ja Läänemaal, tuues põhjenduseks, et seal puuduvad vaimulikud või et lepingu sõlmimisel on kombineeritud allkirju. Sulgemisohus olid Eikla, Küdema, Vilivalla, Õngu, Männamaa, Lähtru, Luidja ja Kiduspe, samuti Palade ja Vanamõisa. Mitte kõiki palvemaju ei suletud sel perioodil, kuid mõned siiski, nt Õngu ja Luidja.

Tähelepanu tõmbab 1949. a Kärkla baptistipalvela ümber toimunu, mis toob välja pinged kohaliku täitevkomitee ja usuasjade voliniku vahel. Volinik Kivi ettekirjutuse ja kokkuleppe järgi vanempresbüter Johannes Lipstokiga oli ette nähtud liita kaks Kärkla EKB kogudust Kabeli tn 1 asunud suuremasse palvemajja. Kuid täitevkomitee tegutses oma huvidest lähtuvalt paigutada Kabeli tn 1 ruumidesse trükikoda „Hiiutrükk“ ja tõstis kaks kogudust kokku endisesse Kärkla nelipühilaste koguduse hoonesse Käina maanteel. Vastuoluline tegutsemine paljastas omamoodi võimuvõitluse nõukogude riigiparaadi sees, hoolimata volinik Kivi manitsustele jäi peale TK otsus. Hiljem soovis Hiiu TK ka Käina mnt palvemaja likvideerida, kuid see plaan jäi katki. Üldjuhul õnnestus usuasjade volinikul kohalikke ametivõime korrale kutsuda ja nende innukust palvemajade sulgemisel jahutada. Mõningaist kaotustest hoolimata püsis nõukogude perioodil Hiiumaal suhteliselt suur palvemajade arvukus (16).

Tallinnas viis volinik koos täitevvõimudega 1950. a läbi 8 erineva evangeeliumi kristlaste ja baptistikoguduse liitmise üheks, mille tulemusena tekkis u 1900 liikmega tugev mammutkogudus keskaegsesse Oleviste kirikusse. Koguduste senised palvemajad likvideeriti. Sulgemiseoht varitses ka Kalju baptistikoguduse ajaloolist hoonet, mis tänu vanempresbüter Johannes Lipstoki ja presbüter Robert Võsu osavale diplomaatilisele žongleerimisele alles jäi. Sellesse perioodi jääb ka Pärnu Saalemi moodsast palvemajast ilmajäämine ja spordisaaliks muutmine, samuti Pärnu Peeteli koguduse hoone likvideerimine. Henno 3 asunud palvelasse suruti kokku kolm Pärnu kogudust, kes jäid aastakümneteks võitlema ruumikitsikusega, aga ka sisuliste erimeelsustega. Ühtekokku sulges stalinlik-ateistlik riigivõim aastatel 1948–1952

---

<sup>61</sup> P. Rohtmets, Eesti usuelu 100 aastat, lk 115.

<sup>62</sup> ERA. R-1989.1.8, lk 6. T. Pilli, T. Valk, Ühest ateistliku töö meetodist, lk 97.

kuusteist EKB Liidu palvemaja: Tallinnas Immanueli, Eelimi, Allika, Saaroni, Karmeli, Siioni, priikoguduse, Iru Betaania palvemaja; Hiiumaal Öngu, Luidja, Kärddla palvelad; lisaks Pärnu Saalemi (ill 10) ja Peeteli, Tõrva, Hara ja Pamma palvemaja.



10. Pärnu Saalemi palvemaja enne ära võtmist. Foto: EEKBLA.

Olukord muutus 1953. a seoses Stalini<sup>63</sup> surmaga, kui ühiskonnas asetleitud suhteline „Hruštšovi sula“ all tuntud vabanemismeeleolu tõi kaasa hingetõmbepausi ka kogudustele. Lühiajalise kasvu aastatel 1953–1958 saadi pühakodasid uuendada ja ka ehitada. Nt 1957. a valmis Valga koguduse Uue tänava palvemaja (arh Eduard Kõomägi), mis aga 1969. a jällegi võimu poolt ära võeti. Sulaperiood ei kestnud kaua, sellele järgnes Hruštšovi antireligioosne kampaania **1959–1964**, mis ei jäänud oma julmuselt alla stalinlikule religiooni kui väärnähtust käsitlevale vulgaarateistlikule propagandale. Koguduste elu ja toimimist pärsiti drastiliselt, järgnes intensiivne religiooni tagakiusuline. Karmistati veelgi kontrollivat survet ja kärbiti koguduste tegevuslikku vabadust, hakati teostama ranget järelevalvet religiooniga seotud repressiivsete seaduste ja eeskirjade täitmise üle. Registreerida tuli kõik kogudusliku eluga seonduv tegevus, kooskõlastada tuli ka koguduse hoonete remondid, renoveerimised ja ümberehitused.

Poliitilisest muutusest andsid tunnistust ka palvelate ja koguduste sulgemised 1960. aastate alguses. Koguduste sulgemise ametlikke põhjendusi oli mitmeid. Esiti väga süsteemse ja järjekindla ateistlikule surve tõttu elasid usklikud inimesed pideva hirmu ja psühholoogilise pingestatuse õhkkonnas, mistõttu koguduste liikmete arv hakkas sel perioodil kahanema ning liikmete arvu langus alla seadusega lubatud miinimumi võis olla sulgemise põhjenduseks. Teisalt võis kohalik TK hinnata kogudusehoone tehnilist seisukorda ebarahuldavaks või siis oli kohalikul täitevvõimul omakasu huvi hoonet muul otstarbel kasutada.

---

<sup>63</sup> Jossif Stalin oli Nõukogude Liidu riigi- ja parteijuht aastatel 1924–1953.

Eriliseks juhtumiks sel perioodil on Hiiumaal Ühtri palvemaja omandamine kohaliku külanõukogu poolt. Palvela oli ehitatud 1930. aastate lõpul Käina Baptistikogudus Pendi talu maadele ja Ühtri tegutses kuni 1945. a Käina osakonnana. 1946. a olid usuasjade voliniku surve sunnitud liituma Ühtri ja Männamaa kogudused. Kuna seaduse järgi võis kogudusel olla vaid üks jumalateenistuse pidamise koht, siis tuli loobuda ühest palvemajahoonest. Liitunud kogudus jättis endale Ühtri palvemaja, mis oli uuem ja koguduse vajaduseks sobilikum. Samaaegselt otsustas liitunud kogudus jätkata Männamaa EKB koguduse nime. Männamaa kogudus sai tegutseda Ühtri palvemajas vaid loetud aastad: „Siis tuli sünge ja pime päev. 1959–1960. a põles Mets Arturi maja, mida kasutati rahvamajaks ning raj T/komitee andis sisse nõudmise Ühtri palvemaja rahvamajaks kasutamiseks. See nõudmine rahuldati Moskvas ja ... peaaegu 50 liikmeline kogudus oli selleks ajaks lõplikult korrastatud kodust välja tõstetud“.<sup>64</sup> Ühtri palvemaja võttis TK kasutusse rahvamaja asendusena. Rahvasuu räägib, et kui uus rahvamaja, endine palvela avati pidulikult 8. oktoobril 1961 kontserdi ja tantsuõhtuga, siis oli kohalikel nii suur aukartus, et inimesed sisse ei julgenud minna.<sup>65</sup> Kogudus suleti võimude poolt, ehkki tegu oli aktiivse ja elujõulise maakogudusega (47 liiget).

1960. aastate alguses suletud kogudustest asusid mitmed Läänemaal või Hiiumaal. 1962. a suleti Kuijõe ja Riguldi palvemajad Läänemaal, viimase sulgemise ettekäändeks oli koguduseliikmete kahtlane tegevus ja nõukogudevastaste andmete kogumine piiritsoonis. 1963. a suleti Vilivalla kogudus Hiiumaal ja Suigu kogudus Pärnumaal. Tühjad hooned läksid harilikult kolhoosi käsutusse, kes neid kasutas kas heinaküünina või teraviljalaona. Kuna aga Suigu palvemaja põrand ei kannatanud nii suurt koormust, siis ehitati see ümber kolhoosi korteriteks.

Kohalik täitevvoim tundis kõrgendatud huvi ka palvemajade kui potentsiaalse eluruumi suhtes. Juhul kui ei võõrandatud tervet hoonet, siis võeti riigi kasutusse palvesaali kõrvalruumid ja tehti sinna kommunaalkorterid. Nii juhtus näiteks Tartu Kolgata koguduse 1950. aastate lõpul ehitatud palvemaja juurdeehituse osas, kuhu Tartu linna täitevkomitee paigutas elama sotsiaalselt häirivad elanikud. Teistlaadi juhtumiks kujunes Viljandis baptistide käes olnud palvemaja lugu, mille kohalik rajooni TK hindas 1958. a amortiseerunuks ja ohtlikuks. Tegelikult jäi see uue linnaplaani järgi ette sellele kohale plaanitava bussijaama ehitusele. 1958. a toimuski palvemaja lammutamine, seda tehti kiiresti ja ette teatamata.<sup>66</sup>

---

<sup>64</sup> Meinhard Elmi, EEKB Käina koguduse pastori kirjalikud mälestused, 2003. Koopia autori valduses.

<sup>65</sup> Samas.

<sup>66</sup> K. Viidebaum, Vabakoguduste sakraalhooned Eestis 1940–1991, lk 18; RA ERA.R-1989.1.29, Usukulturasjade Nõukogu Volinik Eesti NSV Ministrite Nõukogu juures. Toimik nr 14. Eesti NSV Ministrite Nõukogu Usukulturasjade Volinikule sm A. Veiderpassile. 06.12.1956.

Nagu ka varasematel aastatel, esitasid 1960. aastail kohalikud täitevkomiteed hulgaliselt sulgemistaotlusi, kuid sageli astus just usuasjade volinik neile sulgemistele vastu. Näiteks taotleti Vormsi, Rannamõisa ja Lähtru koguduste sulgemist Läänemaal, samuti oli päevakorral Palade palvemaja üleandmise plaan kohalikule koolile, mis jäi teostamata. Probleem oli, et rajoonikomiteed tegutsesid sageli omapäi ega arvestanud seadustega, samuti suhtuti voliniku ettekirjutustesse üleolekuga.<sup>67</sup>

Aastatel 1944–1964 vähenes Eestis vabakoguduste arv ligi 1/3 võrra, palvemajade äravõtmine ja koguduste sulgemine käisid harilikult käsikäes. Kui 1947. aastal oli EKBL kogudusi 106, 1948. aastal 102, 1949. aastal 95 ja 1950. aastal 89.<sup>68</sup> Palvelate ja kirikute sulgemised vaibusid 1963.–1964. aastast, kui riiklik surve hakkas leevenema ja alates 1960. aastate lõpust võib hakata rääkima usuühingute mõningatest vabamatest võimalusest, aegamisi võis üha enam märgata keeldude nõrgenemise märke. 1970. aastate ehitustegevuse aktiveerumisest annab tunnistust ka EEKB Liidu juurde eraldi majanduskomisjoni loomine, kelle ülesandeks oli muuhulgas ka ehitustegevuse korraldamine ja sellega seotud majanduslike küsimuste lahendamine.<sup>69</sup>

Hoolimata sellest, et igasugune palvemajade ehitustöö oli nõukogude perioodil rangelt kontrollitud ja uute usukultushoonete ehitamine ateistlikus riigis keelatud, siiski püüdsid vabakogudused ka sel ajal pühakodasid püstitada ja uuendada. Valitsev surveõhkkond esitas kogudustele väljakutse leida uusi kavalaid viise võimude piirangutest kõrvale hiilimiseks ja seaduse meelepäraseks tõlgendamiseks. Väiksemaid remont- ja ehitustöid tehti ikka, suuremaid uusehitusi aga riigipoolsed kitsendused ei lubanud. Sellest hoolimata uusi palvemaju ehitati, laveerides poolvarjatult lubatud kapitaalremondi või ümberehituse nime all. Vahest kulges see õnnestunumalt, kuid oli ka negatiivseid näiteid.

Näiteks alustati 1947. a sõja ajal maha põlenud Kehra palvemaja taastamist Heino Tuuliku ettevõtmisel. Ehkki 1949. a veebruaris küüditati seal ehitustöödel olnud kaks meest perekondadega Siberisse, lõpetati siiski ehitus sama aasta novembriks (ill 11).<sup>70</sup> 1950. a valmis Kohtla-Järvel EEKBL Saaroni palvemaja, sama hoone uuem osa valmis 1980. aastal (ill 12).

---

<sup>67</sup> K. Viidebaum, Vabakoguduste sakraalhooned Eestis 1940–1991, lk 67.

<sup>68</sup> J. Plaat, Usuliikumised..., lk 206. UNVA statistilised andmed EKB koguduste kohta 1945–53.

<sup>69</sup> EEKBKLA, Eesti EKB presbüterite nõukogu protokollid 1969-1980. Protokoll nr 7, 06.06.1970. Viidatud K. Viidebaum „Vabakoguduste sakraalhooned Eestis 1940–1991“ kaudu, lk 94.

<sup>70</sup> Kehra koguduse ajalugu, [Kehra Kogudus](#) (vaadatud 26. VII 2022).



11. Kehra palvemaja, ehitatud 1947–1948. a. 1959. a juubelialbum. Foto: EEKBLA.

12. Kohtla-Järve palvemaja vanem osa, ehitatud 1950. a. 1959. a juubelialbum. Foto: EEKBLA.

Nii hästi ei läinud aga Viljandi EEKB Liidu kogudusel. Kuna endine vennastekoguduse torniga palvela oli lammutatud, siis taotleti 1958. a võimudelt krunti palvemaja ehitamiseks. Ülo Meriloo juhtimisel 1960. a valminud uus hoone oli juriidiliselt vormistatud kahe eraisiku nimele. Vastupidiselt oodatule andis see võimudele ettekäände maja riigistamiseks, kuna väidetavalt polnud isikud ehitusega seotud. 17. juuli 1960. a palvemaja avamispäev kujunes ka selle sulgemispäevaks. Markantne on juhtum veel seetõttu, et tegu ei olnud „ümberehitusega“, vaid palvemaja ehitati võimude silmade all tühjast kohast.<sup>71</sup>

Kuna hooned olid koguduse tegevuseks eluliselt olulised, siis püüti ka nõukogude perioodil leida võimalust ehituseks. 1980. aastate alguses hakkas riik erandlikult lubama koguduste ehitustegevust, nt 1984. a valmis kapitaalremondi nime all uus hoone Elvas ja 1988. a ehitati üles palvemaja Ridalas. Peagi ärkasid varjusurmas olnud palvemajad uuele elule.

#### ***1.4. Hoonete tagastamine iseseisvuse taastamisel***

Hoonete tagastamisest taasiseseisvumisel ja sellega kaasnenud probleemidest puudub ajalooline üldkäsitlus. Kõige põhjalikumalt on vabakoguduste sakraalhoonete käekäiku nõukogude perioodil käsitlenud Ken Viidebaum oma Tartu Ülikooli usuteaduskonnas 2022. a kaitstud magistritöös, kuid ka siin lõpeb vaadeldav periood 1991. aastaga. Üldistava materjali puudumisel olen piirdunud paari näitega iseloomustamiseks toimunud protsessi.

1985. a Mihhail Gorbatšovi algatatud riiklik uuenduspoliitika pidi viima kriisis vaevleva ühiskonna liberaliseerimise kursile.<sup>72</sup> See andis omakorda tõuke rahvuslikule taasärkamisele

<sup>71</sup> J. Saardi mälestused. Masinkirjas käsikiri. EEKBL Viljandi koguduse arhiiv, koopia autori valduses; K. Viidebaum, Vabakoguduste sakraalhooned Eestis 1940–1991, lk 93–94.

<sup>72</sup> E. Värä, Muutuste algus. 1985–1991. Iseseisvumise taastamine. Entsüklopeedia Eestist. <http://estonica.ee> (vaadatud 31.V.2022).

Eestis ja suuremaid vabadusi nõudev ühiskondlik liikumine muutus järjest julgemaks, kulmineerudes „laulvaks revolutsiooniks“ 1988. aastal.<sup>73</sup> Paralleelselt poliitiliste vabaduste suurenemisega ühiskonnas hakkas 1980. aastate lõpul elavnema usuühenduste tegevus, kirikus käimine muutus ühiskonnas aktiivseks, koos rahvusliku ärkamisega tuli ka usuline ärkamine. Levisid uued usuliikumised, tihenes side välismisjoniga, kogudustega liitus palju noori ja alustati taas lastetööd. Elavnes ka ehituslik tegevus, 1980. aastail valmisid nii Ridala kui Kohtla-Järve palvelad, alustati Kuressaare Siioni kiriku ehitust.

1980. aastate lõpul algasid esimesed ettevalmistused õigusvastaselt võõrandatud palvemajade tagastamiseks. Usuasjade volinikule Rein Ristlaanele saatis EKBL-i presbüterite kogu nimekirjad ruumidest ja hoonetest, mille tagastust riigilt oodati. Selline riigi ja usuühenduste vaheline diskussioon oli võimalik muutunud religioonipoliitika õhkkonnas. Saadetud teatises antakse teada, et kogudustele on senini tagastamata Antsla, Kärddla, Narva-Jõesuu, Pärnu Saalemi, Pärnu Peeteli, Türi, Tõrva, Tallinna Eelimi, Immanueli ja Karmeli ning Viljandi koguduse hooned.<sup>74</sup> Protsess päädis juba taasiseseisvunud Eesti riikliku omandireformiga 1991. aastal, millega tagastati kõikidele kogudustel vara, mis oli neilt alates 1940. aastast õigusvastaselt võõrandatud.

Tagastatud vabakoguduste palvelate tehniline olukord oli väga halb, paljud hooned olid vahepealsel perioodil laastatud, sobimatult ümber ehitatud. Sageli olid need ka nõukogude aja lõpul hooletusse jäetud ja kasutuseta seisnud, mis halvendas nende seisukorda veelgi. Üheks iseloomulikuks näiteks tagastatud palvemajast on Ühtri palvela Hiiumaal. 1939. aastal ehitatud hoone oli nõukogude võim teinud 1946. a küla kino- ja tantsusaaliks. Hoones tegutses kultuurimaja kuni 1985. aastani, mil valmis Männamaa rahvamaja. Peale kultuurimaja kolimist jäi palvemaja kümneks aastaks peremeheta. Kogudus sai 1995. a tagasi lagastatud ja lagunenu hoone, mille taastamiseks eelarvestati 250 000–300 000 Kr, mis käis kogudusele üle jõu. Hoone taastati kohaliku külarahva abil ja ühisel rahastusel, kelle ajaloolises kogukondlikus mälus oli hoone oluline. Tolleaegne pastor meenutab: „...Nõnda siis alustati usust, et taastada Ühtri ja selle ümbruse rahvale nende esivanemate armastuse ja suurte ohvritega ehitatud Jumalakoda. Ja tänu Jumalale, see läks peaaegu korda nõnda, et 2000. aasta jõululaulpäeval avanesid 40. aastase

---

<sup>73</sup> J. Plaat, Usuliikumised..., lk 240.

<sup>74</sup> K. Viidebaum, Vabakoguduste sakraalhooned Eestis 1940–1991, lk 51, 47. Kirjavahetus Usuasjade Nõukogu Volinikuga 1966–1991. Eesti Kultuuriministeriumile. 09.08.1990.

vaheaja järel taas Ühtri palvemaja ukсед pidulikuks jõulujumalateenistuseks. Osavõtjate arv oli väga suur. Oli peresid, kus osalesid 3 põlvkonda“.<sup>75</sup>

Teiseks iseloomulikuks näiteks on 1937. a Märt Merivälja kavandatud Mustvee Betaania koguduse palvemaja, mis nõukogude perioodil võõrandati ja kinoks tehti. Kui kogudus selle tagasi sai, oli see nii halvas seisus, et hoone otsustati lammutada ja sinna valmis 2011. aastal uus kirik. Paremini läks teisel, Märt Merivälja 1938. a projekteeritud Suigu palvemajal (ill 12–13), mis on Eestis ainuke II maailmasõja ajal ehitatud pühakoda, valmides koguduseliikmete enda tööjõuga 1942. a. 1988. aastal, kui kogudus palvela tagasi sai, taastati see analoogselt selle ehitusajale koguduseliikmete enda teadmiste, oskuste ja rahalise panusega.<sup>76</sup> Seejuures palvemaja peenema puutöö – aknaraamid, pingid, kantsli – tegi sama puutöömeister, kes oli ka hoone ehitusaastatil 1939–1942 seal tiserina töötanud. Palvemaja taastades oli vana meister Madis Tilk üle 70 aasta vana.



12. Suigu palvemaja sisevaade enne võõrandamist 1959. a. Foto : EEKBLA.

13. Suigu evangeeliumi kristlaste palvemaja taastamine peale 1988. a tagastamist. Foto: Suigu koguduse arhiiv.

1990. aastate alguses asusid kogudused tagastatud palvemajasid uuendama kättesaadavate vahenditega ja omal jõul. Tolleaegse elu juurde käis ise hakkama saamine, eriti koonduti ehitustegevuseks usuliikumise vendluse sees. Tehti parimal võimalikul viisil, omast kogemusest ja visioonist lähtuvalt. Riigi iseseisvusega koos tuli piiritu tahe teha senisest olulisemalt paremat, ehituses tähendas see tavaliselt ka uue rajamist vana asemel. Just sel ajal said paljud palvemajad uuendatud viisil, millele me täna vaatame võib-olla kriitiliselt.

## 2. ARHITEKTUURNE ANALÜÜS JA TÜPOLOOGIA

Vabakoguduste palvemajad lähtuvad suuresti vennastekoguduse hoonetest, mille eeskujuks olid omakorda böömi vendade palvemajad, ka lihtsad reformeeritud kirikud või Friedrich II ajal

<sup>75</sup> Meinhard Elmi, EEKB Käina koguduse pastori kirjalikud mälestused, 2003. Koopia autori valduses.

<sup>76</sup> Intervjuu Endel Lohu, 9. VI 2022, salvestus autori valduses.



Sileesiasse ehitatud nn saalkirikud. Vennastekoguduse puidust palvemaju oli vennasteliikumise ajaloo uurija G. Philippi andmetel Eesti vennastekoguduse ringkondades 1839. aastal 156 (Eesti- ja Liivimaa kubermangudes koos Läti palvemajadega kokku 254), V. Ilja järgi loendati 1839. aastal Eestis 134 vennastekoguduse palvemaja. Vennastekoguduse palvemajade ehitamine sai suurema aktiivsuse just 19. saj alguspoolel, kui riigivõimu suhtumine liikumisse oli muutunud sallivamaks.

Nii vennastekoguduse kui hiljem vabakoguduste esimesteks palvetundide kokkusaamise kohtadeks olid olnud töölistkodud ja maarahva talutoad. Kui suitsutare enam kokkutulnuid ei mahutanud, siis mindi rehe alla, sõbraliku mõisniku puhul kasutati ka mõisa- või kõrtsirehte. Oluline vahe oli, et kui luterliku kirikuga pidi talupoeg liituma sunniviisiliselt ja kirikus mittekäimine tõi talle kaasa ebameeldivusi, siis palvemaja oli eestlase jaoks enda ehitatud oma maja. Seal võis kogeda oma rahvustunnet ja palvetundi mindi mitte lihtsalt vabatahtlikult, vaid innustunult.<sup>77</sup> Palvemajade ehitamine toimus spontaanselt sisemisest kirest, mitte sundusest. Ajendid olid nii usulist kui rahvuslikku laadi, siin oli talupojal sõnaõigus ise oma elu korraldada.

Ehitusstiili poolest ei erinenud vennastekoguduse palvemajad talu rehielamust: need olid võrdlemisi madalad ja laiad õlgkatusega piklikud rõhtpalkhooned. Kõik kaunistused nii sise- kui välisarhitektuuris olid ebaolulised, kuna need ei lisanud ruumile pühadust ja Pühakirja järgi ei asu Jumal inimkätega ehitatud hooneis. Teisalt oli lihtsus taotluslik eristumaks kõrgkirikust, kus kiriku lävepakk tundus eestlase jaoks liiga kõrge – olid seal ju jutlustanud vaid sakslastest pastoriid –, eestlase siiras usk, lihtsuse ja vaesuse voores pidid väljenduma ka arhitektuuris.<sup>78</sup>

## ***2.1. Arhitektuurne analüüs ja tüpoloogia***

Eestis on tegelenud vabakoguduste sakraalehitiste analüüsiga mitmed arhitektuuriajaloolased. Käesolevas töös keskendun Egle Tamme ja Anneli Randla uurimustele. Kui Egle Tamm on 20. saj alguse Eesti sakraalarhitektuuri uurimuses rühmitanud hooneid stiilikriitiliselt, siis Anneli Randla on 20. saj palvemajade alusuuringus grupeerinud palvelaid tüpoloogia ja mahulise ülesehituse järgi. Oma töös kombineerin neid kahte, vaadeldes vernakulaarseid hooneid mahulise ülesehituse põhjal, professionaalset arhitektuuri stiililise tüpoloogia põhjal. Selline lähenemine võimaldab laiemalt haarata palvemajade arhitektuuri mitmekesisust. Keskendudes peamiselt EEKBL-i vabakoguduste palvemajadele, toon sisse

---

<sup>77</sup> V. Ilja, Vennastekoguduse (Herrnhutluse) ajalugu Eestimaal (Põhja-Eesti). Palvemajad. Tallinn: MTÜ Allika kirjastus, 2010, lk 16–12.

<sup>78</sup> Samas.

mõned näited vennastekoguduse hoonetest, mis olid vabakogudustele ruumilise kujunemise eeskujuks. Käesolev peatükk toetub eelnimetatud autorite varasematel uuringutel ja kirjapandul,<sup>79</sup> millele olen lisanud omapoolseid näiteid.

20. saj alguse vabakoguduste palvemajade arhitektuuri saab jaotada suures plaanis kaheks: **vernakulaarne arhitektuur** ja **professionaalne arhitektuur**. Enamikku vernakulaarseid palvelaid võib nimetada „isetehtud“ kirikuteks, kuna 20. saj alul ehitati maapalvelaid ilma igasuguse projektita. Esiteks seetõttu, et rahalised võimalused ei olnud kogudustel piisavad ja kasinate võimaluste piires oli loomulik kõike ise teha. Hooned valmisid kohalike ehitusmeistrite käe all, kes kasutasid esivanematelt päritud traditsioonilise ehitamise oskust. 1930. aastatel kehtestas riik küll projekti nõude,<sup>80</sup> kuid sageli oli insener juba valmiva hoone paberile kandja. Samuti võis algne kirikuvalitsusele esitatud kavand ehituse käigus üsna palju muutuda. Et maakohtades olid just sellised projektid tavapärased, annab märku ka 1932. a ilmunud ajaleheteade: „Tähelepanuks neile, kes kavatsevad ehitada palvemaju. Ilmus uus seadus Riigiteatajas, kus nõutakse, et palvelad ka maal saaksid ehitatud arhitekti poolt valmistatud plaani järele, mida kinnitab ministeerium“<sup>81,82</sup>. Vernakulaarseid palvemaju ehitati peamiselt maale, kuid neid võib leida ka linna äärealadelt. Need olid argised rõhtpalk-, vahel ka püstpalkhooned, mida tavalisest talu- või elumajast võis eristada üksnes rist katuseharjal.

Esimene, vernakulaarne tüüp lähtub vabakogudustele eeskujuks olnud **vennastekoguduse palvemajadest**. Need on pikaks venitatud rehielamu tüüpi poolkelpkatusega põikihooned, ehitatud taluarhitektuuri traditsioone järgides (ill 15, 16). Neil oli esiküljel kolm sissepääsu: eraldi uks naistele ja teine meestele, kolmas uks viis väiksemasse saali. Aknad olid hoonel kolmel küljel: sissepääsude kõrval ja külgmisel välisseinal, paiknedes kindlasti ka kõnetooli tagusel seinal. Vanemaid hooneid kaunistavad aknaluugid ja sepistatud manused. Palvemaja ruum jaotub kolmeks: suureks ja väikseks saaliks, lisaks on kamber. Suur saal võtab enda alla enamasti vasakpoolsed 2/3 või 3/4 hoonest ja on orienteeritud hoonega risti. Hoonele on omane suure saali kumerdatud lagi, interjöö on enamasti askeetlik ilma ilustusteta.

---

<sup>79</sup> Antud peatükk baseerub kahel materjalil: E. Tamm, Moodsad kirikud, A. Randla, 20. sajandi palvemajad, alusuuring.

<sup>80</sup> RT (Riigi Teataja) 1932, nr 55, 12. juuli 1932, art 476: Avalikkude ehitiste püstitamise määrus, lk 696.

<sup>81</sup> Evangeeliumi kristlane 1932, nr 7, lk 132.

<sup>82</sup> E. Tamm, Eesti kirikuarhitektuur 1918–1940. Magistritöö Tartu ülikooli filosoofiateaduskonna kunstiajaloo õppetoolis. Tartu, 1999; M. Pugri, Ühe palvela lugu. Nõmme Baptistikoguduse palvela. Eesti Kunstiakadeemia Arhitektuuri konserveerimise ja restaureerimise täiendkoolituse lõputöö. Tallinn, 2020, lk 67.



15. Tõdva vennastekoguduse palvemaja, 2011.a. Foto: P. Säre, 20. sajandi palvemajad, alusuuring.  
 16. Juuru palvemaja oma 100. aastapäeval, 1914. a. Foto: www.eestikirik.ee

Vennastekoguduse palvemajale sarnanevad vabakoguduste pikaks venitatud ristkülikukujulised **põikihooned**, mille sissepääs asub hoone pikiküljel. Selle ruumiline paigutus võib olla analoogselt vennastekogudusega risti hoonega (nt Hagaste baptisti palvela) või ka piki hoonet (end Harju priikoguduse palvela, ill 18). Palvelaks ehitatuna võib olla hoonet mitmes ehitusjärgus pikendatud. Poolkelp- või viilkatus oli algupäraselt kaetud pilliroo või laastuga, hiljem asendati uuemate materjalidega (eterniit, plekk). Kõrge võlvlaega saaliosa võtab enda alla kolmandiku hoonest, ülejäänud osas on väike saal ja köök-kamber. Baptistide palvemajadest on selliseks näiteks Hagaste palvemaja Hiiumaal (ill 17).



17. Hagaste baptisti palvemaja oktoobris 1922, hiljem laiemaks ehitatud. Foto: E. Veevo erakogu.  
 18. Harju baptisti endine palvemaja, 1959. a EEKB Liidu 75nda aastapäeva juubelialbumist. Foto: EEKBLA.

Põikihoonete alla liigituvad ka elamu tüüpi palvemajad, mis võisid olla algselt eluhoonest palvemajaks ümber kohandatud või siis palvetunde pidava pere taluhoone otsa pikendusena rajatud (nt Ligema ill 19, Lepiku ill 20).



19. Ligema prii palvemaja Saaremaal 1959. a, täna eraomand, palvela säilinud.. Foto: EEKBL-i arhiiv.

20. Lepiku bapt palvemaja Hiiumaal 1959. a., täna eraomand ümber ehitatud. Foto: EEKBL-i arhiiv.

Valdav osa vabakoguduste 20. saj alguse vernakulaarsetest palvemajadest moodustavad siiski **tornita pikihooned**, mille peasissepääs asub eeskoja või varikatusega otsaküljel. Need on riskülilikulise põhiplaaniga ja viilkatusega hooned, mille sakraalsusest annab tunnistust rist harjal. Hilisemad juurdeehitused võivad anda hoonetele mahulisema liigendatuse (Kärdla baptisti palvela). Selliseid hooned ehitati enamjaolt maapiirkondades ja alevikes, kuid ka linnadesse. Kui eenduv apsiidi-kooriosa neil hoonetel enamasti puudub, siis linnas paiknevaile palvemajadele võidi lisada eenduva kooriga sakraalset esinduslikkust (Nõmme baptisti palvela). Asukoha valikul maapiirkonnas püüti leida kergesti ligipääsetavat kohta, tavaliselt asus see küla servas tee ääres. Võimalusel ehitati palvela kõrgemale, tee pealt hästi nähtavasse kohta ja sissepääsuga tee suunas. Asukoha valik tulenes ka sellest, millise talu omanik oma maa annetas ja milline oli krundi suurus. Linnapalvelate puhul määrab paiknemise kinnistul krundi suurus ja kuju, harilikult paiknevad hooned tagasiastega tänavajoonelt (end Tartu Kolgata baptisti).

Kui argise ilmega hoonetel puudusid stiilipüüdlused, siis arhitektuurset ilu muidu lihtsatele hoonetele andsid peasissepääsu uks ja aknaavad. Hoone külgedel asuvad saaliaknad olid kõrged ja kitsad, pidulikkust rõhutavad, hoone tagumises osas võisid aknad olla tagasihoidlikumad. Aknad võisid olla lihtsal viisil sakraalsust peegeldavad (nt Hilleste palvela), kuid leidub ka uhkemat tiheda prossijaotuse ja peenema muustriga puidutööd (nt Nõva Peraküla pavela), samuti teravkaarselt tipnevaid avasid (nt Nurste, Lauka palvelad). Akende ilu võis olla ainukeseks võtteks, kuidas muidu talupoeglik hoone muudeti jumalakojale vääriliselt pühalikumaks ja kirikupärasemaks (ill 22). Linnapalvemaju võis kaunistada ka ristikujuline aken viilul (Kolgata baptisti palvela) ja roosaken kooriosa kohal (nt Haapsalu, Nõmme baptisti, ins J. Märts). 1930. aastail võidi kasutada ka rõhtseid aknaid (nt Ühtri, 1939). Peasissekäigu ees oli harilikult tahveluks, mis vahel kujundati kahevärviliste tahvlite abil pidulikumaks, esineb ka rombi- ja

kalasabamustrit. Ust võis kaunistada ka framuug (nt Keila baptisti palvela, ill 21) või vitraaž (nt Nõva baptisti palvela).

Ruumilise planeeringu osas moodustab suurema osa hoonest pikiteljeline kogudusesaal, millel on kõrgendatud võlvlagi nii õhuruumi lisamiseks kui akustika tõstmiseks. Saali tagaseina taga paiknevad harilikult väike saal ja abiruum, mis on ühendatud saaligaosaga uste kaudu ja kuhu viib ka eraldi sissepääs õuest. Mõnel juhul on saali sisse ehitatud ka rõdu, mis võib paikneda nii sissepääsu kohal (nt Kärkla, hiljem juurde ehitatud) või kantsli kohal, mida sel juhul kasutas koor (nt Luguse palvela).



21. Keila baptistipalvela algupärase hoone aknad, 1959. a EEKBL-i arhiiv. Hoone ümber ehitatud



22. Laius-Tähkvere baptistipalvela hoone aknad, 1959. a EEKBL-i arhiiv. Hoone hävinenud.

Kui enamus vernakulaarseid palvemaju olid pikihooned, siis leidub ka mõni erand, mis on **tsentraalse ülesehitusega**. Näiteks Nurste baptisti palvela Hiiumaal Emmastes paistab silma nii oma tsentraalse ülesehitusega kui ka kõrgarhitektuuri järele aimava kõrge kelpkatuse ja gootipäraste teravkaarsete akendega (ehitusmeistrid Peeter Leisberg, Joosep Sadul 1923. a), millega aimati järgi Tallinna Kalju kiriku sakraalsust (ill 23, 25).



23. Emmaste Nurste baptistipalvela, 1959. a. Foto: EEKBL-i arhiiv.

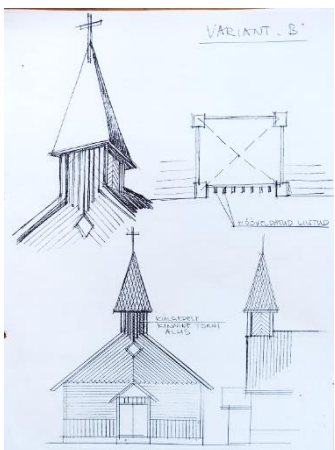


24. Kalju baptistipalvela aken vasakul (1902.a), Nurste palvela aken (1923. a) paremal.

**Torniga pikiteljelisi** hooneid nimetati kiriku stiilis palvelateks.<sup>83</sup> Kui läänetorni, pikihoone ja kooriruumiga hoone on rohkem omane luteri ja õigeusu kirikule, siis nn kiriku stiilis pidulikumaid torniga palvelaid ehtasid vabakogudustest eriti metodisti. Siiski kohtab torni ka mõningail baptisti ja evangeeliumi kristlaste palvelatel, priilaste puhul mitte. Katusetüübiks on peamiselt poolkelpkatus (ill 25, 26). Vabakoguduste palvemajade torn toetub kas viilule või katuseharjale, seejuures on tegu puhtalt arhitektuurse elemendiga, kellasid tornis ei ole. Arhitekti kavandatuna võisid saada torni funktsiooni ka õhulõõri otsad (Mustvee baptisti palvela, 1937, M. Merivälja). Torniga hoonete näited on Haapsalu baptisti palvela, Sagariste palvemaja Saaremaal, algselt ka Iru Betaania baptisti palvemaja (1939, arh E. Corjus), Tõrva palvemaja (1927). Erandiks on Lähtru palvela torn, mille 1990. aastate lõpul ehtas seal ametis olnud Osvald Liht (proj Priit Kaljapulk, ill 27, 28).



25. Haapsalu baptistipalvela, 1959. a Hoone hiljem ümber ehitatud. Foto: EEKBL-i arhiiv.  
 26. Sagariste palvemaja. Foto: autor ja aasta teadmata.



27. Lähtru baptisti palvemaja torni kavand 1997. a, arh Priit Kaljapulk. Foto: Ridala koguduse arhiiv.  
 28. Lähtru baptisti palvemaja 2021 a. suvel. Foto: autor.

Lisaks eelpoolkirjeldatule esineb ka **erikujulisi hooneid**, mis on erinevalt liigendatud ja kus näiteks suure saaliga pikihoonele liitub L-kujulisena kõrvalhoonete tiib (Lümanda Saalemi

<sup>83</sup> E. Tamm, Moodsad kirikud, lk 18. Päevaleht 1936, 25. sept, lk 5.

evangeeliumi kristlaste palvela Saaremaal, ill 29; Palivere evangeeliumi kristlaste palvemaja, ill 30). Nii ruumiplaneeringus kui muudes iseloomulikes detailides ei erine torniga ega erikujulised palvemajad teistest vernakulaarsetest pikihoonetest.



29. Lümandu Saalemi evangeeliumi kristlaste palvela, 1959. a. Foto: EEKBLA.

30. Palivere evangeeliumi kristlaste palvela, 1959. a. Foto: EEKBLA.

Linnadele on rohkem omane **professionaalse arhitektuuri** kasutamine juba oma positsiooni ja esinduslikkuse tõttu. Esimeseks professionaalse arhitektuuri näiteks baptistide palvemajadest Eestis on Konstantin Wilckeni projekteeritud Kalju baptisti palvemaja Tallinnas, mis valmis 1902. aastal. Tegu on neogooti stiilis teravkaareliste ukse- ja aknaavadega ebasümmeetrilise põhiplaani paekivist ehitisega, mida ehib loodes peasissekäigu viilul väike torn.

Kui 20. saj alguses oli vabakogudustes professionaalse arhitektilt projekti tellimine suhteliselt harv, siis olukord muutus 1930. aastate alguses. See oli seotud nii professionaalse eesti arhitektkonna tekkimise ja eelpool mainitud projektiõudega, kui ka avardunud maailmavaate ja võimaluste kasvamisega. 1930. aastail projekteerisid arhitektid palvelaid peamiselt linnadesse, üksikuid ka maapiirkondadesse. Sarnaselt vernakulaarse arhitektuuriga on ka professionaalse arhitektuuri puhul valdavalt on tegu puithoonetega, kivist palvelad on haruldased ja esinevad pea eranditult linnades (v.a Suigu Pärnumaal).

Saksamaal ja Austrias enne I maailmasõda levinud **ekspressionism** ilmnes Eesti sakraalarhitektuuris sõdade vahelisel perioodil, jõudes siia nii Saksamaal õppinud arhitektide kui saksakeelse arhitektuurialase ajakirjanduse kaudu. Seda iseloomustab keskaja müstilisus, jõulisus, dramaatilisus ja ülepaisutus, sakraalarhitektuuris oli tüüpiline silmapaistva esindusliku esifassaadi kujundamine kõrgete ümarkaarsete akende ja kolmikportaaliga, monumentaalsete kaksiktornide kasutamine. Vabakoguduste palvelatest sai ekspressionistliku ilme Tallinna Evangeeliumi Kristlaste Immanueli kirik, mille projekteeris E. Corjus 1931. a. Selle hoone eripäraks oli eenduvate redutseeritud kaksiktornide motiiv, mis moodustasid omalaadse värava (ill 4, 5). Lisaks moodsale vormile kasutas Immanueli kirik uudset

inseneeriat: osa välisseinu oli gaasbetoonplokkidest, mida selle ehituse juures kasutati Eestis esimest korda ja mis ei vajanud täiendavat isolatsiooni. Kogu kirikuhoonet köeti aga aurukeskküttesüsteemi abil, kus kütetorud asusid pinkide all.<sup>84</sup>



31. Immanueli kiriku ehitus 1930.a. Allikas: Kalev Lepiku ajalooliste fotode album, Facebook.

32. Suigu Evangeeliumi Kristlaste palvemaja ehitus kohapeal valmistatud tellistest, u 1940 a. Foto: Suigu koguduse arhiiv.

Ekspressionismist kantuna valmis 1933. a Märt Merivälja projekt Avispea koguduse kirikule, mida iseloomustas ukse kohal kõrguv moodne klaasekraan. Projekt jäi aga teostamata ja selle asemel valmis 1935. a sama arhitekti kavandatud madala viilkatusega itaaliapärase sakraalhoone, mille dominandiks on dekoratiivne tiheda ehisraamistusega ja ristimotiiviga aken otsaseinas. Itaaliapärasele stiilile on omane ristikülükukujuline vähe liigendatud dekooriga ja kõrgete seintega hoonekehand, mida katab madal viilkatus. See dekooriga arhitektuur sobitus hästi vabakoguduste tagasihoidlikkuse ja lihtsuse ideaaliga. Uudsenägemus Märt Merivälja poolt projekteeritud 1933. a Pärnusse ehitatud evangeeliumi kristlaste Saalemi palvela. See oli algselt kujundatud funktsionalistliku lamekatusega, kuid ehituse käigus sai hoone siiski madala viilkatuse. Hoonet iseloomustavad kitsaste liseenidega vahelduvad kõrged tiheda ruudujaotusega aknad. Itaaliapärasena valmis ka 1937. a M. Merivälja projekteeritud Mustvee baptisti palvela.

**Funktsionalistlikku** avangardset arhitektuuri suunda iseloomustab asümmeetriline põhiplaan, sile kaunistustevaba lamekatus ja rõhtsad aknad. Eelfunktsionalismi ilminguid võib leida 1924. a Tallinna Väike-Kompassi tänavasse ajutise ehtistena A. Bürgeri projekti järgi kerkinud ev kristlaste palvemaja, mis oli lameda katusega tornita pikihoone, mille puhul võis lamekatus olla tingitud ka rahalisest kokkuhoiust. Üks huvitavamaid funktsionalistlikke projekte on E. Corjuse kavandatud Tartu metodisti kirik (1931, teostamata). Funktsionalistlikena valmisid

<sup>84</sup> K. Ulm, Märtsipommitamise varju jäänud nüansid: ajaloolane Kalmar Ulm näitab kultushooneid, mida tänapäeva Tallinnast enam ei leia. – Postimees 9. III 2018.



evangeeliumi kristlaste Narva palvela (E. Corjus koos E. Sachariasega 1933) ja Rakvere Karmeli baptistipalvela (E. Corjus 1933). Mõlemad hooned on lameda katusega ebasümmeetrilised pikihooned, mida iseloomustab vertikaalne suundumus väljavenitatud seinte ja kõrgete kitsaste akende näol.

Kokkuvõtvalt võiks öelda, et külakeskkonna traditsioonilisest arhitektuurist alguse saanud palvemajade ehitamine võttis 20. saj kolmandaks kümnendiks hoogsa ja moodsa, ehk pisut eksperimentaalsegi joone. Vabakoguduste teistsugune vaimsus, aga ka muutus ühiskonnas lõi soodsa pinnase modernsete joontega kaasaegse kirikuarhitektuuri tekkeks.

## ***2.2. Ruumiline kirjeldus ja analüüs***

Ruumilise analüüsi peatükis liigun eelnevalt käsitletud ajaloolisest narratiivist läbi füüsilise ruumi kirjelduse identiteedi analüüsi poole ning esitan küsimusi, millised sakraalsed sümbolid on vabakoguduse ruumis kasutusel ning kuidas spiritualiteet ja selle muutus väljendub ruumis. Ruumis toimunud muutuste arengu ilmestamiseks ei piirdu ma 20. saj alguse Läänemaa ja Eesti saarte palvemajadega, vaid kasutan avaramat vabakoguduste palvemajade ringi.

Edvard Sövik on toonud välja kahe erineva kiriku kõnetusviisi. Suurkiriklik hoone justkui domineerib oma imposantsusega inimese üle, öeldes: “Mina olen valitseja; ma pean sulle sisenedes muljet avaldama. Ma tahan, et sa liiguksid ja käitüksid kindlal viisil, eeldan, et suhtud minusse aukartusega ja alistud minu läheduses.” Teine kirik aga ütleb vaimustunult: “Teie, inimesed, olete kõige tähtsamad. Ma pakun sulle peavarju oma seinte vahel, aga ma ei sunni sulle ennast peale nõudes sinu tähelepanu... Sel viisil olen ma sinu teenija.”<sup>85</sup> Kui suurkirik oma pompoossuses väljendab jumalikku kõrgust, siis palvemaja on võtnud just selle viimase alandliku teenija positsiooni.

Minemata sügavuti traditsioonilise kirikuruumi ülesehituse loogikasse, olgu taustsüsteemina ära toodud Richard Kieckhefer'i sakraalse hoone ülesehituse kolm eri tüpaaži, mis annavad võimaluse vabakoguduslike palvemajade ruumi millegagi võrrelda. Ruumilise liigenduse järgi võiks kirikud jaotada kolmeks: **sakramentaalsed, evangeelsed ja kogukondlikku tüüpi kirikud.**<sup>86</sup> Sakramentaalne kirik on traditsiooniline ida-lääne suunaline kolme- või enamalööviline basiilika, mis on varakristliku kiriku põhitüüp. Sageli võlvidud hoone, mida iseloomustab koguduse tarbeks mõeldud pikilööv, mis lõpeb apsiidiga ja mis külgneb

---

<sup>85</sup> Ed A. Sövik, A Portfolio of Reflections on the Design of Northfield Methodist Church. — Your church 13, no 5, Sept/ Oct 1967, lk 57; R. Kieckhefer, Theology in Stone, Church Architecture from Byzantium to Berkley. Oxford: University press, 2004, lk 8– 9.

<sup>86</sup> Samas, lk 11– 12.

madalamate sammastega eraldatud külglöövidega. Fookuspunkt ruumis on altar, mis on kõige püham koht. Sellises ruumis on rohkesti vormi ja kaunistustesse kätketud sakraalseid sümboleid, esteetilisus on kõrgel kohal.<sup>87</sup> Teine tüüp on evangeelne kirik, mis on enamjaolt mõeldud evangeeliumi kuulutamiseks. Interjäär meenutab auditooriumi, mille fookuspunkt on kantsel. Ruum ise on võrdlemisi väike, mis võimaldab koguduse ja jutlustaja spontaanset sidusat suhtlust. Ruumi esteetika ainus eesmärk on ehitada üles nii üksikut inimest kui kogudust tervikuna. Ruum ise on suhteliselt lihtne, ilma eriliste kaunistuste ja sümboolikata. Kolmas hoonetüüp on hilisem ja kujutab endast kogukondlikku kirikut või kogudusekeskuse tüüpi hoonet. See on nii katoliiklikus kui protestantlikus usuliikumises levinud ruum, mis rõhutab jumalateenistuseks kogunenud inimeste ühtsuse ja sotsiaalse suhtluse keskset tähtsust. Pearõhk pole üksnes jumalateenistuse saalil vaid seltskondlikuks suhtluseks mõeldud ruumidel. Teiste kirikutega võrreldes aitab kogudusekeskuse tüüpi hoone kaasa uue kogukonna sotsiaalse sidususe tekkimisele. Näiteks on istekohad ruumis paigutatud kas põiki hoonet või kolme eri külge, mis rõhutab grüpiidentiteeti, ka ühtse ruumi ja ühtse koguduse mõtet. Fookuseks ruumis on koosolek ise. Külalislahkuse esiletoomiseks luuakse ruumi taotluslikult soe ja kutsuv hubane atmosfäär. Sakramentaalset sümboolikat on ruumis vähem, aga olemasolev võib olla julgelt väljendusrikas.<sup>88</sup>

Kõigil kolmel kiriku tüübil on erinev ruumiline dünaamika, esteetilisus, sümboolsus ja funktsionaalsus, ehk ruum ise kirjutab ette, kuidas seal toimida, liikuda ja käituda. 19. saj keskel toimus aktiivne diskussioon protestantliku kiriku sees, milline on kõige õigem sakraalne ruum, arutelu päädis 1861. a Eisenachi regulatiiviga, mis kinnitas eeskujuks „pika ristkülikukujulise pikihoone ja sellest eralduva sügava kooriruumiga ja läänetorniga keskaegse toomkiriku“<sup>89</sup>. Samaaegselt moodsa arhitektuuri tulekuga jõuti järeldusele, et ei ole olemas ajatut sakraalset stiili. 1891. a evangeelse kiriku Wiesbadeni programmis leiti õige olevat liikuda ühtse ruumi poole, kus koor ja pikihoone ei ole eraldatud ning kus armulauda saab selliselt pühitseda koguduse keskel. 1894. a Berliinis toimunud protestantliku kirikuarhitektuuri kongress lisas „mõtte kirikust kui laialdase ruumiprogrammiga sotsiaalset tegevust võimaldavast kompleksist.“<sup>90</sup>

---

<sup>87</sup> Samas.

<sup>88</sup> Samas.

<sup>89</sup> G. Langmaack, Evangelischer Kirchenbau im 19. und 20. Jahrhundert. Geschichte. Dokumentation. Synopse. Kassel: Johannes Stauda Verlag, 1971, lk 14–15, viidatud E. Tamm, Moodsad kirikud, lk 21 kaudu.

<sup>90</sup> E. Tamm, Moodsad kirikud, lk 21–22; T--M. Kreem, Viisipäraselt ehitatud: luterlik kirikuehitus, -arhitektuur ja -kunst Eestis Aleksander II ajal (1855-1881). Doktoritöö. Eesti Kunstiakadeemia, 2010.

Vaadeldes vabakoguduste palvemaju ja seda, mis on mõjutanud nende kujunemist, siis esimesena tuleb mainida vennastekoguduse palvelaid. Eelkirjeldatud jaotuse põhjal liigitub vennaste palvemaja evangeelseks tüübiks, samas pinkide paigutuse tõttu kogukondlikkust rõhutavaks. Need on rehielamu tüüpi põikihooned, mis koosnevad suurest mitteköetavast saalist ja väikesest köetavast saalist. Pietism kui voores elas ka ruumis: kõik oli lihtne (ill 31, 32). Koosolekute ruum ehk saal meenutas suurt rehetuba, kus olid pingid ja laud. Vanemates palvemajades ei olnud isegi altarit ega kantslit, seda asendas valge linase laudlinaga kaetud laud (Liturgenstitsch)<sup>91</sup> ja selle taga paralleelselt tagaseinaga töötajatepink („Arbeiterbank“), kus istusid kooride juhatajad. Saalist suurema osa võtsid enda alla kaks seljatoeta pinkiderida: üks meeste ja teine naiste jaoks.<sup>92</sup> Vendluses valitsevat võrdsust rõhutasid pinkide põikisuunas, vahest ka jutlustaja ümber ringis paiknemine. Et kõnel ja laulul oli palvetunnis kõige tähtsam osa, siis hiljem tekkis kantsel hea kuuldavuse tõstmiseks. Kuna vennastekoguduses on oluline kõikide liikmete võrdsus, siis asus kantsel saali pikema seina ääres nõ „rahva keskel“. Kui peasaal oli pühalikum, siis kõrvalruume kasutati rohkem tarberuumidena sotsiaalseks suhtluseks, külaliste magamisasemeks, ka hingehoiuks, söögi valmistamiseks, külmal ajal soojendamiseks.



33. Vennastekoguduse palvemaja siseruum, Haagi (Aagi). Foto: Eerik Põld 1938 (Fk 821:1).

34. Pikavere palvemaja sisevaade 2022. a suvel, pinkide asetuse kolmel küljel. Foto: autor.

<sup>91</sup> V. Ilja, Vennastekoguduse (Herrnhutluse) ajalugu Eestimaal (Põhja-Eesti), lk 11.

<sup>92</sup> Samas.



35. Vennastekoguduse Harku tn palvemaja sisevaade, eeldatavalt 1930. aastad. Foto: vennastekoguduse koduleht, <https://www.vennastekogudus.ee/harku-palvemaja-ajalugu/>.

36. Pikavere vennastekoguduse palvemaja, Foto: R. Sillasoo 1981, kultuurimälestiste register <https://register.muinas.ee/>.

Teine kindel mõjutaja vabakoguduste ruumi kujunemises on muutus arusaamistes kiriklikust ruumist koos 18. saj alanud ja mitu lainet üleelanud usulise ärkamisega Ameerikas, tuntud kui „great awakening“.<sup>93</sup> „Suure ärkamise“ kolmas laine jõudis läbi Rootsi, Riia ja Peterburi ka Eestisse, mis panigi aluse Läänemaa ärkamisele ning baptisti-, prii- ja evangeeliumi kristlaste koguduste tekkimisele.<sup>94</sup> Koos vanadele traditsioonidele, kombestikele ja liturgiale seljapööramisega rõhutati isiklikku pöördumist ja vaimulikku pühendumist. See tõi endaga kaasa uue jumalateenistuse vormi „field service“ või „camp meeting“, mille puhul jumalateenistus väljus kirikuseinte vahelt: jutlustati valukodades ja lautades, küngastel, vagunitel, rõdudel, paatidel, kändudel... kõikjal, kuhu vaid oli võimalik tõusta, et häält kuuldavaks teha (ill 38). Kirikuhoone funktsioon muutus koos arusaamisega, kuidas inimene kohtub Jumalaga. Kohtumine toimub inimese südames, ruumiline keskkond ei oma tähtsust. Ärkamisliikumise ruumi funktsioon oli võimaldada inimestel kokku saada, üheskoos Jumalat poole pöörduda, ei midagi enam. Seega olid ruumid vaid praktilised kogunemiskohad ja mida suuremad koosolekud, seda suuremaid ruume vajati (ill 37).<sup>95</sup> Kuid hoone ise ei olnud enam püha iseenesest, vaid püha oli Kristuse ilmumine koguduse keskel.

<sup>93</sup> 18. saj algusest kuni 20. saj lõpuni eristatakse 3 kuni 4 usulise ärkamise lainet Ameerikas, mida kutsutakse „Great Awakening“. Seda juhtisid protestantlikud evangeelsed vaimulikud.

<sup>94</sup> I. Kurg, kirjalik vestlus autoriga, 17. II 2022. Kirjavahetus autori valduses.

<sup>95</sup> I. Kurg, kirjalik vestlus autoriga, 17. II 2022. Kirjavahetus autori valduses.



37. „Apostellik usk“ misjonimaja Azusa tn 312 Los Angeles, Californias 1907. a, mis oli üks suurim vaimulik ärkamise kodu. Hoone oli rajatud Aafrika Metodisti episkopaalkoguduse tarvis, kuid jäetud unarusse ja kasutati laudana kuni pastor W. J. Seymour selle 1906. a üle võttis.

38. Ärausjutlustaja George Whitefield jutlustamas looduslikus keskkonnas suurele rahvahulgale. Foto Thomas S. Kidd raamatust „*George Whitefield: America's Spiritual Founding Father*“.

See arusaamine peegeldus ka 20. saj Eesti vabakoguduste ruumis, näiteks Evangeeliumi kristlased kasvasid välja Stroomi ärkamisliikumisest, kes ei plaaninud alguses ei oma hoonet ega kongregatsioonaalset kogoduslikku ülesehitust. 1905. aastal kuulutas juudi soost evangelist Johannes Rubanoviš Tallinnas Stroomi rannas Eduard Lilienthali suvila aknast, järgmistel koosolekutel oli ta aga sunnitud paremaks kuuldavuseks katusele ronima. Kui algselt oli inimesi hinnanguliselt 1000-kond, siis hiljem ligi 5000.<sup>96</sup> Sarnastel põhjustel kasutati maal palvekoosolekuteks rehealuseid ja heinaküüne, kuna see võimaldas mahutada suurt hulka inimesi. Seega näeme, et algne vabakoguduste ruum kandis endas puhtalt praktilist funktsiooni, see oli ennekõike kogunemiskoht ja vastandudes suurkirikule ei antud sellele sakraalset sisu. Näiteks üüris Pärnu I Batistikogudus kooskäimiseks „Närjussoni sauna“, mille mahapõlemise järel peeti suvel koosolekuid metsas, siis aga koguneti vend Miili väikeses talus „Röövliaugu“ metsaserval. Hiljem üüriti ruume Pärnu linnas Jentsi majas, kuid ka nende ruumide väikeseks jäämisel alustati palvela ehitust.<sup>97</sup>

Seega 20. saj alguse palvemajade peamine ülesanne oli pakkuda varjualust ühiseks palveks, laulmiseks ja Jumal Sõna kuulamiseks ehk praktilisteks koguduse toiminguteks. Olulised olid kantsel, mis peamiselt asus ruumi keskel ja sellest vasakul koht laulu- või mängukoorile ja paremal jutlustaja vendadele. Priilastel koori ei olnud, selle asemel olid pingid lugeja- ja tunnistajavendadele. Ruumi suund oli algselt põiki-, hiljem pikisuunaline. Istepingid olid kahes

<sup>96</sup> I. Luide, Karmeli vabakoguduse sünnilugu. — Teekäija, II 2014.

<sup>97</sup> Pärnu Immanueli Baptistikoguduse ajalugu, koguduse kodueleht <https://parnuimmanuel.ee/ajalugu/>; J. Felsberg ja A. Tetermann, Eesti Baptisti koguduste ajaloolik Album 25 Juubeli aasta mälestuseks, Tallinn: 1911, lk 52–56.

reas, parem oli meeste pool ja vasak naiste pool. Võrreldes vennastekoguduse palvemaja saaliga on vabakoguduste hooned kõrgemad, saali osa võlvides võimaldades enam õhuruumi ja akustilist kõla.

Vabakoguduste palvemajade ruum avaldab muljet oma tagasihoidliku kaunistusteta lihtsusega, sellel puudub ambitsioon olla silmapaistev, vagaduse pühadus valitseb ruumis. Ehkki argine hoone, siis sealne spirituaalne toiming ülendab ruumi väärtust selle tähenduslikus mõttes. Kord ei ole seega geomeetrilises ruumi asetuses, vaid see tekib abstraktsel tasandil. Ruumid omandavad märgilise tähenduse semiootilises mõttes: siin on Jumal tegutsenud ja kõnelenud. Näiteks kui astuda ruumi, kus on palju palvetatud, siis seal on müstiline „midagi veel“, mis ei ole kirjeldatav materiaalsel tasandil. Vaimne ruum, mis asub füüsilise ruumi sees.



39. Paka talu vana roovialune (end palvemaja), Tuiu k, Mustjala. Foto: ERM Fk 751:103.

### **2.2.1. Fookus ja sümbolika palvemajas**

Vabakoguduse sakraalne ruum oli 20. saj alguses eelkõige Jumala Sõna keskne. Selle tõenduseks oli ruumi keskel olev kõrgendatud kantsel, millel asetses Piibel. See tähendab, et Jumala Sõna lugemine ja jutlus olid kõige olulisemal kohal. Teiseks tõenduseks sõnakesksusest olid piibliteksti seinasalmid kantsli tagusel seinal (ill 40, 42). Nii välja räägitav kui ruumis eksponeeritav Sõna kannab endas ehedalt reformatsiooni<sup>98</sup> üht põhimõtteist *Sola Scriptura* ehk ainult pühakiri, mis seab Piibli kogu õpetuse mõõdupuuks.<sup>99</sup> Mõnel pool puudus seinasalm, kui kõnepuldi taga asus koorirõdu või soojamüür (nt Hilleste, Kiduspe). Ka on näiteid, kus seinasalmi asendab lihtsalt nimi „Jeesus“ või „Jeesus!“ Selline visuaalne imperatiivne loosung tugevdab ja kinnitab koguduse Kristuse-keskset identiteeti (nt Meiuste, ill 43).

<sup>98</sup> Reformatsiooni viis suurt märksõna olid: *sola fide*, *sola gratia*, *sola scriptura*, *solus Christus*, *Soli Deo Gloria* (ld kl) ehk üksnes usk, üksnes arm, üksnes pühakiri, üksnes Kristus, Kogu Au Jumalale. Allikas: <https://voru.eelk.ee/leerikursus/reformatsioonist.htm>.

<sup>99</sup> Uue Testamendi 2 Timoteose kirja 3:16 kohaselt: „Kogu Pühakiri on Jumala sisendatud ja kasulik õpetamiseks, noomimiseks, parandamiseks, kasvatamiseks õiguses, ...“.



40. Piiblisalm Ligema priikoguduse palvela seinal 2021.a suvel. Foto: autor.

41. Ligema palvemaja peale 1932. a, Peeter Lige. Ruumis on iseloomulikud: seinasalm, keskne kantsel, leivamurdmise laud valge linikuga, piibel, lõikelilled, vendade pingid külgedel. Foto: Tõnis Kannel, Facebook.

Rääkides ruumis olevatest sümbolitest, siis **Piibli seinasalmid** (ill 42) olid sisuliselt ainukesed teadlikult loodud visuaalsed elemendid, millel oli sümboolne väärtus ruumis. Seinasalmid ise võisid olla maalitud kas puidust või plekist alusele, ka maaliti otse kantslitagusele seinale. Neil ei olnud suurt kunstilist ambitsiooni, pigem lihtsamapoolsed, kuid märgilised. Need on justkui vabakoguduslik „ikonograafia“<sup>100</sup>, mille tähendus ei piirdu ainult pühakirja teksti tõlgendamisega ja selle õpetusliku-manitsusliku eesmärgiga. Kiri seinal esindab kõrgemat jõudu, kes seisab selle teksti taga ja inimese kogemuslikku kokkupuudet jumalikuga. See toimib justkui aken vaimulikku maailma, mis avab tee kõrgemasse reaalsusse. Tundub, et inimene vajab nähtavaid ja tuntavaid märke, mis on ühenduslüliks selle koetava füüsilise sfääri ning abstraktse vaimse sfääri vahel.

Seinateksti transtsendentaalset tähenduslikkust kirjeldab hästi Meiuste baptistipalvemaja „Jeesus!“ seinasalmi ümber toimunud põlvkondade vaheline lahknemiseni viinud diskussioon. Nimelt kõrvaldati remondi ajaks palvelasaalist „Jeesus!“ silt seinalt ja paigutati see koridori põrandale tööde ajaks hoiule. Vanemates koguduseliikmetes tõi see esile ägeda reaktsiooni, selles nähti justkui oleks Jeesus ise koguduse keskelt välja tõstetud. Vaatamata lepituspüüetele koguduse ühtsus lagunes selle juhtumi tagajärjel.<sup>101</sup>

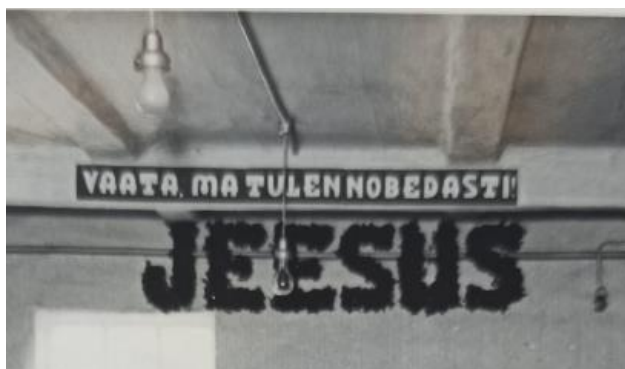
<sup>100</sup> Seinasalme on nimetanud vabakoguduse „ikonograafiaks“ nii T. Pilli kui M. Rimmel: T. Pilli, Usu värvid ..., lk 213; Intervjuu M. Rimmeliga, 2. XII 2020. Lindistus ja märkmed autori valduses.

<sup>101</sup> Autori intervjuu J. T-ga, 4. IX 2021, märkmed autori valduses. Intervjuu U. M-ga 3. VII 2021, märkmed autori valduses.



42. Valik seinalme palvemajade seintel: 1. Ligema, 2. Hagaste, 3. Jausa, 4. Külama, 5. Lauka, 6. Meiuste, 7. Pahapilli, 8. Mäevalla. 2021. a. Foto: autor.

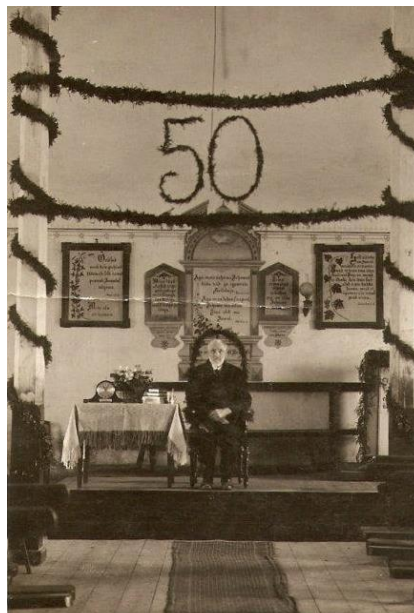




43. Silt „Jeesus!“Meiuste baptistikoguduse seinal 1959. a. Foto: EEKBLA.

44. „Jeesus“ Koeru palvemaja seinal 1959. a. Foto: EEKBLA.

20. saj alguses ei kinnitatud seinalle üksnes piiblisalme, vaid deklaratiivseid koguduse ühtsust rõhutavaid loosungeid ja tervitusi, õnnitlussoove koguduse juhtidele, mis olid püüdliselt, kuid kunstiliselt algelisel tasemel teostatud (ill 43, 44). Tekstide tarbeks valmistati traadist põhjad, millele lilled vanikuna peale punuti (ill 45–47). Ilmselt on tegu ajastu kultuurilise, mitte niivõrd kogudustele eriomase nähtusega. Lisaks vanikutele on olnud palvemajades olulisel kohal värskete lõikelilledel alaline olemasolu, mida võib pidada omaette liturgiaks. Eesti vabakoguduste teoloogi M. Rummeli sõnutsi sümboliseerivad vaasi lõigatud lilled Kristuse ohvrit ning need on toodud Jumala austuseks ja ülistuseks.<sup>102</sup> Usutavalt olid lilled palvemaja laual siiski vaid lihtsad ruumikaunistajad ja erilist sümboolsust neile omistada oleks liigne.



45. Külama priikoguduse palvemaja, kogudusevanem Juhani Kahu juubel 1955.a. Foto: EEKBLA.

46. Ridala baptistikoguduse palvemaja, kogudusevanem Laasi 50. ametijuubel. Foto: Ridala koguduse arhiiv.

<sup>102</sup> Intervjuu M. Rummeliga, 2. XII 2020. Märkmel autori valduses.



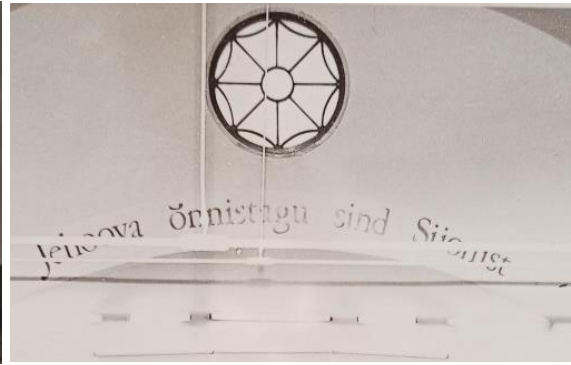
47. Kohila Baptistikogudus, aasta teadmata. Näide seinatekstist. Foto: EEKBLA.

Kui võrrelda seinasalmide kujundust 20. saj algusaegadel ja sajandi keskpaigast edasi, siis kunstilise keele grammatilised vormid muutusid koos ühiskonnaga. Koos sotsialistliku realismi ja kommunistliku propaganda juhtloosungitega muutus ka palvemajade visuaalne graafika. Tuli esile uus põlvkond, kelle jaoks kommunistlike lööklausete kujundus ei olnud enam võõristav. Visuaalne keel lähenes kujunduses tööraha loosungitele ja propaganda reklaamplakatitele, teadlikult või teadmatult oli laiem ühiskondlik pilt mõjutanud palvemajas toimuvat (ill 48, 49). See uus kujundus käis kaasas harilikult palvemaja remondiga, kui vana viimistlus asendati kaasaegsega.



48, 49. Kehra koguduste palvemaja sisevaade 1959. a. Tapa kogudus 1982. a. Foto: EEKBLA.

Seinsalmidest hoiti kinni pikka aega, neid uuendati koos korduvate remontide ja palvelasaali uuendustega (ill 50, 51). Aja möödudes võis suhtumine muutuda, seinasalme võidi tõlgendada iganenud nähtusena ja ruumi igatseti muutust. Seinad värviti üle ja teksti ei taastatud. Nii on kadunud seinsalmid nii mõnegi palvemaja seinalt jäädavalt, teistes aga traditsioon jätkub.



50, 51. Erinevat seinasalmeid Nõmme Baptisti palvela koorivõlvil. Täna on salmid kaotatud. Foto: EEKBLA.

**Risti** kasutatakse nii palvemajade eksterjööris kui interjööris. Vabakoguduste algusaegadel esines rist enam väljas, harjal või viilul. Siseruumis pigem mitte, vahel puudus rist sootuks (ill 53). Siin oli ka uskkondlik erinevus, priilased üldiselt risti ei kasutanud, seda eriti liikumise algusaegadel. Risti puhul on tegu alati tühja ristiga, ilma Kristuse figuraalse kujutamiseta (ill 52). Kui rist üldiselt tähistab Kristuse surma ohvrit inimkonna pattude eest, siis tühi rist kannab evangeeliumi kesket sõnumit usust Kristusesse kui ülestõusnud Issandasse ja räägib Kristuse võidust surma üle.<sup>103</sup>

Püüdes analüüsida risti kasutamist ruumis erinevatel ajaperioodidel, on märgatav, kui varaselt esines risti palvesaalis harvem, siis 1950.– 60. ja hilisemate aastate fotodel on näha, et risti paigutamine kantslitagusele seinale muutus järjest sagedasemaks. Rohkem esines seda linnapalvemajades, kes olid vastuvõtlikumad muutustele. Sage oli risti kombineerimine seinasalimga, aga ka eraldiseisvalt. Ristiga seinal tekkis justkui sümbolne altar, mis eksisteerib ettekujutatavalt ruumi eesosas. Maapalvemajades võis rist esineda tikituna kantsliliniikule, ka kantsli esipaneelil, kuid üldiselt miniatuurses vormis.

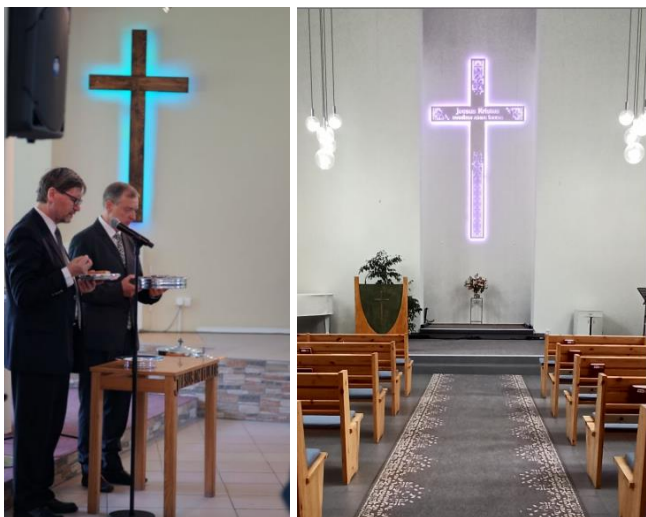


52. Rist ja seinatekst Mustvee palvela seinal ja kantsliliniikul 1937. a. Kantslit ümbritseb altarivõre taoline balustraad. Foto: EEKBLA.

53. Nurste palvemaja sisevaade, kooriosa ümbritseb balustraad. Siseruumis ei ole ühtki kristlikku sümbolit, rist oli algupäraselt katusel õhutuskorstnal. 1959. a. Foto: EEKBLA.

<sup>103</sup> Rituals and worship, Symbolism. Religion Library. Baptist. <https://www.patheos.com/library/baptist/ritual-worship-devotion-symbolism/symbolism> (vaadatud 28.VI 2022).

Tänaasel päeval on risti kasutamine ruumis tavaline, seda peetakse üheks jumalakoja oluliseks tunnuseks.<sup>104</sup> Uutmoodi moeks on saanud valguskaabliga varustatud rist, mis helendudes kannab sõnumit Kistusest kui maailma valgusest (ill 54, 55). Teostus on harilikult koguduse enda inimeste poolt, kui pole tegu erialaselt kunstilist ettevalmistust saanud inimesega, võib tulemus olla „kodukootud“. Mõned „otsijatundlikud kogudused“ on loobunud küll ka risti kui kõige elementaarsema kristliku sümboli kasutamisest.



54. Leivamurdmine Kehra Koguduses, tagaplaanil valguskaabliga rist. Juuni 2021. Foto: Andrus Annus, FB.

55. Dekoratiivse mustri ja piiblitekstiga helenduv rist Tartu Kolgata koguduse seinal on valmistatud Tartu Kõrgema Kunstikooli õpilasest koguduseliikme poolt. Sept 2021. Foto: autor.

**Muud sümbolid**, mis esinevad ruumis risti ja seinasalmi kõrval, on seitsmeharuline küünlajalg ehk menoraa (ill 56, 57), mis sümboliseerib Moosese templi teenistust<sup>105</sup>, olles üks judaismi märke. Samuti on seitsmeharuline küünlajalg koguduse sümbol<sup>106</sup>, aga ka Jumala Püha Vaimu sümbol<sup>107</sup>.



56. Keila Baptisti palvemaja, mille keskel leivamurdmise laual asetseb menoraa. Vasakul pool asub muusikakantsel (barjääri taha on peidetud harmoonium, hiljem klaver), paremal pool sõnakantsel. 1959. a. Foto: EEKBLA; 57. Kohila Baptisti palvemaja, 1959. a. Foto: EEKBLA.

<sup>104</sup> Autori intervjuud erinevate koguduste liikmetega.

<sup>105</sup> Vana Testament, 2 Moosese raamat 25:31–39. Piibel, 1997. a tõlge.

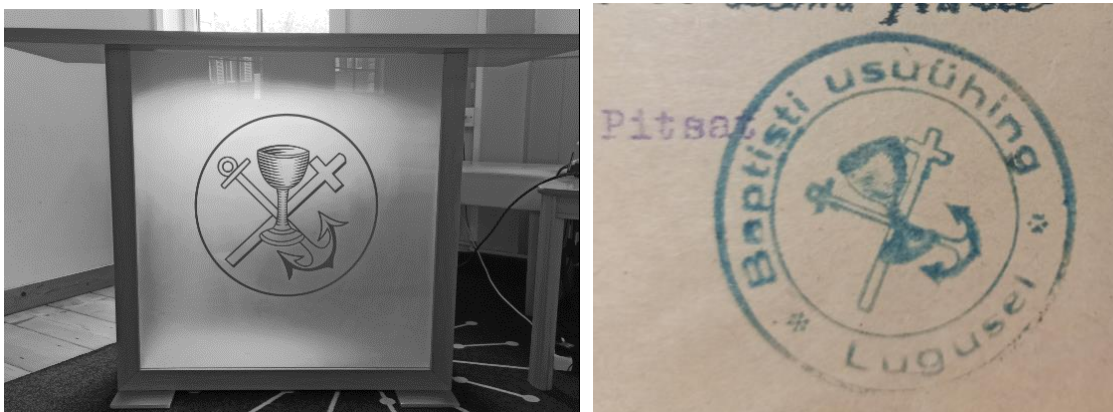
<sup>106</sup> Uus Testament, Johannese Ilmutuse 1:20 ja 2:5. Piibel, 1997. a tõlge.

<sup>107</sup> Uus Testament, Johannese Ilmutuse 4:5. Piibel, 1997. a tõlge.

Sümboolikat lisandus ruumi järk-järgult 20. saj jooksul, nii võib ruumi seintel näha alfa ja oomega kirjamärke (ill 58)<sup>108</sup>. Hii-roo<sup>109</sup> ehk Constantinususe risti sümboli kasutamine ruumis on veelgi hilisem, jäädes juba käesolevasse sajandisse (ill 59).



58. Tapa EKBL kogudus 1982. a, kantslis O. Tärk. Seina kaunistavad Alfa ja Oomega tähed. Foto: EEKBLA.  
59. Hii-Roo märk Nõmme Baptistikoguduse vitraažaknal, 2019. a. Foto: autor.



60. Pärnu Immanueli bapt palvela leivamurdmise laual on kasutatud baptisti usuühingu ajaloolise templi kujundussümboolikat, 2022. a. Võrdluseks Luguse Baptisti usuühingu tempel 20. saj algusest. Foto: autor.

**Pildikeele** kasutamine 20. saj alguses ei olnud väga omane EEKB Liidu kogudustele, kuid mõnel puhul siiski leidis seinamaale Kristusega ristil või Kristusest Ketsemani aias (ill 61, 62). See võis viidata seotusele teiste usutraditsioonidega, nt metodisti liikumisega Palivere ja Puka palvela puhul.

<sup>108</sup> Alfa ( $\alpha$ ) ja oomega ( $\Omega$ ) on kreeka tähestiku esimene ja viimane täht ning Kristuse tiitel Uues Testamendis Johannese Ilmutusraamatus (Ilm 21:6, 21:13). Seda tähepaari kasutatakse Kristuse sümbolina.

<sup>109</sup> Kristuse monogramm ehk Constantinususe rist ehk hii-roo on kristluse sümbol, mis seob Kristuse kreeka keelse nime Χριστός kaks esimest tähte hii ja roo. Oli kasutusel Kristuse sümbolina juba enne ristimärgi kasutust.



61. Altarimaal Kristusega ristil Puka palvemajas, ehitatud metodistide kirikuks. Aasta teadmata. Foto: EEKBLA.  
 62. Maal Kristusega Ketsemani aias Viljandi baptisti, endises vennastekoguduse palvemajas. Hoone lammutati 1958. a. Foto: EEKBLA.

Koos 1970. aastate evangeelse noorteliikumisega Olevistes (ansambel Sela ja Vikipalu laagrid) kerkis huvitava nähtusena popkunstist kantud kristliku sisuga plakatikultuur, mille autoreiks olid Priit Kaljapulk, Mati Bärenson, Liidia Vardja. Selles oli omamoodi läänelikkust, mis tundus ühelt poolt edumeelne, teisalt dissidentlik (ill 63, 64).



63. Kristuse kujutamine vabakoguduse seinaplatatina, kasutusel kantsli tagusel seinal kui „altarimaal“. Kohila Baptistikogudus, 1980. aastad. Foto: EEKBLA.  
 64. Plakat 1970. aastate Oleviste koguduse noorteliikumisest, kasutati noorte õhtutel Maarja kabelis. Foto: J. Bärensoni erakogu, kasutatud autori loal.



65, 66. Uued kunstilised vormid 1970. aastate noorteliikumise ja ansambel Selaga. Foto: J. Bärensoni erakogu, kasutatud autori loal.

Mis puudutab pildi kasutamist Jumala sõnumite edasiandmisel nüüdisajal, siis tänaseks on pildikeel ruumi naasnud. Mitte küll staatilise, vaid dünaamilise pildina video näol. See kõneleb visuaalse kujundkeele vajalikkusest, olles universaalne ja lihtsamini haaratav sõnalisest keelest ja meenutades nn vaeste piibli (*Biblia pauperum*)<sup>110</sup> kujutiste kaudu edasi antavat evangeeliumi kesk- või uusaegsete kirikute seintel, maalidel või vitraažidel (ill 67). Teiseks kõneleb see inimese igatsusest otsida personaalset kontakti Jumala kui Loojaga, Tema üleloomulikkust meie mõistetavas keeles (ill 68). See on justkui osa saamine Jumala virtuaalsest reaalsusest.



67. Fragment Tallinna Püha Vaimu kiriku vaeste piiblist. Foto: Plussmeedia, 18 nov, 2020.



68. M. Remmel jutlustamas Valka koguduses, tagaplaanil helendab linale projitseeritav ja jutlust ilmestav pilt. 29. VIII 2014. Foto: Valkla baptistikoguduse FB fotod.

Pea eranditult ei puudu üheski traditsioonilises vabakoguduse palvemajas **seinakell**. Vabakogudustele omaselt on kell ennekõike praktiliselt tarvilik koosoleku ajapiiridest ja õigeaegsest algusest ja lõpust kinnipidamiseks. Vähetähtis pole kella asetus ruumis: antud töös

<sup>110</sup> J. Maiste, Pühavaimu kirik 2. osa. – Eesti Kirik 16. I 2002.; Keskajal ja uusajal ei osanud paljud inimesed lugeda, millest tekkis kirikutesse Biblia Pauperum ehk vaeste Piibel, kus piiblitlood on piltidena kujutatud kiriku seintel või laes. Eesti parim Biblia Pauperum asub Tallinna Püha Vaimu kirikus.

uuritud palvemajades asetseb kell kantslitagusel seinal, mis on mõtteliselt altarisein ja seega autoriteetne paik. Esiti hea nähtavuse tagamiseks, teisalt kannab kell aja metafoori ja talle silmapaistva positsiooni andmine räägib aja kalliks pidamise olulisusest.



69, 70. Kell Jausa priikoguduse seinal, foto 1957. a ja 2021. a. Foto : EEKBLA ja autor.

Traditsioonilises palvemajas on olnud alati oluline koht ruumis sakraalsel tekstiilil. Põrandavaip oli tsentraalse paigutusega ühendades lävepakku mõttelise altariga, sümboliseerides teed Kolgatale. Samas on vaibal praktiline pool, et saabaste sammumüra ei häiriks teenistust. Teine oluline sümbolväärtusega tekstiil oli leivamurdmislaua peal olev valge lina ja püha õhtusöömaajal kasutuses olev valge linik, mis ka vastava püha õhtusöömaajale viitava sümboolikaga (viinamarjaväädid ja/või karikas) kaunistatud oli. Need olid valmistatud erilise hoolega koguduse naiste poolt, kes selle kogudusele töid kui erilise ohvri või andami. Algselt ilmselt hügieenilistel põhjustel (leib oli vaja kärbeste eest katta) maapalvemajadest alguse saanud traditsioon on säilinud tänini (ill 71, 72).



71. Leivamurdmise laud valmis seatuna Mäevalla palvemajas, 1960. a. Foto: EEKBLA.

72. Pärnu Immanueli palvelas, uute liikmete õnnistamine. Taamal on valmis seatud Issanda laud püha õhtusöömaaja tähistamiseks. Foto: EEKBLA.





73. Püha õhtusöömaeg Oleviste kirikus, andide õnnistamine. Lauda katab viinamarjaväätidega linik. Foto: Oleviste Koguduse koduleht, <https://oleviste.ee/>.

74. Tartu Kolgata koguduse Püha õhtusöömaaja laud, 3. VII 2021. Autor: Tiit Torila.

Rääkides **värvide tähendusest** palvemajas, siis ehkki värvidel ei ole vabakogudustes ranget liturgilist osa, siis sellegipoolest on värvidel oma tähendus, kas teadlikult või alateadlikult. Näiteks valge värv kui valguse sümbol<sup>111</sup> kannab pühaduse, puhtuse ja süütuse tähist. Ruumide seinad on üldjuhul valged. Selles võib näha paralleeli usklike mõttelaadiga, nii nagu südame puhtusele ja pühitsuselule pööratakse suurt tähelepanu, on ka ruum helgelt valge ja puhas. Leivamurdmisel kasutatav lina on kindlasti valge, mis tähistab pühaõhtusöömaaja sakramendi pühadust. Kui nõukogude periood muutis ruumi tonaalsuse rõhuvalt tumedamaks, seinad värviti sageli muldsetes toonides, siis tänasel päeval on ruum rehabiliteerinud heledad toonid. Valge värv rõhutab ruumi pühadust.

Nii mõnigi palvemaja uks on saanud uemal ajal punase värvitooni, mis võiks sümbolsest tähendada sisenemist läbi Kristuse vere.<sup>112</sup> Siiski hoiduksin liigse sümbolseuse omistamisest. Pigem on lähtunud ilust, et anda värvikontrastiga hoonele ilmestatust, mitte niivõrd värvi tähendusest.



75. Pärnu Immanueli palvemaja punane esiüks, saanud uue värvi viimase remondi käigus. 2022. a Foto: autor.

76. Eikla baptisti palvemaja punane esiüks. 2021. a. Foto: autor.

<sup>111</sup> Kr k sõna λευκός tähistab nii valget värvi kui valgust, sõna on piiblis kasutusel valge ja helenduva kirjeldamisel, nt Matteuse 17:2 või Markuse 16:5.

<sup>112</sup> K. Doronin, Vabakoguduste kirikute ja palvelate sisearhitektuuri ja spirituaalsuse seostest. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikooli Usuteaduskond, 2010, lk 21. Kättesaadav Tartu Ülikooli Usuteaduskonnas.

Üldiselt võiks öelda, et visuaalset sümbolikat esineb vabakoguduste ruumis pigem napilt ning olemasolevasse suhtutakse ratsionaalse kainusega. Miks siis ikkagi on füüsilist metafoorsust vabakoguduste sakraalses ruumis nii vähe? Esiteks seetõttu, et algselt vastanduti suurkiriklikule, nii ruumi, liturgia kui visuaalse sümbolika osas. Teine ehk veel olulisem põhjus on, et vabakogudustes projitseeritakse Jumala kogemine sisemaailma ning materiaalse rolli püütakse sealjuures eitada. See tõeline kohtumine Jumalaga toimub inimese südames, milleks pole vaja ei vahendajat ega ühtki füüsilist-visuaalset abivahendit. See on omamoodi dualistlik uusplatonistlik lähenemine, kus nähakse vaimse ja materiaalse maailma lahusust, ja vähendatakse nähtava maailma rolli vaimse maailma tajumisel.<sup>113</sup> Samas ühel või teisel viisil on füüsilised sümbolid ka vabakirikus alati olemas olnud, ehkki vormid on aja jooksul muutunud.<sup>114</sup>

Jumala Sõna keskse ruumi ja visuaalsete sümbolite kõrval on teine väga oluline fookus vabakirikus alati olnud **muusika**. Eestlaste koorilaulu ja orkestrimuusika alged on seotud vennastekoguduse liikumisega, sest just vennaste palvemajades lauldi palju, 18. saj lõpul hakati kasutama ka saatepille: kannelt, klarnetit ja viulit. Mitmehäälse koorilaulu ja orkestrimuusika areng Eestis algas 19. saj teisel veerandil.<sup>115</sup> Laulu- ja mängukoorid asutati ka vabakirikute juurde, sellel oli koguduse töös tähtis osa. Kui baptistikogudustes olid tavaline mitmehäälne koorilaul ja ka pilliorkestrid, nt mandoliinikoorid, siis Läänemaa ja saarte priikogudustes ei olnud pillimäng esialgu lubatud, küll aga lauldi ja seda kohe rõõmuga hõisates.



77. Haapsalu Baptistikoguduse mandoliinikoor, aasta teadmata. Foto: EEKBLA.

78. Koorirõdu Lauka palvemajas. Foto: EEKBLA.

Muusika mõjutas 20. saj alguse palvemajade ruumi puht praktilisest küljest. Suur koor oli vaja kuskile ära paigutada, selleks ehitati põrandast pisut kõrgem poodium, vahel ka rõdu. Harmoonium võis paikneda saali ühes nurgas, orel oli haruldane ja uuemate kirikute nähe

<sup>113</sup> T. Pilli, vestlus autoriga, 19. V 2022, märkmed autori valduses.

<sup>114</sup> Samas.

<sup>115</sup> Eesti muusika- ja näitemänguseltsid, Ajalooarhiivi fondiloend. <https://www.eha.ee>

(Tallinna Immanueli, Suigu). Omamoodi kõneleb muusika tähtsusest ruumis kahe harmoonilises tasakaalus paikneva kantsli esinemine suuremates palvemajades: sõnakantsel ja muusikakantsel (viimase taha oli peidetud harmoonium).

Mis puudutab nõukogude perioodi, siis Hruštšovi ajal aastatel 1960–1963 ei lubatud kirikutes kasutada muid pille peale klaveri ja orelit, mandoliinikoor ja instrumentaalansambel keelati.<sup>116</sup> Samas fenomenaalne oli see, et kui igasugune usuline propaganda ja noortetöö oli ateistlikus nõukogude Eestis keelatud, siis muusikalist tööd päriselt ära ei keelatud. Ja kuna muusika on inimesi haarav ja kokku siduv, siis muusikaline töö oli nõukogude perioodil väga aktiivne just kiriku- või palvemajade seinte vahel. Selle perioodile iseloomulik ruumiline muutus on kooriosa kõrgemale tõusmine ja kinnisema barjäärseina tekkimine koori ja kantsli ette.

### ***2.2.2. Ruumiline hierarhiline ülesehitus ja pühadus***

Traditsioonilise suurkiriku (luterliku kiriku, katoliku kiriku) ruumis on altar ja selle esine kõige olulisem ja püham koht, sarnaselt on ka vabakoguduste ruum jaotatud mõtteliselt tsoonideks, kus valitseb erinev pühaduse hierarhia. Pühamaks kohaks on mõttelise altari esine ja ka kantsli esine ala, kuhu kutsutakse inimesi „meelt parandama“, sageli nimetatakse seda „altarikutsele vastamiseks“, ehkki ruumis altarit ei ole. Mõnel puhul on koori ees balustraad, mida võiks tõlgendada sümboolse altarivõre rudimendina. Ehkki põlvitamispaika kantsli ees ei ole, on seal ju kujuteldavalt pühade vendade-õdede põlveasemed. Seda paika ruumis käsitleti pühana: sel tajuti seost ärkamisajaga, mis oli pannud kunagi kogudusele aluse.<sup>117</sup>

Selles kontekstis on huvitav jälgida, kuidas on toimunud läbi aja kantsli, koori ja kogudusesaali vaheline suhe. Algusaegadel olid nii kantsel kui koor kas samas tasapinnas kogudusega või astme võrra tõstetud, et paremini kuuldav ja nähtav olla. Samas olid nii kantsel kui ruum avatud ja moodustasid kogudusesaaliga ühtse ruumi. Nõukogude perioodil tekkis uutmoodi areng, kantsli ja kooriosast sai konkreetne eraldatud tsoon, mis oli tõstetud kõrgemale ja piiratud barjääriga. Siin on näha ühtse koguduse ja ühtse ruumi printsiibist kaugenemist, milles võib aimata ajastust tingitud jumalateenistuse läbiviimise range raamistuse vormistust ruumis. Kas võib olla, et jumalateenistused ateismi surve ja kontrolli all ei olnud enam nii vabad ning kammitsetud religioosne olek avaldub ka ruumilises vormis? Või peegeldub selles ühiskonna

---

<sup>116</sup> T. Pilli, Olla helilooja vabakirikus. Intervjuu A. Metsalaga. Tarkus hüüab tänavail. Kõrgem Usuteaduslik seminar 100. – Teekäija erinumber, VI 2022. A. Kõlar, Eks teie tea... Oleviste muusikaelust 1950-2012. Tallinn: Oleviste kogudus, 2012.

<sup>117</sup> I. Kurg, kirjalik vestlus autoriga, 17. II 2022. Kirjavahetus autori valduses.

hierarhilisus, mida iseloomustas nõukogude ajal toimunud NLKP kongressid, presiidiumid ja pleenumid ning kogudus alateadlikult matkib ühiskonnale omast ruumi? Igal juhul tekkis ühtse voolava ruumi asemel kaks erinevat tasandit: kõrgem võim oli barjääri taga kõrgemal ja kogudus alamal tasemel kui eraldiseisev üksus (ill 79, 80).



79. NLKP XXIV kongress, 1971. a. Kõnet peab barjääri taga Karl Vaino. Foto: Virumaa Muuseum, RM F 1112:29.  
80. Jumalateenistus Nõmme Baptistikoguduses, 1970. aastad. Jutlust peab barjääri taga Arvo Kajaste. Foto: EEKBLA.

Koguduste vanemad liikmed annavad barjääri tekkimisele hoopis proosalisema põhjuse: see pidi varjama istuvate koorilauljate seelikualuseid saalis istujate silmist. Ilmselt on tõde ka selles, et tegu oli lihtsalt oma aja sisekujundustrendiga kaasaskäimisega: kuna ruum vajab ikka-ja-jälle värskendust, anti uuendatud ruumile, sealjuures ka kantsli- ja kooriosale parim moodne lahendus. Lahendus sõltus ka meistri käekirjast, kes selle valmistas. Teadaolevalt on nii mitmedki nõukogude ajal valminud uued kantslid ja barjäärid Heino Tuuliku kätetöö.



82, 84. Pärnu Immanueli kogudusesaali vaade koorile, 1951. a ja 1984. a. 1960. aastatel tehtud remont loob kõrge eraldatud barjääri. Fotod: EEKBLA.

Tulles tänasesse päeva, siis EEKB Liit liidab väga erinevaid kogudusi, kelle õpetuslikud põhialused on samad, kuid koguduste spirituaalsus erinev. Sama kehtib ka ruumi puhul: traditsiooniline ruumiline ülesehitus on sama, kuid vormistus rikas erinevaist kujunduslikest elementidest. Priilaste, baptistide ja evangeeliumi kristlaste arusaamiste ja usupraktika

erinevused kanduvad mingil määral ka ruumi. Üldiselt on eristatavad kaks erinevat liini: sõnakeskne kogudus, kus on põhirõhk jutlusel ja Piibli lugemisel ning vaimukeskne kogudus, mis on rohkem kogemusel põhinev.<sup>118</sup> Esimese ruum on püsinud enam traditsioonilisena ja ruumi autentse säilimise mõttes alalhoidvana, ruumi värskendatakse vanasse substantsi pieteeditundega suhtudes. Vaimukeskse koguduse ruum on rohkem aldis uuendustele ja väljapoolsetele mõjutustele, traditsioonilistele väärtustele ja ajaloolisele järjepidevusele ei pöörata niivõrd tähelepanu. Viimasele on iseloomulik ka kantsli tähtsuse taandumine, selle kesksest positsioonist kõrvale asetamine (nt Nõmme Baptisti palvela) või üldse palvelasaalist teisaldamine (nt Viimsi Baptisti palvela), samuti kantsli traditsioonilisest vormist loobumine (nt Mäevalla). Tavapäraste elementide hülgamine ruumis oleks justkui sümboliks vabast vaimulikust mõtteviisist, traditsioonist kinnipidamine väljendaks vastupidiselt anakronismi, ehk ka käsumeelsust, tõlgendustele antakse piibellik põhjendus. „Vaata, mina teen hoopis uut: see juba tärkab, kas te ei märka?“<sup>119</sup>

Vaadeldes milliselt on läbi aja ruumiline ülesehitus muutunud, siis kogu mitmekesisuse sees on märgata kaht voolu. Esiteks võib eristada liikumist traditsioonilise sümbolistliku kirikuarhitektuuri poole, seda just alates 1980. aastatest alates rajatud uute hoonete puhul. Kui vabakoguduste algne identiteet rajanes paljuski vastandumisele traditsioonilise kirikuga ja konfrontatsioon kandus üle ruumi, siis nüüdseks ollakse ajaloolises arengus ületamas eituse faasi.<sup>120</sup> Seda on näha uusehitiste liikumises traditsioonilise kiriku sakraalse ruumi suunas ja üldlevinud kristlike sümbolite kasutuselevõtus. Osaliselt sõltub see professionaalsete arhitektide nägemusest ja sakraalse tõlgendusest arhitektuuris. Näiteks Tartu Salemi kiriku puhul on arhitekt Maarja Nummert kavandanud lausa kolm kellatorni, mis pole sugugi omane vabakoguduse traditsioonile. (Kaks kellatorni on küll teostamata.) Muutus väljendub ehedalt ka nimetuses, tegu pole Salemi palvelaga, vaid Salemi kirikuga. Tegu on kõrgusse pürgiva postmodernistliku katedraaliga, milles pole jälgegi maadligi hoidvast tasasuse vooresest.

Teine vool on vastupidine, täielikult sakraalsusest eemaldumine, kus polegi ühtegi traditsioonilist elementi enam ruumis. Need kogudused on loobunud koraalide, hümnide ja evangeelsete laulude laulmisest, põhirõhk on karismaatilisel muusikalisel ülistusel. Ülistusbänd on ruumis kesksel kohal, kantsel on tõstetud kas kõrvale või üldse kaotatud ja poodium asendub lavaga. Fookus on sellel, kuidas heli võiks paremini kuuldav ja ülistusbänd nähtav olla.

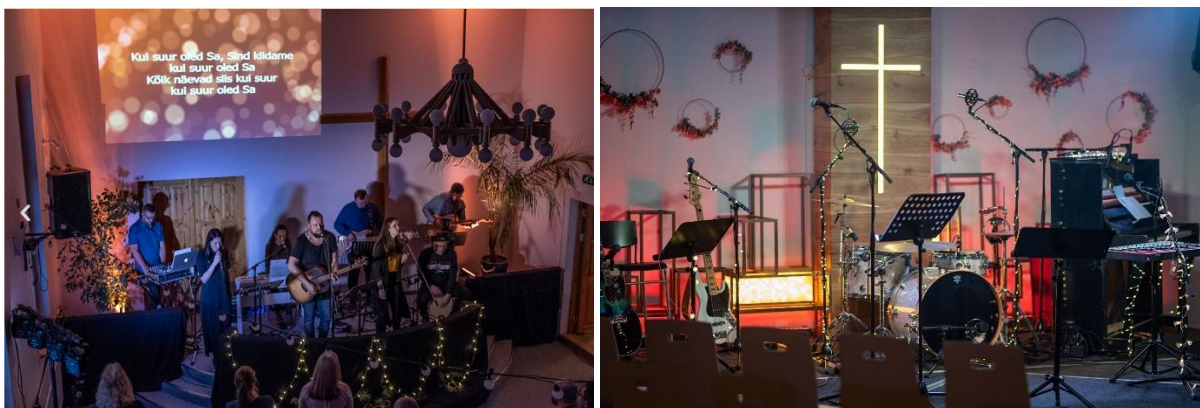
---

<sup>118</sup> Vestlus T. Pilliga 19. V 2022, märkmed autori valduses.

<sup>119</sup> Vana Testament, Jesaja 43:19a.

<sup>120</sup> T. Pilli, Usu värvid ja varjundid, lk 177.

„Ülistus“ on muutunud eraldiseivaks liturgia semiootiliseks elemendiks ja muutunud vahest tähtsamaks kui sõna (ill 83, 84).



83. Ülistusbänd on ruumi fookuses. Foto: Viimsi vabakoguduse koduleht <http://viimsikogudus.ee/ajalugu/>.

84. Risttee koguduse ülistusbändi ala. 21. XII 2020 Foto: Risttee koguduse FB leht: <https://www.facebook.com/Risttee/photos>.

Lisaks bändile on oluliseks teguriks ruumis helitehnika ja võimendus, ilma milleta ei sünni peaaegu ühtegi jumalateenistust, vahel lisanduvad sinna valgustusefektid. See on ühest küljest mõistetav puht praktilisest vajadusest olla suures ruumis hästi kuuldav, teisalt on helitehnika ja võimendus toodud ka väikeste palvemajade saali, kus praktilist vajadust selleks pole (ill 85).



85. Foto Käina-Mäeltse palvemaja helivõimendusest, 2021. a. Foto: autor.

Helitehnikat ja nende ühenduskaableid on mõnel juhul püütud tundlikult varjata, et mitte lasta neil saada ruumi dominandiks, mis vähendaks ruumi esteetilist harmooniat. Nii näiteks on toimitud Kärdla Baptisti palvemajas. Teistel juhtudel prevaleerivad põrandal väänlevad ilmetud kaablid, laest alla ripuvad, seinale kinnitatud või jalgadel seisvad kõlarid, projektorid ja ekraanid moodustavad eraldi kihistuse ruumis. See tehniline ilmetus kahandab ruumi harmoonilist tervikut. Lisandub veel helipult, mis asub kas ruumi keskel (nt Kärdla Baptistikogudus või Kehra Baptistikogudus) või selle tagaseinas (nt Nõmme Baptistikogudus või Haapsalu Baptistikogudus) ning mis on kujunenud jumalateenistuse läbiviimise asendamatuks

osaks. Helipuldist on saanud justkui teine „altar“, millest juhitakse jumalateenistust (ill 86, 87).<sup>121</sup>



86, 87. Kehra koguduse jumalateenistus juhtmerägastikus ja helipult kogudusesaali keskel, fotode autor I. Kurg 2022.

Inimesed paiknevad ruumis sageli lahtutatult, millele on koroonaaeg kindlasti andnud lisapanuse. Siin mängib rolli ka ruumi mastaap: mida suurem on jumalateenistuseks kasutatav saal, seda hajusamalt inimesed paiknevad. Kui on ruumi ja võimalust, siis valitakse eraldatus, mis vastupidiselt ühtse koguduse printsiibile väljendab individualismi. Seda on märgata eriti linnapalvemajades, maal on koguduse kogukond koherentsem. Ammu on kadunud jutlustaja ja vendade pingid koori kahelt küljelt, vaimulikud istuvad harilikult esimeses pingireas. Kadunud on ka eraldi meeste ja naiste pinkide read, istutakse läbiseigi.

Mis puudutab pinkide kuju, asetust ja pikkust, siis läbi aja on lähtunud käepärasusest ja mugavusest. 20. saj alguses valminud pingid olid üsna rohmakad ja lihtsad, valminud külamehe võimalust ja oskust mööda. Hiljem on neid uuendatud ja paremate vastu vahetatud, kuna viletsad pingid kippusid lagunema. Täna kannavad need arhailised talupoja valmistatud pingid aga ajaloolist väärtust. Viimastel aastakümnetel on vabakoguduste palvemaju vallutanud humanitaarabi korras saadud mööbli vaimustus. Sõbralt Sõbrale organisatsiooni kaudu saabuva mööbli sobitamine meie ruumikeskkonda nõuab aga maitsetundlikku meelt.

Üheks moodsa kiriku edasiarenduseks on „Seekers sensitive movement“, mis on Ameerika kirikutest alguse saanud nõ. otsijatundlik mudel, mille idee seisneb mittekristlaste maitsele kohandatud jumalateenistuses ja evangelisatsioonis. Teisisõnu, jumalateenistus ja sellega kaasaskäiv ruum on kavandatud võimalikult kaasaegsena ja atraktiivsena, et see kutsuks väljaspool kristlikku maailma elavat inimest pöörduma kirikusse. Eesmärk on viia evangeelne sõnum hästi lihtsale tasandile ja kirikusse sisenemise lävepakk madalamale, et tavainimesel

<sup>121</sup> I. Kurg, 17. II 2022 kirjavahetus autori valduses.

oleks lihtne siseneda. Kõige tuntumaks näiteiks Ameerikas on Willow Creek'i ja Saddleback Valley kogukonnakirikud, mis rajati 1970.–1980. aastail ja mille tuntuimaiks eestvedajaiks on Bill Hybels ja Rick Warren.<sup>122</sup> Selle mudeli püüd on olla ilmalikult mõistetav ja veenev, luua kontakte välismaailmaga. Siiski on selline vorm ja keel saanud kriitikat: küsimus on, kas selleks, et viia evangeeliumi maailma, peab seda turundama sekulaarses keeles ja loobuma traditsioonilistest kiriklikest kujunditest? Ja ka traditsioonilisest kiriklikust ruumist? Aarne Hiob sõnastab: “Hoiduda tuleb ainult sellest, et kiriku ringkonda ei samastataks ümbruskonnaga, sest suure ringina pole kirik enam *circa*<sup>123</sup>, vaid *circus*<sup>124</sup>: ta muutuks tsirkuseks.”<sup>125</sup> Viimase tsitaadi mõte on, et kui kirikut üldse vajatakse, siis ikka püha ja sakraalsena.

„Seekers sensitive movement“i näiteid leiab vabakoguduste uuemate ruumide hulgas, kus on hüljatud 20. saj alguse palvemajade mudel ning liigutud idee suunas, et kogudus läheb sinna, kus on inimesed, nt kino- või ööklubisaali. Nii näiteks alustasid 3D kogudus või ka Tartu Risttee kogudus. See on osa vabakoguduste misjonimeelsusest, et jõuda tänapäevases keeles väljapoole ja kõnetada inimesi neile arusaadaval viisil.

Vabakoguduse ruumi kujundus ja sümboolsus on olnud vabamalt tõlgendatav kui traditsioonilise kiriku ruum. Nii ühiskonnas toimuvad protsessid kui vaimulike eeskujude mõju on ruumis lihtsamini omaksvõetav. Samas ei saa öelda, et vabakogudustel puuduks traditsiooniline ruum, sest ka igasugune näiline vabadus sisaldab endas korda. Pigem on nii, et vaimulike toimingute, kogudusliku elu, jumalapildi ja eneseotsingute keskel on ruumi tähendus olnud alati triviaalne teema. See on miski, mida ei ole osatud või peetud tähtsaks sõnastada. Jääb küsimus, millist spiritualiteeti soovitakse viljeleda ja milliseid mõjusid ruumi teadlikult vastu võtta? Ja kas oleks õigustatud rääkida ka oma traditsioonist ja selle hoidmisest, et muutuste keskel mitte jäädavalt ilma jääda millestki ainuomasest?

Kokkuvõtvalt ütleksin, et ehkki sümboleid vabakoguduse ruumis teadlikult ei rõhutata, siiski nad eksisteerivad. Kuna inimene aga vajab visuaalseid sümboleid enda ümber, võib juhtuda, et vanad märgid asenduvad uutega. Üks semiootiline märgisüsteem omab tähenduslikkust ainult niikaua, kui keegi seda keelt valdab. Vahel elavad mingid märgid edasi kui traditsioon „nii on

---

<sup>122</sup> B. DeJong, Is Seeker Sensitivity a Bad Thing? — Christian Renewal, 2009. <https://www.christianstudylibrary.org/article/seeker-sensitivity-bad-thing> (vaadatud 21. VI 2022).

<sup>123</sup> „Kirik“ pärineb kreeka keelsest sõnast *kyriakos*, mis tähendab „Issandale kuuluv“. *Circa* on ladina keelne sõna, mis tähendab „ümber, ringi; ümmarguselt, ligikaudu“.

<sup>124</sup> Ld kl *circus* tähendab „ring, võidusõiduring, tsirkus“.

<sup>125</sup> A. Hiob, Kiriku edasipüüdlik alalhoidlikkus. — 12.VI 2002, Eesti Kirik. Veebiväljaanne <http://www.eestikirik.ee/> (vaadatud 21. VI 2022).



alati olnud“, kuid sisulist tähendust neile ei osata anda. Kui märgid pole enam kellelegi mõistetavad, kaotab keel oma mõtte.

Kui uskuda, et Jumal kasutab nähtavaid märke oma vaimuliku sõnumi edasiandmiseks ja sümbolite kaudu võib Jumal puudutada mateeriat, siis on ka sümbolite kadumine ruumis märk millestki. Selles peatükis ülestäheldatud füüsiliste sümbolite tähenduslikkus, ruumis asetleidnud muutuste põhjuslikkus ja jumalapildi muutuse mõju ruumile ei ole kindlasti ammendav. Teema vajaks põhjalikumalt kvantitatiivset uuringut, mida antud töö piiratus ei võimalda.

### **3. PALVELATE VÄÄRTUSPÕHINE ANALÜÜS**

#### ***3.1. Teoreetiline taust pärandi väärtuste määramisel***

Kõik ajaloolised objektid ei ole ühtmoodi väärtustatud. Peatüki sissejuhatavas osas annan ülevaate, milliste kriteeriumide järgi hinnatakse ajaloolist objekti. Vaatlen erinevate restaureerimisteooriate taustal, mis teeb ajaloolisest objektist piisavalt väärtusliku, et temast saaks üldse pärandi väärtusega või kultuurilise tähendusega mälestis, mida peetaks oluliseks konserveerida-restaureerida. Eri ajastutel antakse ümbritsevale erinevaid väärtusi. See, kas ja millisena hoone säilib, oleneb paljuski sellest, millised väärtused me talle omistame. Samuti on oluline arvestada, kes annab hinnanguid, millises kontekstis, mille põhjal ja kuidas. Need küsimused on olulised mõistmaks, miks ei ole seni 20. saj alguse palvemaju piisavalt väärtustatud.

Peatüki teises pooles analüüsin konkreetsemalt erinevaid palvemajade väärtusi neid omavahel võrreldes ja mõneti prioritseerides, samas püüdes aduda ajaloolist ja sotsiaalset konteksti, mis aitaks argise kihistuse all näha laiemat tähendustasandit.

Ehituspärandi väärtuskriteeriumide hindamiseks puudub ühtne absoluutselt kehtiv ja universaalne hindamismeetod, eri autorid on pakkunud välja erinevaid lähenemisi. Pärandi väärtuste määratlemine ei ole ka kunagi päris objektiivne, vaid inimese enda taustast sõltuv. Samuti ei ole väärtused konstantsed, vaid muutuvad koos ühiskonna ja arusaamade muutumisega. Sageli tekib diskussioon pärandi säilitamise vajalikkusest siis, kui on juba toimunud pöördumatu hävitustöö ja on jäänud ainult mälestus. Et vabakoguduste palvemajad on ohustatud pärand, siis pean palvelate väärtustest rääkimist oluliseks, kuna see aitab pöörata hoonetele enam tähelepanu ja neid esile tõsta. Käesoleva töö kontekstis tuleb eriti teravalt esile, kuidas on muutunud 20. saj alguse palvemajade väärtus erinevais poliitilistes süsteemides, ühiskondlikes protsessides ja kultuurikeskkonnas: 20. saj alguse ehitajatele tähendasid

püstitatud palvemajad hoopis midagi muud kui nõukogude okupatsiooni või taasiseseisvumise aja hoonete kasutajatele.

Ehkki üheselt pole võimalik väärtuskriteeriume määrata, baseeruvad tänapäevased restaureerimisalased otsused suuresti väärtushinnanguil, ajaloolistel ja tehnilistel uuringul. Ükski otsus, ka teaduslikel uuringuil põhinev, pole päriselt objektiivne. Nii väärtuste hindamismetoodika kui hoonete väärtusanalüüsis toetun erinevatele restaureerimisteoreetikutele, peamiselt kasutan kolme autori— Alois Riegli, Randall Masoni ja Salvador Muñoz Viñasi — vaateid pärandi väärtustamisest.

20. saj alguse Austria konserveerimispoliitika rajaja, **Alois Riegl**<sup>126</sup> tõi mõneski mõttes revolutsiooni arusaamistes mälestisest ja rajas aluse pärandi ühtlustatud väärtuskriteeriumide sõnastamisele rahvusvahelisel tasemel. Tänapäevane konserveerimise praktika, aga ka terminoloogia rajaneb põhimõtetel, mis esmakordselt on välja toodud Riegli essees *Der moderne Denkmalkultus* (1903) enam kui sada aastat tagasi.<sup>127</sup> Seda peetakse sageli väärtuspõhise konserveerimise esimeseks ja sügavaimaks sõnastuseks, millel baseerub muuhulgas hilisem seadusandlus. Riegl pöörab traditsioonilise vaate mälestisele justkui pea peale: ta väidab, et monumenti ei määratle mitte kindlad objektiivsed väärtuskriteeriumid, vaid pigem vaataja taju. Riegl eristab enda loodud muinsuskaitse teoorias „kavatsuslikke mälestisi“ ja „ette kavatsemata mälestisi“. Viimased on määratletud tänapäevasekontseptsiooniga, mis hõlmab praktiliste hetkevajaduste rahuldamiseks ehitatud hooneid, millele on alles hiljem omistatud ajalooline väärtus.<sup>128</sup>

Riegl jaotab väärtused suures plaanis kaheks: minevikuväärtused ja tänapäevased väärtused. Minevikuväärtustena toob Riegl välja mälestusväärtuse, kui objekt töötab kollektiivse mälu kandjana, ajaloolise väärtuse, kui objekt annab edasi ajaloolist sõnumit, ja vanuseväärtuse, kui objekti vanus on vajutanud selle materjali pinnale jälgi aja lõputust kulgemisest. Need minevikuväärtused on sageli vastuolus sellega, mida Riegl nimetab tänapäevasteks ehk hetkeväärtusteks. Selleks on suhteline kunstiväärtus, mis väljendub esteetilistes püüdlustes, kasutusväärtus, mis väljendub ootustes, kuidas hoone peaks vastama inimeste vajadustele, ning kolmandaks uudsusväärtus, mis seisneb ihaluses idealiseeritud puhta stiili ja uue väljanägemise

---

<sup>126</sup> **Alois Riegl** (1858–1905) oli Austria kunstiajaloolane ja teda peetakse Viini kunstiajaloo koolkonna liikmeks. Oli õppinud õigusteadust, filosoofiat, ajalugu ja kunstiajalugu. 1886. a alates töötas Austria Kunsti-Tööstusmuuseumis, hiljem sai temast kunstiajaloo professor. Oma mõistes *Kunstwollen* rõhutab ta kunstniku loovat vaimu koostöös funktsionaalse, praktilise ja tehnilise kaalutlusega.

<sup>127</sup> A. Harrer, *The Legacy of Alois Riegl: Material Authenticity of the Monument in the Digital Age*. – *Built Heritage* 2017, 1, lk 29–40, <https://doi.org/10.1186/BF03545661> (vaadatud 21. III 2022).

<sup>128</sup> J. Jokilehto, *Arhitektuuri konserveerimise ajalugu*, lk 276; A. Riegl, *A Modern Cult of Monuments: Its Essence and Its Development*, lk 69.

järele. Sellega väljendab Riegl, et väärtused on suhtelised, mitte absoluutsed ja pole objektiivselt kehtivat kaanonit.<sup>129</sup> Üldiselt pooldas Riegl minimaalset sekkumist ja eelistas restaureerimisel piirduda vaid töödega, mis on otseselt vajalikud objekti säilitamiseks.<sup>130</sup>

**Salvador Muñoz Viñas** toob 21. saj alguse pärandikäsitluses ja objekti väärtustamises konserveeritavana välja mõtte, et lisaks objektide praktilisele kasutusele toimivad need kui sümbolid. Näiteks võib hoone olla ehitatud küll kindla kasutusvajadusega, kuid sel võib olla lisatähendusena toimiv konnotatsioon: arhitektuuri puhul on sagedane poliitiline või võimu sümboli tähendus. Käesoleva uurimistöo fookuses olevad palvemajad on religioosseks sümboliks. Sümbolse tähenduse omamine aga ei tõsta automaatselt objekti väärtust selliselt, et ta saaks säilitamise ja konserveerimise vääriliseks. Lisaks on sümbolväärtuse omistamine sageli subjektiivne, lähtudes interpreteerija vaatenurgast. Objekti muudab pärandi väärtusega konserveerimisobjektiks see, kui ta kannab oma füüsilisele poolele lisaks veel mingit tähendust. Tähtsused, mis aitavad kaasa objekti säilimisele, on: kõrgkultuuriline, gruppidentiteedi, ideoloogiline ja sentimentaalne tähendus. Esimese alla sobituvad nii ajalooline, kultuuriline, kunstiajalooline, arheoloogiline, etnograafiline, antropoloogiline jm teaduslikud tähendused. Gruppidentiteedi puhul võib olla tegu kas suurema või väiksema grupiga, kuid sõltumata grupi suuruselt on objekt tähenduslik eelkõige grupiliikmetele endile ja selle konserveerimine-restaureerimine võib tunduda väljaspoolseisjaile veidrusena. Ideoloogiline tähendus võib hõlmata moraalseid, religioosseid või poliitilisi sümboleid, nagu näiteks Al-Aqsa mošee või Nutumüür Jeruusalemmas. Ideoloogilised tähendusväljad võivad olla konfliktse laenguga, kus vastanduvad erinevad maailmavaated. Sentimentaalne tähendus on äärmiselt muutlik ja isiklikul kogemusel põhinev. Oluline on mõista, et ükski tähendus ei ole omaette eraldiseisev, vaid harilikult omab objekt samaaegselt omavahel põimunud väärtusi.<sup>131</sup>

Väärtuste andmine pole üheselt mõistetav, see oleneb ajaloo- ja kultuurikontekstist, majanduslikest, poliitilistest ja esteetilisest faktoreist. Erinevad väärtused võivad olla omavahel konfliktis ja vastanduda, aga need võivad ka kattuda ja omavahel lõimuda. Kõik väärtused ei tulene ainelisest objektist endast ja pole objektiivselt määratletavad, vaid mõistetavad vaid teatud kontekstis, mingites seostes ehk väliselt konstrueeritavad.<sup>132</sup> Mitmekülgse lähenemisega pärandi väärtustele, selle metodoloogia ja ka tüpoloogia kirjeldamisega tegeleb paljuski

---

<sup>129</sup> M. Lamprakos, Riegl's Modern Cult of Monuments and the Problem of Value. — Change Over Time. An international journal of conservation and the built environment 2014, vol 4.2, lk 418–431.

<sup>130</sup> J. Jokilehto, Arhitektuuri konserveerimise ajalugu, lk 280.

<sup>131</sup> S. Muñoz Viñas, Contemporary Theory of Conservation. Oxford: Elsevier, 2005, lk 45–55.

<sup>132</sup> R. Mason, Assessing Values in Conservation Planning: Methodological Issues and Choices. — Assessing the Values of Cultural Heritage: Research Report. Ed M. De la Torre. Los Angeles, CA: Getty Conservation Institute, 2002, lk 5–30.

**Randall Mason**, kaasaegne ameerika Pennsylvania ülikooli linna- ja regionaalplaneerimise konserveerimise osakonna professor. Mason avardab väärtuste hindamise amplituud, vaadeldes seda sotsiaalses, ajaloolises ja ruumilises kontekstis. Kui traditsioonilised viisid pärandi konserveerimisotsuste tegemisel on rajanenud ajaloolisele, kunstiajaloolisele või arheoloogilisele tähendusele ja otsuseid on langetanud peamiselt professionaalid ühest distsipliinist lähtuvalt, siis Mason näeb laiemat pilti. Ühest distsipliinist või meetodist lähtuv otsus ei anna terviklikku ülevaadet või piisavat infot väärtustest. Otsused peavad olema erinevad distsipliine ja huvigruppe, nii sees kui väljas olijad (ingl *insiders and outsiders*), kaasavad. On oluline käsitleda nii sotsiaalset, kultuurilist, majanduslikku, geograafilist kui ka administratiivset tähenduslikkust ja neid omavahel integreerida. Väärtuste uurimine on kasulik mõistmaks konteksti sotsiaalkultuurilist aspekti: konserveerimisplaane tuleb hinnata arvestades, kuidas need vastavad erinevate huvigruppide ja kogukonna vajadustele.

On väga palju erinevaid väärtusi, mis on omavahel vastastikku seotud ja mõjutavad teineteist. Lisaks erinevad huvigrupid võivad näha väärtusi diametraalselt erinevalt (või ka kattuvalt), neil on väärtuste kirjeldamisel erinev keel, erinevad mõõdupuud ehk hindamiskriteeriumid. Lisaks on väärtused pidevalt muutumises. Selle probleemistiku taustal on kõige efektiivsem viis asjale läheneda võimalikult erinevaid huvigruppe kaasav ja neutraalne mitmekülgne väärtuste kirjeldamine selleks, et leida *lingua franca* ehk ühine keel. Los Angeleses asuv Getty Konserveerimise Instituut (*Getty Conservation Institute=GTI*) on loonud selleks eraldi metodoloogia ja tüpologia, mille eeliseks on väärtuste määramise võrreldavus.

Getty Konserveerimise Instituut eristab väärtuste tüpologiseerimisel kahte suurt suunda: sotsiaalkultuurilised väärtused (ajalooline, kultuuriline, sotsiaalne, religioosne, esteetiline väärtus jm) ja majanduslikud väärtused (turu-, pärand-, turismi-, kasutusväärtus jm). Esimesed on traditsiooniliselt olnud restaureerimise ja säilitamise põhialuseks. Samas on need kaks teineteisest üsna erinevat perspektiivi — majanduslik ja sotsiaalkultuuriline — omavahel tihedalt seotud ja mitte tingimata vastanduvad.

Rääkides metodoloogiast, siis traditsiooniline lähenemine konserveerimismeetodi leidmiseks on baseerunud ajaloolisel dokumentatsioonil ja kunstiajaloolisel analüüsil, samuti vormi ja materjali analüüsil ning füüsilise seisundi hindamisel. Kuid juba Cesare Brandi<sup>133</sup> ja Paul

---

<sup>133</sup> **Cesare Brandi** (1906–1988) oli kunstikriitik ja ajaloolane, kes oli õppinud nii õigusteadust kui humanitaarteadusi, Itaalia konserveerimise-restaureerimise teooria spetsialist. 1939. aastal sai temast Rooma Istituto Centrale per il Restauro (Restaureerimise Keskinstituudi, ICR) esimene direktor, hiljem Palermo ja Rooma ülikooli kunstiajaloo professor. Alates 1948. a täitis mitmeid UNESCO ülesandeid välismaal.

Philippot<sup>134</sup> (ja ka teiste) tööd rõhutasid vajadust, et restaureerimisspetsialistid mõistaksid objekti laiemat konteksti. Nad laiendasid arusaamist konserveerimisest kui interdistsiplinaarsest, erinevaid tehnikaid ja humanitaarteadusi hõlmavast meetodist, mis ületab objekti kunstilise päritolu. Randall Mason laiendab veelgi konteksti mõistmise tähtsust: kui lähtuda ainult nähtavast füüsilisest materjalist või objektist, on kontekst liiga piiratud. Näiteks tuleb konteksti mõistmisel arvestada kultuurimuutusi, majandust, kodanikuühiskonna muutusi, rahvuslikku poliitikat, regionaalpoliitikat, etnilisi konflikte. Metodoloogia puhul toob Mason välja, et pole ühte kindlat adekvaatset hindamissüsteemi, mis sobiks kõigile objektidele täpse ja objektiivse vastuse saamiseks. Pärandväärtuste mitmekesisus eeldab nende hindamisel erisuguste vahendite kasutamist, näiteks majandusmõju uuringud, keskkonnamõjude uuringud, kindlate kultuurirühmade etnograafilised uuringud, ajaloolistest kontekstist lähtuvad uuringud, kunstiväärtuste teaduslik analüüs, eksperthinnangud, etnograafiline uurimine jm.<sup>135</sup>

*GTI* 2002. a aruandes kajastab Seta Low konkreetsemalt etnograafilist lähenemist pärandkultuuri uurimisele. Low rakendab etnograafilise hindamise kiirmeetodikat (*Rapid Ethnographic Assessment Procedure / REAP*). See seisneb kohaliku etniliste grupi või hõimu kaasamises, mitte lihtsalt kaardistades nende väärtusi ja oskusi, vaid püüdes realselt aidata neil säilitada oma traditsioonilist kultuuri ja selle keskkonda. Meetodid, kuidas pärandi objektile, piirkonnale või ka kultuurile läheneda, on erinevaid: kognitiivne, vaatluslik, kogemuslik, ajalooline, etnograafiline, arutlev. See võib sisaldada nt füüsiliste jälgede või käitumise kaardistamist, kirjeldavat jalutuskäiku, uuringuid, individuaalset intervjuud grupiesindajaga või eksperdi intervjuud kohalike juhtidega, ka fookusgrupi intervjuud, eksprompt intervjuud, avalikke arutelusid jpm.<sup>136</sup>

Järgmises alapeatükis rakendan eelpool kirjeldatud teooriaid 20. saj alguses ehitatud vabakoguduste palvemajade väärtuste esiletoomisel juba konkreetsete näidete alusel.

### ***3.2. 20. sajandi alguse palvemajade väärtused***

Käesolevas magistritöös olen analüüsinud palvemaju ajaloolise, arhitektuurse, autentsuse, rahvusliku, vabadus-, kasutus-, esteetilise, religioosse, traditsiooni-, sotsiaalse (identiteedi),

---

<sup>134</sup> **Paul Philippot** (1925–2016) oli mõjukas Belgia restaureerimisteoreetik ja autor, lisaks oluline rahvusvaheliste muinsuskaitseasutuste juht ja kaastöötaja Euroopas (ICR, ICCROM, IIC, UNESCO, ICOM jne), samuti *Université Libre de Bruxelles* kunstiajaloo professor.

<sup>135</sup> R. Mason, *Assessing Values in Conservation Planning*, lk 5–30.

<sup>136</sup> S. M. Low, *Anthropological-Ethnographic Methods for the Assessment of Cultural Values in Heritage Conservation. Assessing the Values of Cultural Heritage: Research Report*. Ed M. De la Torre. Los Angeles, CA: Getty Conservation Institute, 2002, lk 31–48.

mälestus-, sentimentaalse ja majandusliku väärtuse alusel. Need väärtused on valim võimalikest lähenemisviisidest ja kindlasti mitte ammendav. Metodoloogiliselt olen kasutanud kvalitatiivset etnograafilist uurimismeetodit kogudes ajaloolist suulist ja kirjalikku pärandit, intervjuuerides kogudusliku eluga seotud inimesi ja viinud läbi paikvaatlust.

**Ajalooline väärtus, sümbolväärtus.** Ajalooline väärtus on palvemajade puhul sageli kõige olulisem kriteerium: objekt kannab endaga kaasas infot mingist ajaloolisest sündmusest või perioodist. Palvemajad omavad kirikuloolist väärtust kirjeldades perioodi, kui Eestis tekkis vabakiriklik liikumine, mis oli sõltumatu baltisaksa luterlikust riigikirikust ja ka tsaari Venemaa venestuslainega end kehtestanud õigeusu kirikust. Palvemajad on ajalooliseks sümboliks 19. saj lõpul toimunud Läänemaa usulisest ärkamisest.

Mõni palvemaja seostub ka kindla ajaloolise sündmusega. Näiteks Mäevalla palvemaja puhul Põgari-Sassi külas Läänemaal on tegu olulise ajaloolise paigaga, kus 1944. aastal kogunes viimaseks istungiks Eesti Vabariigi valitsus Otto Tiefi juhtimisel (ill 89, 90). Selle valitsuse välja antud Riigi Teataja, mille üks eksemplar jõudis ainsana põgenema pääsenud riigisekretär Helmut Maandi mütsi sees Rootsi, oli alusdokument Eesti Vabariigi õigusliku järjepidevuse säilimisele pärast Teist maailmasõda (ill 91).<sup>137</sup>



89, 90. Jüri Uluots (vasakul) ja Otto Tief (paremal). Foto: <https://vastupanu.communistcrimes.org/>.

91. Riigi Teataja nr 1, 1944: Peaminister Vabariigi Presidendi ülesannetes Jüri Uluots nimetab ametisse Eesti Vabariigi Valitsuse. Foto: <https://vastupanu.communistcrimes.org/>.

92. Mälestusmärk Otto Tiefi valitsuse viimasest istungist Mäevalla palvela seinal. 2021. a. Foto: autor.

Põgari-Sassi ja teised Läänemaa rannakülad tähendasid paljudele eestlastele viimast lootust põgeneda läheneva punase terrori eest 1944. a sügisel. Kui osadel põgenikel õnnestus leida tee üle tormise mere vabadusse, siis teistel lõppes see teekond Läänemerel. Need, kes põgenema ei pääsenud, said kogeda järgnevaid repressioone arreteerimiste, ülekuulamiste, vangistuse ja

<sup>137</sup> Mäevalla koguduse Facebook'i leheküljel [Mäevalla palvela Põgari-Sassi külas Läänemaal - Home | Facebook](#)

Siberisse asumisele saatmise või ka mahalaskmise näol. Nii seostub see paik ka laiema tragöödiaga rahvuslikus ajaloomälus.<sup>138</sup>

Hoone ajalooline väärtus väljendub mitte üksnes seotuses poliitilise ja ühiskondliku protsessi või ajaloosündmusega, aga ka hoone enda ajaloolises materjalikasutuses ja ajaloolises autentses vormis. See mõte kattub autentsuse väärtusega. Alois Riegli teooria kohaselt soovib ajalooline väärtus näha objekti originaalsel ja rikkumatul kujul, erinevalt vanuseväärtusest on aja jooksul tekkinud lagunemise märgid ebasoovitavad, oluline on säilitada mälestise tervik. Ajaloolise väärtuse eesmärk on konserveerida mälestis selle hetke olukorras ja samuti restaureerida kadunud osad, peatada selle lagunemine ja vananemine. Riegl peab oluliseks ajaloolise väärtuse mõistmisel vaatleja ja hindaja arhitektuuriajaloolisi teadmisi.

**Arhitektuurne väärtus.** Arhitektuurse väärtuse puhul mängib rolli hoone arhitektuuri kunstiline tase, tüpologia ja ehituspiirkond. Linnadesse ehitatud palvemajade puhul kasutati 20. saj alguses ka professionaalseid arhitekte, kelle projekteeritud hoonetel on nii ajalooline kui arhitektuurne väärtus. Näiteks Kalju baptistikirik Kalamajas on arhitektuurse väärtusega ajaloomälestis. Laitse mõisniku parun Woldemar von Uxkülli tellimusel ehitatud hoone valmis ja avati 1902. aasta 15. detsembril. Hoone projekti autor on arhitekt Konstantin Wilcken (Nikolai Heraskov). Hoone väärtus ei seisne üksnes selles, et see on palvemajaks Tallinna esimesele baptistide kogudusele, mis rajati 7. mail 1884. a ning et hoone on olnud oluline baptismi levitamisel üle Eesti. Oluline on ka hoone arhitektuurne vorm, mida iseloomustavad 20. saj alguse historitsistlikule arhitektuurile tunnuslikud neogooti teravkaarsed aknaavad ja materjalikasutus, milleks on klombitud paekivi.

Arhitektuurselt silmapaistvamate ja kaasaegsemate näidete hulka võib lugeda Engelhardt Corjuse ja Eugen Sachariase loomingu Rakveres, Tallinnas ja Narvas<sup>139</sup> ja Märt Merivälja loomingu Avispeal, Suigus. Teisalt ei kanna arhitektuurset väärtust vaid professionaalne arhitektuur, vernakulaarseil palvemajadel on arhitektuurne väärtus just seetõttu, et need kannavad endas traditsioonilise taluarhitektuuri lihtsaid vorme ja ehitusvõtteid, millele on oma ilumeeles lisatud sakraalseid elemente.

---

<sup>138</sup> 1944. a suvel ja sügisel põgenes Eesti territooriumile tungiva Punaarmee eest läände u 80 000 inimest, kellest teel hukkus ligi 6–9%. Seda on nimetatud paadipõgenemiseks, sest peamiselt mindi meritsi paatidega Rootsi. Põgenemine algas augustis ja saavutas haripunkti 1944. a septembris. Osa põgenikke hukkus merel tormi, paadi ülekoormatuse või sõjategevuse tõttu. Kõikidele põgeneda soovijatele ka paate ei jätkunud, põgeneda soovijaid saatis oht arreteerimiseks.

<sup>139</sup> Rakvere Baptisti palvemaja (1933), arh Engelhardt Corjus ja Eugen Sacharias; Narva baptisti palvemaja (hävinenud), arh Engelhardt Corjus; Tallinna vennastekoguduse palvemaja (1934), arh Eugen Sacharias.

Arhitektuurse väärtuse võib anda ka ebatraditsiooniline teistest eristuv ainulaadne ehitusvõte. Näiteks kasutas laevameister ja hiljem raadiomaste ehitanud Gustav Hohensee oma ehituslikke inseneriteadmisi Lümända evangeeliumi kristlaste Saalemi palvemaja ehitamiseks Saaremaal<sup>140</sup> (ill 93, ehit 1937. a). Avaramast maailmanäinud ehituslikust ja arhitektuursest teadmistest räägib ka Emmaste Nurste palvemaja ebatraditsiooniline tsentraalne ülesehitus, mida võib pidada Ameerikas laevu ehitanud puutöömeistri ja tol hetkel (1920. aastate alguses) kodus Hiiumaal viibinud Bernhard Tärki mõjutuseks.<sup>141</sup> Erilisteks näideteks on Luguse ja Jausa koguduse palvemajad Hiiumaal (ill 94), mille arhitektuurse väärtuse loob maja konstruktsioon: tegu on savimajadega.



93. Lümända Saalemi palvemaja Saaremaal on eriline puutöö meistiklass. Foto: J. Tali erakogu.

94. Luguse palvemaja Hiiumaal on ehitatud savist. 1959. a. Foto: EEKBL.

**Esteetiline väärtus ja vanuseväärtus.** Hoone esteetiline väärtus ei ole samatähenduslik arhitektuuriajaloo klassikalisest kaanonist lähtuva kunstilise väärtusega. Hoone omab esteetiline väärtust siis, kui teda hinnatakse visuaalselt kauniks, kusjuures selle ilu võib olla tinginud kas meisterlik ehitustöö, leidlik või loov materjalikastutus, paeluv vormi või värvikasutus, aga ka aja kulgemise jäljed materjalil ja hoone vananemise esteetika.<sup>142</sup> Esteetiline väärtus hõlmab endas laiemat arusaamist ilust ja on sageli tundlik uuenduste suhtes.

Esteetilise väärtuse mittemõistmine on üks suuremaid ohte palvemajade juures, kuna eriti maapalvemajade puhul on tegu lihtsate hoonetega, millel puuduvad erilised kaunistused ning nende võlu seisnebki detailide ja materjalide erilises arhailisuses. Ajaloolist substantsi mitte väärtustades ning ebasobivaid materjale ja töövõtteid kasutades on väga kerge see õrn esteetika ära rikkuda. Arusaamine, milline on hoone esteetiline väljanägemine, ei ole enesestmõistetav ja ühesuguselt tõlgendatav, olenedes hindaja arhitektuurse keele valdamisest ja ajalootajust.

<sup>140</sup> Gustav Hohensee – puulaevade, raadiomastide ja palvemajade ehitaja. – Meie Maa, 24. VII 2009; J. Tali, intervjuu 2. VIII 2021. Lindistus autori valduses.

<sup>141</sup> I. Naurits-Tärk, intervjuu. Küsitles autor, 15. VI 2021. Lindistus autori valduses.

<sup>142</sup> B. Appelbaum, Conservation Treatment Methodology. Oxford: Elsevier, 2007, lk 93.



Sagedasti ei hinnata hoonete vananemise esteetikat ja materjaliehedust, prevalveerib mõtteviis, et „uus on ilus“, mistõttu on paljud palvemajad uuendamise käigus kaotanud oma ajaloolise väljanägemise ja muutunud ilmetult tuimaks. Alois Riegl järgi on uudsusväärtus kõige suurem vanuseväärtuse (autentsusväärtuse) oponent. Põhimõtteline esteetiline printsiip Riegli sõnastatuna kõlab: see mida inimene loob uueks, seda on meil ootus näha uueks. Vanal on õigus olla vana ning tal peavadki olema vananemise ja lagunemise märgid. Uute asjade puhul on häirivaks vananemise märgid samavõrra, kui vanade asjade puhul uueks tegemine<sup>143</sup> (vanaemale ei tehta iluoperatsiooni kortsude eemaldamiseks). John Ruskini sõnutsi on hoone originaalmaterjal selle eheduse kandja ja aja jäljed pole mitte häbenemisväärased, vaid kaunid, kuna need on tõendiks materjali väarikast ajaloost.<sup>144</sup>

Palvemaju uurides ja inimesi intervjuerides on sageli jäänud kõrvu ütlemine: „Hoone on remonditud ja ilusaks tehtud“. Sisuliselt tähendas see, et kogu ajalooline substants on välja lõhutud ning asendatud tänapäevase materjaliga, millega on hoone kaotanud autentse ajaloolise ilme ja sellega koos ka väga suure osa oma väärtustest, sh materjali vanuseväärtuse ja esteetilise. Alois Riegl toob välja oma väärtusteoorias, et uueväärtus on olnud alati enam hinnatud vähemharitud masside poolt, kelle jaoks tähendab ilus automaatselt uut ja kel puudub esteetiline arusaamine ajas tuhmunud värvi või krobeline ajajälgedega loomutruu materjali väärtusest.<sup>145</sup>

Selle diametraalselt erineva esteetikakäsitluse taga näen inimeste teadmatust ja piiratust näha vanas ajajälgedega materjalis ilu. Uut ainuõigeks esteetilisemaks pidava mõtteviisi tõttu on ka paljud vabakoguduste palvemajad kaotanud oma autentse materjaliilu. Näitena toon välja Vedra palvemaja, mille 1983. a tehtud kapitaalremondi käigus seestpoolt soojustatud puitlaastplaadiga ja värvitud. Tõid juhtis EKB Liidus tuntud aktiivne ehitusmeister Heino Meri, kes oli 1979. a alates teeninud kogudust pastorina. Tööde käigus kaotas palvemaja nii oma algupärase sise- kui välisviimistluse, siseruumis on säilinud vaid põrand. 1929. a valminud hoone välislaudis kaeti tep-plaadiga ja krohviti.<sup>146</sup>

**Autentsuse väärtus.** 19. sajandil tekkinud konserveerimisliikumise juhtfiguuri John Ruskini järgi on hoone originaalmaterjal selle eheduse kandja ja aja jäljed pole mitte häbenemisväärased,

---

<sup>143</sup> A. Riegl, A Modern Cult of Monuments: Its Essence and Its Development, lk 79.

<sup>144</sup> M. Mändel, Tehiskivimaterjalid Eesti 20. sajandi arhitektuuris. Kasutuslugu ja väärtustamine. Doktoritöö, Eesti Kunstiakadeemia 2019, lk 30; J. Jokilehto, Arhitektuuri konserveerimise ajalugu, lk 222–223.

<sup>145</sup> A. Riegl, A Modern Cult of Monuments: Its Essence and Its Development, lk 80.

<sup>146</sup> H. Meri, Vedra koguduse ajaloost, Heino Meri meenutusi. Dateering puudub. Käsikirja koopia autori valduses.

vaid kaunid, kuna need on tõendiks materjali väarikast ajaloost.<sup>147</sup> Materjali vanuse väärtus kannab ka endas autentsusväärtust. Lisaks algupärasele materjalile kannab endas autentsusväärtust ka ehitusaegne konstruktsioon, vorm, proportsioon, ruumijaotus ja kasutusotstarve, aga ka algne idee või kunstniku (arhitekti) kontseptsioon.

Üks oluline hoone autentsele säilimisele kaasa aitav faktor on see, kui hoone kasutust jätkatakse samal otstarbel, milleks see on ehitatud. Ehk kui palvemaja funktsioneerib kui palvemaja. Näiteks Sutlepa palvemaja Läänemaal, mis sai alguse 1873. a Paslepa seminari usulisest ärkamise levikust Noarootsis ja Sutlepas. 1884. a loodi Sutleppa Haapsalu koguduse jaoskond, mis iseseisvus 1903. aastal. Oma palvemaja ehitati 1904. aastal.<sup>148</sup> Kohandatuna ja ka juurdeehituse võrra laiendatuna on see hoone järjepidevalt teenimas Sutlepa kogudust palvemajana juba 118. aastat.

Teise näitena toon Meiuste palvemaja Saaremaal, mis sai alguse Hiiumaa Harju koguduse evangeelsest tööst Pammana külas Saaremaal. 1908. a tuli usule kohalik kooliõpetaja Ado Pors, kelle evangeelse töö tulemusena kasvas Meiuste kogudus ja peagi vajati oma palvemaja. See ehitati Parasmetsa mõisa kingitud maale 1915. aastal, hoonet laiendati 1929. a juurdeehitatud eluruumide võrra.<sup>149</sup> Saaremaa vanima koguduse hoones täna enam pühapäeviti jumalateenistusi ei toimu. Varem kogudust teeninud palvela saal on kohandatud piljardi ja lauatenise mängimiseks kohalikele külameestele (ill 95).



95. Meiuste palvemaja saal 2021. a augustis. Foto: autor.

<sup>147</sup> M. Mändel, Tehiskivimaterjalid Eesti 20. sajandi arhitektuuris, lk 30; J. Jokilehto, Arhitektuuri konserveerimise ajalugu, lk 222–223.

<sup>148</sup> 50 aastat apostlite radadel, lk 34–35.

<sup>149</sup> 50 aastat apostlite, lk 69–70.

Koguduse pastor, Urmas Metsamaa, ei pea pühakoja kasutamist sportmängude jaoks kohatuks või sündsusetuks. Kuid kohaliku kogukonna seas on inimesi, kes peavad Meiuste palvemaja jätkamist palvelana oluliseks. Isegi siis, kui ollakse usukauge, peetakse loomulikuks, et kogudus käib seal koos ja toimuvad teenistused. Samuti on ootus kohaliku rahva seas, et jõuluõhtul on palvemaja ukсед avatud pidulikuks teenistuseks.<sup>150</sup>

Arhitekti idee autentsuse näitena toon välja tänaseks juba lammutatud Rakvere Karmeli palvemaja. Kui 20. saj alul toimus arhitektuuris pööre, juugendi dekoratiivsust nähti liialt toretsevana ja historitsismi vormirohkust maitsetult eklektilisena, siis esile tõusnud funktsionalismis pidi hoone olema eelkõige otstarbekas. Uue mõtteviisi kohaselt pidid hoone olema lihtsalt ja rangelt geomeetrilised, ilma igasuguse kaunistuseta siledad pinnad krohviti ja värviti valgeks. Kogu innovatsiooni tipuks oli lamekatuse kasutuselevõtt. Selles uues arhitektuurses keeles kavandas Saksamaal arhitekti hariduse (Hannoveri tehnikauilikool 1922–1925<sup>151</sup>) saanud Engelhardt Corjus Rakvere Karmeli baptistide palvemaja. Kuid rasketest majanduslikest oludest tingituna ei jõutud palvemaja kunagi krohvida ja seisnud pikalt tõrvapapi katte all, sai palvemaja lõpuks puitvoodri. Hoone restaureerimise puhul tulnuks kõne alla mitte amortiseerunud puitvoodri asendamine, vaid fassaadi krohvimine ja värvimine nagu oli algne arhitektuurne kontseptsioon.

**Rahvuslik väärtus.** Prii- ja baptistikoguduste tekkeage langeb ajaliselt kokku Eesti rahvusliku eneseteadvuse kasvuga 19. saj lõpul. Võib öelda, et vabakogudused olid suurelt jaolt rahvuslikust tundest kantud usukogukonnad. Erinevaid kirikuid seostati seni eri rahvustega: õigeusklikke venelastega, rooma-katoliiklasi poolakatega, luterlasi ja sellega tihedalt seotud vennastekogudusi aga sakslastega. Ka baptiste seostati alguses saksa kultuuriruumiga, kuna kogudused allusid Peterburi saksa baptistikogudusele ja priilasi rootslastega, kuna ärkamine oli tulnud Rootsi misjonäride kaudu.<sup>152</sup> Kuid suurem osa usuliselt pöördunute ja vabakoguduste asutajatest olid eestlased. Kui seni oli kogoduslikku vaimulikku elu juhitud ülalt alla ja vaimulikud kuulusid võimupositsioonil olnud rahvustesse, siis nüüd oli eestlane ise koguduse rajaja ja palvemaja ehitaja.

Kui algselt oli vabakoguduste palvemajadel tõesti iseteadlikult eestlust rõhutav roll, siis 20. saj II poolel vastandumine muutus ning palvemajad kujunesid eri rahvusi integreerivateks

---

<sup>150</sup> Kogudus võttis külamehed palvemajja pingpongi mängima. – Saarte Hää 22. XII 2018.

<sup>151</sup> E. Tamm, Moodsad kirikud, lk 62.

<sup>152</sup> R. Saard, Eesti varase baptismi eneserefleksioonist. – Teekond teiseks ajaks: Peatükke Eesti vabakoguduste ajaloost. Toim T. Pilli. Tartu: Kõrgem Usuteaduslik Seminar ja Sõnasepp OÜ, 2005, lk 9–10.

paikadeks, mis ei eralda, vaid liidavad. Näiteks on täna mitmed palvemajad, mida kasutavad sealsed vene ja eesti kogudused üheaegselt. Teise näitena eelarvamustevaba ja liitva sündmusena võib tuua 1970. aastate Effataa ärkamise<sup>153</sup> Oleviste koguduses<sup>154</sup>, mis tõi kokku eri rahvustest inimesi erinevaist Nõukogude Liidu piirkondadest.

**Vabaduse väärtus.** Esimesed vabakogudused tähendasid vastuhakku ametlikule kirikule ja võimule. Konflikt luterliku kirikuga oli osalt rahvuslik ja poliitiline, teiselt poolt usuline. 19. saj viimasel veerandil oli luteri kirik Eestis ikka veel saksa kirik ja uueusulistes nähti maarahva vastuhakku Balti erikorrale<sup>155</sup> ja kirikuseadusele. Prii- ja baptistikoguduste tekkimisega oldi esimest korda vaba end usuliselt ise määratlema, kogudusi moodustama ja usulisi toiminguid läbi viima, puudus hierarhiline süsteem ning inimesed olid vabad oma otsuses kogudusega liituma. Palvemajad on 20. sajandi alguses saanud usulise vabaduse tähisteks. 1905. a revolutsiooniliste sündmuste tulemusena Venemaal andis tsaar Nikolai II välja ukaasi, mille alusel anti Venemaa Keisririigi elanikele demokraatlikke vabadusi, muuhulgas ka usuline vabadus ja sõna-, koosoleku- ja ühingu asutamise vabadus. See seadusakt tegi ka lõpu ametivõimude tagakiusamisele prii- ja baptistikoguduste puhul ning andis seadusliku aluse nende ametlikuks registreerimiseks.

Nõukogude okupatsiooni perioodil said palvemajadest vastupanu sümbolid, mis kandsid endas edasi ideed nii usu- kui poliitilisest vabadusest. Kui väliselt saab astuda agressiivseid samme omariikluse hävitamiseks, siis sisemist vastupanu ja ihalust vaba Eesti riigi suhtes ei suutnud nõukogude võim lüüa. Samuti võib püüda hävitada religiooni läbi pealesunnitud ideoloogia ja süsteemse ateistliku poliitika, püüda kogudust kui institutsiooni olematuks teha, kuid inimese sisemist vabadust uskuda ära võtta ei saa. Nii jäid palvemajad kandma sümboliliselt nii poliitilise kui ka usulise vabaduse tähist.

**Vaimne väärtus, pühaduse väärtus.** Pühaduse väärtuse juures tuleb mõista, et erinevalt katoliiklusest või õigeusust ei tunnista evangeelne protestantlik kirik teoloogilises mõttes ühtegi objekti või kohta eraldiseisvalt pühaks. Vana Testamendi tähenduses tähendab „püha“ Jumalale

---

<sup>153</sup> Effataa ärkamiseks nimetatakse tervet Nõukogude Liitu kaasanud vaimulikku ärkamist, mis toimus u 1968–1981 Oleviste kirikus. 1970. aastate keskel seati sisse venekeelsed teenistused, kus lisaks palveteenistusele ja evangeelsele sõnumile olid tavapäraseks imelised haigustest paranemised.

<sup>154</sup> 1950. a liideti nõukogude võimu korraldusel Tallinna Oleviste kirikusse kokku kaheksa erinevat Tallinna vabakogudust, kelle hulgas olid baptisti, nelipühi, prii- ja evangeeliumikristlaste kogudused. Koguduste enda palvemajad võeti ära ja anti asemele sõjakahjustustega Oleviste kirik.

<sup>155</sup> J. Bärenson, Läänemaa ärkamine ja baptistikoguduste tekkimine Eestis. – Osaduses kasvanud. Toim Ü. Linter, T. Pilli. Tallinn: Eesti EKB Koguduste liit, 2009, lk 21.

eraldatust, Uue Testamendi kohaselt laotatakse pühadus inimeste peale. Küll on püha Kristuse ligiolu oma koguduse keskel. Kui inimene astub palvemajja, tunnetab ta siiski, et tegemist on püha paigaga. Et see on tõepoolest „Jumala koda ja taevavärv“<sup>156</sup>, sest pühadus kuulub Jumalale ja Ta on seal kohal. Pühadusevärtus tuleb seega üleloomulikust vaimsusest ja mitte hoonest kui füüsilisest objektist endast. Hoone on selles kontekstis vaid tööriist või vahend, mis teenib koguduse vajadusi.

Teisest küljest seostub vaimne väärtus inimeste läbielatud usuliste kogemustega, mis on sündinud konkreetses ruumis. See on teataval määral seotud sentimentaalsusega ja põhineb isiklikul kogemusel. Palvemaja võib olla inimesele püha isiku enda emotsionaalsest ja hingelisest läbielamisest, aga ka traditsioonilisest järjepidevusest. Ka rituaalist või traditsioonist tuleneb pühaduse väärtus, näiteks kui selles ruumis viiakse läbi püha õhtusöömaja talitus. Pühadusvärtus on ka sel juhul abstraktne mittemõõdetav väärtus, mida tunnetavad vaimsel tasandil nii vaimulikust talitusest osasaajad kui ka kõrvalseisjad.

Immateriaalsel vaimsel väärtusel võivad olla päris materiaalsed jäljed. Suure aukartuse ja pühadusega räägitakse esivanemate põlvlohkudest kantsli esisel põrandal või näiteks ukse lävepakust, mida on kulutanud teedrajanud eelkäijate põlvkondade jalad. Samas võib pühadus olla meeleline, ruumis koetava eripärase lõhna, valguse või muusika harduses.

**Mälestusvärtus, traditsiooni väärtus.** Meie taju on grupi-spetsiifiline, meie individuaalsed mälestused on sotsiaalselt vormitud. Ehk siis ilma teiste inimesteta pole meil ka mälu. Kollektiivse mälu keskne funktsioon on identiteedi loomine, asju mäletatakse läbi grupi minapildi ja grupi huvide. Maurice Halbwachs nimetab seda "mälu ühiskondlikuks raamistikuks" ja väidab, et mälestusi konstrueeritakse ühiskonnagruppides. Üksikisikud on küll need, kes sõna otseses, füüsilises mõttes mäletavad, ent ühiskonnagrupid määravad, mis on "mälestusväärne" ning kuidas seda tuleb mäletada. Füüsiline pärand on aga sageli tähtis vaimse nähtamatu identiteedi kujundamises, see hoiab sidet mineviku ja tänase vahel, rõhutades traditsiooni tähtsust.<sup>157</sup>

---

<sup>156</sup> Viide Vana Testamendi kirjakohtadele 1 Moosese raamatust 28:17. Sama kirjatekst on Ligema priikoguduse palvemaja seinal.

<sup>157</sup> Peter Burke, Ajalugu kui ühiskondlik mälu. – Vikerkaar 2003, nr 10–11, lk 10–11. Viide raamatule M. Halbwachs, The Collective Memory. New York, 1980.

Nii elab priikoguduste vaimulik traditsioon edasi nende palvemajade füüsilises ruumis ja meenutab memmesid, kes kord rätikute lehvides laulsid ja rõõmsa „eleda jaalega“ hõiskasid: “Äi mede armastus pole mette katki käind!”<sup>158</sup>

Mälestusväärtus ei piirdu üksnes kogudusega otseselt seotud inimestega. Palvemaja kuulub kohaliku kogukonna ajaloolisse maastikku ja on osa küla pärandist. Sagedasti oskavad hoopis väljaspoole uskkonda jäävad kohalikud inimesed väärtustada palvemaja enam kui kogudus ise.

**Sotsiaalne väärtus, identiteedi väärtus.** Sotsiaalne väärtus tähendab, et hoone või selle asupaik on oluline mingile inimgrupile või kogukonnale eelkõige selle koha tähenduse tõttu. Objektid või nähtused omandavad sotsiaalse väärtuse siis, kui mingi kogukond leiab, et need on nende jaoks olulised või osa nende identiteedist. Kui kogukond kaob, kaob ka aktuaalne sotsiaalne väärtus, sealjuures võib see muutuda ajalooliseks või mälestusväärtuseks.<sup>159</sup>

Sotsiaalne väärtus avaldub palvemajade puhul sageli siis, kui hooned on kas ohustatud või juba hävinenud. Siis aktiveerub ühine mälu, mis toob esile paiga olulisuse. Näiteks peale Ridala palvemaja põlengut 1984. a alguses leidis Presbüterite Nõukogu (R. Võsu vanempresbüterina), et Ridalas tuleb üles ehitada uus hoone, sest tegu on Läänemaa ärkamise hälliga.<sup>160</sup> Selles väljendub, et paik on oluline osa priilaste identiteedist. Paiga vaimse traditsiooni järjepidevuse jaoks oli vaja füüsilist ruumi, kuhu see kinnituks.

Olukord võib muutuda põlvkondade vahetusega, kui side paigaga kaob. Samas võib identiteediväärtus jätkuda ka siis, kui üks põlvkond jääb vahele. Sagedasti kohtab kirikus inimesi, kelle otsene päritoluperekond ei olnud usklik, kuid kes räägivad oma vanaema palvetest ja väljendavad, et see on minu esivanemate usk.

**Sentimentaalne tundeväärtus.** Sageli seostub kas inimese enda või tema perekonnaliikmete seotusega konkreetse paigaga. Mida kaugemaks jääb esivanemate pärand, seda enam sentimentaalne väärtus kahaneb.

Sentimentaalne väärtus, mis sageli taandub isiklikule ja perekondlikule tasandile, avaldub ehedalt Hiiumaa palvemajade puhul. Näiteks Külama priikoguduse palvemaja kuulub küll ametlikult Kärkla baptistikogudusele, kuid selle eest hoolitsemise on enda peale võtnud

---

<sup>158</sup> S. Lige intervjuu autoriga, 22. VI 2021. Lindistus autori valduses.; “Äi mede. armastus pole mette katki käind.” Hiiu murdekeeles.

<sup>159</sup> K. Konsa, Laulupidu ja verivorst, lk 72.

<sup>160</sup> A. Tamm, Ridala kogudus 125. Aare Tamm ja Ridala kogudus: 2008, lk 99–100; Presbüterite nõukogu kiri Ridala kogudusele 20. jaan 1984. a.

vennastekoguduse vend L. Rimmelg, kelle vanaema oli seotud sealse priikogudusega ning kes perekondliku sideme tõttu tunnetab kokkukuuluvust sealse paigaga. Sentimentaalne väärtus võib olla seotud identiteedi ja sotsiaalse väärtusega.

### Majanduslik väärtus

Hoone majanduslik väärtus on seotud muude väärtustega. Olulisteks aspektideks on hoone tehniline seisund, kasutatavus, säilivus, arhitektuurne väärtus, asukoht, juurdepääsetavus.

Näiteks Nõva Peraküla palvemaja Lääne-Nigula vallas oma asukohaga rannaäärses külas on olnud kinnisvarana huviobjektiks mitmetele huvilisele, kes hoone soodsa asukoha tõttu sooviksid kasutada seda suvila või muu rekreatsiooni kohana. Nõva kaunis rannikuäärne looduskeskkond oma liivase rannamaastiku ja paika ümbritsevate põliste metsamassiividega on ihaldusväärne asukoht, mis kindlasti tõstab hoone majanduslikku hinda.

Hoone tehniline seisundi halvenemine, keskkonna hooldamatus ja ka kõrvaline asukoht võivad kinnisvara väärtust oluliselt kahandada. Tühi maja laguneb kiiresti ja sellega koos kaob tema majanduslik väärtus. Kuna palvemajad ehitati sageli kohaliku taluperemehe poolt kingitud maale, siis kingitud maatüki suurust piirati minimaalse vajaminevaga. Ka piiratud kinnistu pindala ja puuduvad kommunikatsioonid on olnud takistuseks palvemajade kui hoonete alternatiivseks kasutuselevõtuks, langetades ühtlasi nende hinda. Näiteks asub Rannamõisa palvemaja Keravere külas, kunagi vend U. Raagi oma maast kingitud maatükil. Palvemaja asus selle rajamise ajal soodsas kohas: „Seda platsi olid usklikud ennegi tähele pannud, sest see oli ilus, kõrge ja kuiv maa, pealegi külade keskel.“<sup>161</sup> Kuna hoone paikneb Ura ja Madise talu maade vahel tänastest suurtest teedest eemal, millele ligipääs keerukas ning sealne kogudus on lõpetanud tegevuse, siis kinkis Ridala kogudus hoone 2016. a U. Raagi järeltulijatele tagasi.



96. Rannamõisa palvemaja asukoht, <https://xgis.maaamet.ee>, kohapärimuse teemakiht.

97. Rannamõisa palvemaja 2022. a suvel. Foto: autor.

<sup>161</sup> M. Busch, Ridala ärkamise ajalugu, lk 97.

**Kasutusväärtus.** Kõige paremini säilib hoone siis, kui see hoitakse pideva hooldusega kasutuskõlblikuna ja praktiliselt kasutuses. Teisalt on tänased elukvaliteedi standardid ja nõuded hoone toimivusele teistsugused kui 100 aastat tagasi. Selleks, et hoides maja töökorras toimivana ja tänastele vajadustele vastavana, on võimalik hoonet kaasajastada nii, et hoone ajalooline väärtus seeläbi ei kannataks. Seejuures tasub kaasata vastava ala spetsialist, kes annab nõu materjalide- ja tehniliste lahenduste valikul, et hoone tehnosüsteemide uuendamisel suhtutaks respektiga ajaloolisse substantsi ja leitaks parim lahendus. Tuues näiteks küttekolded: kui palvemaja on seni köetud vanade silinderplekkahjudega, mis on nüüdseks läbi roostetanud ja amortiseerunud, siis uue küttekolde valikul tuleb lisaks mugavusele ja kaasaegsusele arvestada keskkonda sobilikkusega.

Kui aga palvemaja ei plaanita enam kasutada palvemajana ja hoonetele antakse uus funktsioon, siis ka sel juhul ei pea tingimata loobuma hoone algupärasest välimusest. Küsimus on selles, kuidas juhtida muutusi targasti, et ei kaoks vana hoone materjalist ja vanusest tulenev võlu. Kui hoone uus kasutus nõuab ka juurdeehitust, vajab ka see ajalootundlikku lähenemist. Näide sellest, kuidas hoone kasutusväärtuse suurendamise nimel on loobutud hoone ajaloolisest väärtusest on juhtunud Saaremaal Pähklimeel, kus Vanamõisa palvemajast on saanud laagripaik ja majutuskeskus. Uues funktsioonis on hoone ümber ehitatud ja on kadunud autentne ajalooline palvemaja eripära (ill 98, 99).



98, 99. Vanamõisa palvela saalist on saanud sööklaruum. Kantsli kohal asub uks juurdeehitatud hooneosasse, seina läbistavad mustade nõude kööki ulatamise tarbeks luugid. Foto: autor 2021. a; EEKBLA 1959. a.

Minu antud väärtuste analüüs on olnud kognitiivne ja vaatluslik, olen püüdnud kombineerida enda tunnetust ja ajaloolist materjali. Väärtuste analüüsi puhul on tegu küllaltki subjektiivse protsessiga, mis oleneb minu kui uurija taustast ja seotusest palvemajadega. Samuti on tõlgendused tinglikud, sõltudes hetke aeg- ruumist ja ühiskonnas toimuvast. Kui 1990. aastate vabanemise järel tähtsustati ühiskonnas arengut, progressi, püüeldi mugavama ja kaasaegsema elu poole, siis palvemajade puhul tähendas see sageli vanast loobumist ja radikaalset



uuendamist. Vanas väga palju väärtust ei nähtud. Leian, et tänase uue poliitilise olukorra ja ebakindluse ajal on õige aeg ajada juured sügavamale ja otsida sidet meie eel käinud varasemate põlvkondadega, traditsiooni ja pärandiga nii vaimses kui materiaalses mõttes. Mis need palvemajad muud on, kui meie vabakoguduste vaimse pärandi materiaalne kehastus.

### ***3.3 Pärandikaitse ja säilitamise põhimõtted***

Alljärgnevalt peatun pärandi tähendusel, vaatlen pärandikaitse ja säilitamise põhimõtteid; küsin, milline on pärandiga seotud seadusandlus ja kuidas see 20. saj alguse vabakoguduste palvemaju puudutab.

Kui alustuseks küsida, mis on üldse pärand, siis üldistatult on kultuuripärand kõik see, mida peetakse mingis kultuuris säilitamisväärseks ja mida antakse edasi järgnevatele põlvkondadele. Hinnangud võivad muutuda ning kultuuripärand ise täieneda aja jooksul. Kultuuripärand jaotatakse materiaalseks ja vaimseks; materiaalne omakorda kinnis- ja vallaspärandiks. Materiaalne pärand koosneb väärtuslikest objektidest, nt silmapaistvatest ehitistest, kunstiteostest ja neile iseloomulikust sidusast keskkonnast, nt koht, maa-ala, maastik, kogukond. Kuid pärand ei ole konstantne, pigem ideoloogiline ja sotsiaalne kokkulepe, mida mõjutab ajalooline, poliitiline ja sotsiaalne kontekst.<sup>162</sup> Seega pärand on iseloomulik mingile kultuuriperioodile ja ühiskonnale, seejuures on tegu pideva protsessiga, mille kaudu inimene tajub ja mõistab ning kujundab ümber maailma. Kultuuripärand ei piirdu kindlasti fikseeritud nimekirjaga ja ei koosne ainult muinsuskaitseaduse alusel määratletud mälestistena kaitstavatest objektidest ja aladest, vaid see on kultuuriväärtuslik keskkond laiemalt.

Miks on vaja säilitada? Pärandi säilitamine mitmekesistab ja rikastab meie maailma. Oluline osa pärandist on see, et ta väljendab oleviku seotust mineviku ja tulevikuga, olles justkui mälu tööriist. Mälu peetakse üheks inimese põhivajadusest, mis aitab nii indiviidil kui grupil ennast määratleda: mälu loob identiteedi. Me ei alusta kultuurilisest nullpunktist, vaid toetume meile eelnenud põlvkondade pärandi vundamendile ja käesolevaga ehitame midagi tulevastele põlvkondadele. Seega pärandväärtustega tegelemine laiendab meie perspektiivi ja loob avarama ajatunnetuse.<sup>163</sup> Me vajame pärandit peamiselt kahel põhjusel. Esiteks see aitab meil määratleda ja säilitada meie identiteeti, siin on oluline osa just vaimsel ja sotsiaalsel pärandil. Teiseks

---

<sup>162</sup> K. Konsa, Milleks meile pärand? — Akadeemia 2013, nr 12, lk 2171–2189.

<sup>163</sup> Samas.

vajame pärandit ajaloolise järjepidevuse tagamiseks, sest meil on moraalne kohustus esivanematelt päranduseks saadud väärtusi austada ja tulevastele põlvkondadele edasi anda.

Maapalvemajad koos traditsioonilise külakeskkonnaga kuuluvad kultuuripärandi hulka, mis koos keskaegsete väarikate kivikirikute ning maakivist ja tellistest õigeuskirikutega moodustavad meie mitmepalgelise sakraalmaastiku mustri. Kui me räägime vabakogudustest, siis leian, et palvelate ehitamine 20. sajandil on osa selle usuliikumise identiteedist ja neid hooneid ei tohiks unustada, vaid läbi hoonete säilitamise ja ajaloo jutustamise kinnistada olemaks ühise mälu osa.

Lisaks palvemajade füüsilisele arhitektuursele pärandile on ka vaimne pool. Vaimne annab füüsilisele sisu: aitab kogukonnal teadvustada, kes ta on, milline on tema ajalugu ja kui mitmekesine on tema kultuur. **Palvemaja kultuur** seostub tihedalt kogudusliku eluga: sinna kuulub kogukondlik kokkuhoidmine, osaduslik ühtekuulumine, sotsiaalne läbipõimimine ja hoolekandmine. Kristlikus maailmas on selline “osadus” tuntud kui *koinonia*<sup>164</sup>, Kristuses üks olemine. See ei hõlma ainult koguduse liikmeid, vaid laiemat kogukonda, *oikost*<sup>165</sup>. Seega palvemajad pole vaid jumalateenistuse pidamise paigad, neil on oluline roll sotsiaalse sidususe ja ühiskondliku ühtsuse loojana.

Kes vastutab palvemajade kui pärandi säilimise eest? Kultuuripärandi kaitset ja väärtustamises on oma seadusandlik hierarhia: rahvusvahelised konventsioonid ja hartad annavad baasaluse, mis omakorda kajastub riiklikus seadusandluses. Pärandikaitse muudab keeruliseks selle valdkonna laiahaardelisus ja seotus teiste sfääridega, nt loodushoiu, kultuuri ja poliitikaga. Eesti seadusandlus reguleerib kultuuripärandi kaitset ja hoidu kahel tasandil: muinsuskaitseadusest tulenevalt tegeleb riiklikul tasandil mälestiste kaitsega Muinsuskaitseamet, kohaliku väärtusega kultuuripärandi säilimise meetmete ja kasutustingimuste määratlemise õigus ja kohustus on kohalikul omavalitsusel. Planeerimisseaduse alusel määratletavad kohalikud omavalitsused üldplaneeringuga oma halduspiirkonna miljööväärtuslikud alad, väärtuslikud üksikobjektid ning nende kaitse- ja kasutustingimused.<sup>166</sup>

Palvemajade arhitektuur on suurelt jaolt jäänud riikliku kaitse sfäärist välja. Peamiselt seetõttu, et palvemajad ei vasta riikliku ehitismälestise tunnustele: need on arhitektuuriselt lihtsad, hoonete autentsus on väga sageli ümberehitamise käigus kaotsi läinud, esialgne funktsioon on

---

<sup>164</sup> Kreekakeelne sõna *koinonia* / κοινωνία/ tähendab osadust.

<sup>165</sup> Kreekakeelne sõna *oikos* tähendab maja, majapidamist või elukohta.

<sup>166</sup> S. Kaukis, Kes vastutab kodukandi kultuuripärandi eest? — Sirp, 25. II 2022.

muutunud, puudub silmapaistev arhitekt jne. Vernakulaarsetel palvemajadel on nende kriteeriumide alusel raske võistelda mõisate, kirikute või kindlustega, mis esindavad kultuuriajaloolisi ajajärke ja kõrgkultuurilisi kunstiväärtusi. 20. saj algusel ehitatud EEKB Liidu palvemajadest on mälestisena arvel vaid Kärkla Baptisti ja Tallinna Kalju Baptisti palvemajad.

Seadused ja regulatsioonid iseenesest ei taga ühegi mälestise säilimist, säilitajaks on ikkagi objektiga seotud inimene. Säilib see, mida me väärtustame ja väärtustame seda, mille tähenduslikkust me teadvustame. Olulisemad on hoone omaniku ja kogukonna teadmised oma ajaloost, juurtest, traditsioonidest, ka pädevus ja oskus pärandiga ümber käia. Harimine ja inimeste kaasamine, ajaloo tutvustamine ja populariseerimine on pärandikaitse võtmeküsimus. Palvemajade puhul on oluline, et esmalt kogudused ise mõistaksid hoonete rolli oma ajaloos ja identiteedi kujunemises, läbi tihedama kokkukuuluvusliku seose koguduse kogukondlikus mälus tõuseks hoone tähtsus ja väärtus.

Kultuuripärandi väärtustamine ja säilitamine on ühiskonna ühine kohustus.<sup>167</sup> Hoone hooletusse jätmise või küsitavate arhitektuursete lahenduste taga pole sageli pahatahtlikkus, vaid teadmatus. Läbi teadvustamise ja väärtustamise tagaksime hoonete parema säilimise. Muinsuskaitse laiemas tähenduses hõlmab kogu minevikupärandi kaitsmist ja säilitamist, mitte üksnes kaitse all olevaid objekte, kuid kahjuks tänase ressursiga ei jaksa omanikke koolitada ei Muinsuskaitseamet ega kohalik omavalitsus. Vastutus kukub „eikellegi“ maale.

### ***Miks, kuidas ja kellele restaureerida?***

Restaureerimine on üks viis ainelise pärandi eluea pikendamiseks ja säilivuse tagamiseks. Arhitektuuri pragmaatilisest küljest lähtuvalt on hoonetele tehtud alati parandustöid, kuid tavalise remondi tõstab restaureerimise ja konserveerimise staatusesse see, kui tehtavatele töödele lähenetakse mõtestatult, nii ajaloolist materjali kui ka tähendust hinnates. Tänapäevase konserveerimise peamine eesmärk on hoone eluea pikendamine viisil, mis väärtustaks autentset algmaterjali, ehitustehnoloogilist lahendust või ka algupärast ideed. Kuid juba 20. saj alguse itaalia teaduslikule restaureerimisele alusepanija, Gustavo Giovanni, nägi vastuolu nende kahe kontseptsiooni, st elu ja ajaloo vahel, mis nõudsid erinevat lähenemist. Esimene tähendab kaasaminekut moodsa arengu ja elu nõuetega, teine ajalooliste ja kunstiliste väärtuste<sup>168</sup>, palvemajade puhul ka vaimsete väärtuste hindamist. Pärandi olulisuse ja säilitamisvajaduse üle otsustamisel on peale hoone algupärase ja aja jooksul kumuleerunud füüsilise materjali

---

<sup>167</sup> MUKS, § 3, lg 1.

<sup>168</sup> J. Jokilehto, Arhitektuuri konserveerimise ajalugu, lk 282.

kultuuriväärtuse niisama oluline mõista ka pärandit kui protsessi, kogemust, mälu kandjat ja identiteedi osa.<sup>169</sup> Kuid lisaks identiteedi, tuleviku ja ajaloo mõtestamisele jääb alati praktiline pool — miks ja kelle me midagi restaureerime ja säilitame?

Riegl vanuseväärtuse järgi on ebaetiline sekkuda vananemise ja lagunemise protsessi, millegi sündimine ja seejärel hääbumine on osa looduse elulisest ringlusest. See on võrreldav inimese enda elutsükliga, kus iga eluperiood on väärtuslik ja mille loomupärane osa on nii pidev uuenemine kui vananemine. Inimese kunstlikku sekkumist murdmaks looduseaduse normaalset kulgu kasvust hääbumise poole ja vastupidi, peetakse ebamoraalseks, justkui Jumala positsiooni ülevõtmiseks inimese poolt. Sama meelevaldseks peab Riegl vanuseväärtuse seisukohast mälestise eluprotsessi tungimist ja loodusjõudude mõjul lagunemise takistamist inimtegevuse läbi. See näib lausa jumalatu pühaduseteotusena.<sup>170</sup>

Sellest teooriast lähtuvalt võiks öelda, et kui 20. saj toimunud ühiskondlike muutuste tõttu on külad inimestest tühjaks jäänud ja puudub elujõuline usukogukond, siis on palvelate hääbumine ja vaikne lagunemine osa normaalsest eluringlusest, mille üle ei pea kahetsust tundma ega sellesse sekkuma. Nii on meelevaldne püüd tühjaksjäänud palvemaju kuidagi uuele elule aidata, sest puudub kogudus, kes hoonet jumalakojana kasutaks. Selliste ühiskondlike protsessidega kaasnevate muutuste tunnistajaiks on veel mitmeid teisigi hüljatud hooneid Eestis. Näiteks mahajäetud esivanemate talud ja külad, tühjad ja lagunevad mõisakompleksid, mitmed õigeusu kirikud, nõukogude okupatsiooniaegsed sõjaväelinnakud, kolhoosihooned, mastaapsed tööstushooned jne, mis kõik on omas ajahetkes mänginud suurt rolli ühiskondlikust toimivusest, olnud võimu ja vaimu tunnistajaiks, kuid mille hiilgus on muutunud tänaseks ajalooks. Abraham Erlay mõtet refereerides — iga impeerium langeb kord tolmuks ja pole igavesti õitsevaid kuningriike.<sup>171</sup>

Oponeerides sellele mõttele, tänane muinsuskaitse ja restaureerimise teooria suuresti väärtustab olemasolevaid ajaloolisi hooneid kui meie keskkonna rikastajaid, mineviku ehituspärandi targal viisil säilitamine ja kaitsmine on elujõulise jätkusuutliku ühiskonna märke. Pärandikaitse esiletõus meie ühiskonnas laiemalt on olnud üks moderniseerumise ja üheülbalise

---

<sup>169</sup> S. Raie, Pärandi haldamisest. – Akadeemia 2020, nr 10, lk 1822–1845.

<sup>170</sup> A. Riegl, A Modern Cult of Monuments: Its Essence and Its Development. – Historical and philosophical issues in the conservation of cultural heritage. Eds. N. Stanley-Price, M. K. Talley Jr., A. Melucco Vaccaro. Los Angeles: The Getty Conservation Institute, 1996, lk 72–75.

<sup>171</sup> A. Erlay, Keisrid paabulinutroonil. Tõlk M. Kalda. Tallinn: Avita, 2008, viidatud Mathura, Ajaloo ja luule tõde. – Sirp 12. IX 2008 kaudu.

globaliseerumise vastureaktsioone,<sup>172</sup> erinevate ajastute arhitektuuripärandi kihistused muudavad meie ruumi just meile eriomaseks. Selge, et kõike ei saa ja pole mõtet säilitada, muinsuskaitse üks ülesandeid ongi määratleda, mis on väärtuslik säilitada ja kuidas seda teha.

### ***3.4 Senised uuringud, toetusprogrammid ja planeeringud***

Annan põgusa ülevaate senistest läbiviidud uuringutest, riiklikest toetusprogrammidest, planeeringutest ja kavadest, mis peaksid aitama kaasa palvemajade kui arhitektuurse kultuuripärandi teadvustamisele ja restaureerimisele, laiemalt säilimisele.

Rääkides uuringutest, siis 1999. a valmis Tartu Ülikooli Filosoofiateaduskonna kunstiajaloo kateedris Egle Tamme magistritöö teemal „Eesti kirikuarhitektuur 1918–1940“, mis käsitleb Lääne kristlusest lähtuvate konfessioonide Eesti Vabariigi ajal (1918–1940) projekteeritud ja valminud algupäraseid pühakodasid.<sup>173</sup> See on esimene põhjalik uurimistöo 20. saj alguse Eesti sakraalarhitektuurist, mis vaatlleb Saksa kirikuarhitektuuri muutuste taustal kõigi Eestis tegutsenud kristlike konfessioonide tolleaegsest ehitustegevusest, arhitektuursetest suundumustest ja tüpoloogiast. Magistritöö põhjal Arhitektuurimuuseumis toimunud näituse kataloogina on ilmunud raamat „Moodsad kirikud: Eesti 1920.–1930. aastate sakraalarhitektuur“, mis käsitleb 113 uut algupärast kirikut ja palvelat, aga ka ümberehitusi ja teostamata jäänud projekte.<sup>174</sup>

Muinsuskaitseameti tellimusel viidi eelmisel aastakümnel läbi Eesti XX sajandi väärtusliku arhitektuuri kaardistamine, eesmärgiga välja selgitada selle paremik, seda väärtustada ja kaitsta.<sup>175</sup> Selleks uuriti ja analüüsiti põhjalikult Eesti 20. sajandi arhitektuuripärandit perioodist 1870–1991.<sup>176</sup> Programm hõlmas erinevaid hoone tüüpe, nt koolimajad, vallmajad, raudteejaamad ja ka palvemajad. Projekti raames sündis varemmainitud 20. saj palvemajade alusuuring, mis annab nii ajaloolise ülevaate, kirjeldab hooneid ajaloolis-arhitektuurse tüpoloogia põhjal, hindab hoonete säilivust ja ohustatust ning lõppeks teeb ettepaneku erineva kaitse rakendamiseks. Alusuuringus käsitletakse ühtekokku erinevate uskkondade 127

---

<sup>172</sup> T. Talk, S. Raie, Ehituspärand ja ruumikvaliteet. Eesti inimarengu aruanne 2019/2020. <https://inimareng.ee/print/EIA-2019-2.2.pdf>

<sup>173</sup> E. Tamm. Eesti kirikuarhitektuur 1918–1940. Magistritöö. Tartu Ülikool, 1999. a. Käsikiri Tartu Ülikooli Raamatukogus (Diss.B-958).

<sup>174</sup> E. Tamm, Moodsad kirikud, lk 5.

<sup>175</sup> Eesti 20. sajandi väärtusliku arhitektuuri kaardistamine ja analüüs, <https://www.muinsuskaitseamet.ee/et/uuringud>, vaadatud 16.06.2022.

<sup>176</sup> Eesti 20. sajandi (1870–1991) väärtusliku arhitektuuri kaardistamine ja analüüs. Lõppenud projektid. Eesti Kunstiakadeemia koduleht, <https://www.artun.ee/eesti-20-sajandi-1870-1991-vaartusliku-arhitektuuri-kaardistamine-ja-analuus/>, vaadatud 17.06.2022.

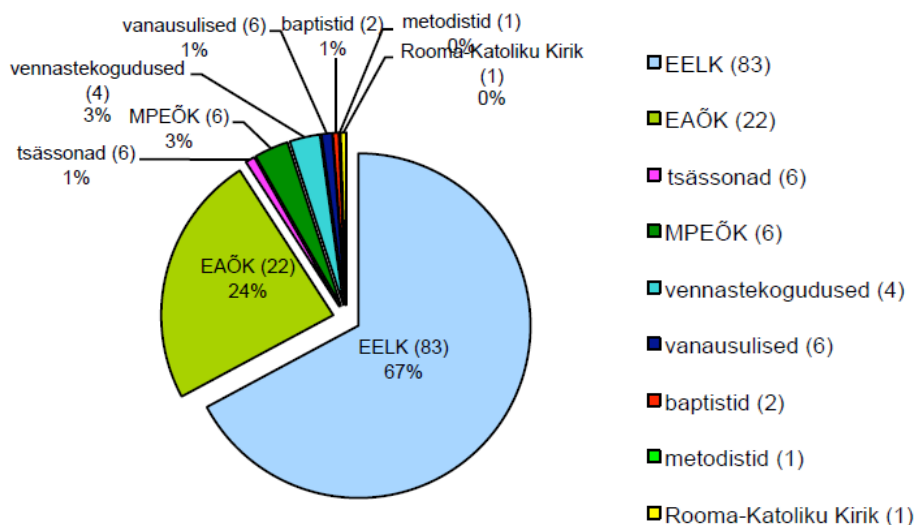
palvemaja, millest üksnes kaheksa olid sel hetkel tunnistatud mälestiseks, neist kolm olid vabakoguduste palvemajad: Kärkla baptisti, Tallinna Kalju baptisti ja Tallinna adventistide palvemaja. 20. sajandi arhitektuuri ekspertkomisjon tegi alusuuringu järgselt ettepaneku rakendada riiklikku kaitset mitmele väärtuslikumale hoonele. Näiteks Lääne-Eestis ja saartel asuvad tüüpilisemad maapalvemajad – Käina-Mäeltse, Emmaste-Nurste, Lauka ja Peraküla baptisti, Mäevalla priikoguduse ning Kõrkvere metodisti palvelad. Samuti arhitekti Märt Merivälja loomingu kõrgetasemeliseks näiteks olevad Suigu ja Avispea palvemajad. Teise moodusena palvemajade kaitseks on välja pakutud nende dokumenteerimist ja arvele võtmist, seda eriti halvas tehnilises seisukorras mittekasutusel olevate hoonete puhul. Kahjuks peab tõdema, et ehkki mõningad hooned said peale uuringut ka arvele võetud, siis riikliku mälestise potentsiaali üheski vabakoguduse palvelahoones ei nähtud.

Rääkides riiklikust toetusest, siis Eesti kirikute kui arhitektuuripärandi olulise osa säilimiseks loodi 2003 aastal riiklik programm „**Pühakodade säilitamine ja areng**“, mis koondas sakraalpärandi säilitamise ja restaureerimise erinevad osapooled ning riikliku finantseerimise. Programmi esialgne tegevus kavandati kümneks aastaks 2004–2013, peale seda jätkati programmiga aastatel 2014–2018. Selle eesmärk oli ühtse ja süsteemse lähenemise kaudu tagada pühakodade kui Eesti kultuuriloolise ja kunstiajaloolise pärandi olulise osa säilimine. Programm lõpetati 2018. a.<sup>177</sup> Potentsiaalsete riiklikku toetuse saajate hulka oli kaasatud kõigi konfessioonide pühakojad olenemata sellest, kas hoone on riiklik kultuurimälestis või mitte, sealhulgas vabakoguduste palvemajad. Ehkki programmis ei tehtud vahet mälestiseks tunnistatud pühakodade ja teiste sakraalhoonete vahel, siis suurem toetuste summa läks siiski muinsuskaitse all olevatele objektidele kui väärtuslikumale osale kiriklikust pärandist. Võrreldes perioodil 2004–2013 tehtud väljamakseid, siis mälestisena mitte arvel olevad hooned said toetust 10% kogusummast ja perioodil 2014–2018 oli see ligi 5%. Kahe perioodi peale ühtekokku investeeris riik sakraalhoonetesse 12,84 mln eurot, millest kõige suurem osa (94%) kulus hoonete remonttöödeks. Vabakoguduste (siin: metodistid ja baptistid) hoonete korrastamisele läks üksnes 0,5% toetuste kogusummast ehk 73 530 eurot. EEKBL-i koguduste palvemajad said toetus 46 144 euro ulatuses: riiklikku toetust said Kärkla Baptisti palvemaja summas 24 286 eurot ja Haapsalu Baptisti palvemaja summas 21 858 eurot. Toetuste jagunemist

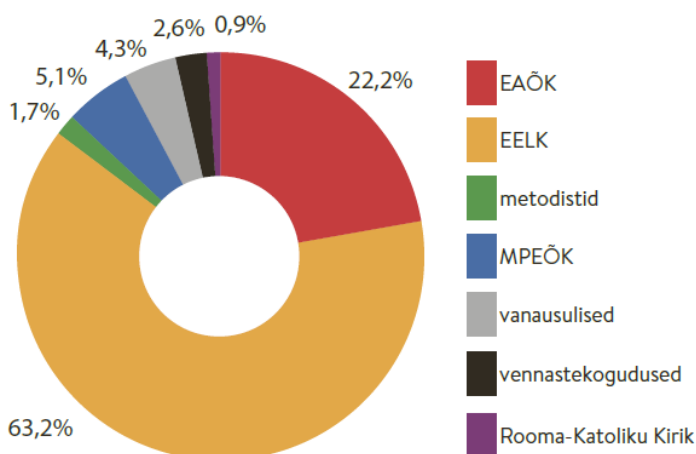
---

<sup>177</sup> Pühakodade säilitamine ja areng. Riiklik programm, 2003–2013. Toim A. Randla. Tallinn: Muinsuskaitseamet, 2013.

konfessiooniti on näha allolevas tabelis, väljavõte on tehtud „Pühakodade programmi“ kokkuvõtetest<sup>178</sup>:



Perioodil 2003–2014 said „Pühakodade programmi“ toetust 3 vabakoguduste palvemaja (2 baptisti, 1 metodisti) summas 33 286 eurot.



Perioodil 2014–2018 said „Pühakodade programmi“ toetust 2 metodisti palvemaja summas 40 244 eurot.

Tabelitest järeldeb, et suurimateks toetuste saajateks olid Eesti Evangeelne Luterlik Kirik ja Eesti Apostlik-Õigeusu Kirik, kelle hallata on vanim ja väärtuslikum osa sakraalpärandist, kuid kes olid ka kõige aktiivsemad taotlejad. Vabakoguduste vähest esindatust taotluste esitamisel võib põhjendada esiti vähese informeeritusega ja oskusega taotlust ette valmistada<sup>179</sup>, ka

<sup>178</sup> Pühakodade säilitamine ja areng. Riiklik programm, 2003–2013.; Pühakodade säilitamine ja areng 2014–2018. Toim A. Randla ja S. Sombri. Tallinn: Muinsuskaitseamet, 2019.

<sup>179</sup> Vestlus S. Sombriga 7. VI 2022, märkmed autori valduses.

eeldusega, et see kehtib vaid riikliku kaitse all olevaile kirikuile. Teisalt mängib rolli vabakoguduslik mõtteviis riigi ja kiriku lahususest, aga ka ise hakkama saamise printsibist.

Teiseks võimalikuks finantseerimise allikaks pühakodade restaureerimisel on olnud **Tallinna Kirikurenessanss**, mis on 2001. a Tallinna linnavalitsuse algatatud toetusprogramm muinsuskaitse all olevate kirikute restaureerimiseks, konserveerimiseks ja nende kultuuriväärtuste tutvustamiseks Tallinnas. Esimesel kümnel aastal, perioodil 2000.–2010. a, restaureeriti kokku 22 kirikut ja neis olevaid kultuurimälestisi kokku u 6,5 mln euro ulatuses. Peale majanduskriisi aastaid taaskäivitati programm 2016. a ja viimase kuue aasta jooksul on Tallinna linn investeerinud erinevate konfessioonide kirikute säilitamisse üle 10 mln euro. Sellest toetusest on väga suurt abi saanud EEKBL-le kuuluv Tallinna Oleviste kirik, kus linn on toetanud torni ja tornikiivri, lõunakabeli, fassaadi, peaportaali jm restaureerimist. Samuti on toetatud mälestisena arvel olevat Tallinna Kalju baptistikiriku restaureerimist 70 000 euroga.<sup>180</sup>

Saaremaal on eraldi **Pühakodade parendamise toetus**, mille eesmärk on pühakodade säilimise tagamine ehk avariiliste pühakodade remontimine ja hooldus, samuti sakraalarhitektuuri ja kultuuritraditsioonide säilitamine ja arendamine.<sup>181</sup> Igal aastal jagatakse 160 000 eurot pühakodade toetuseks ja koguduste tegevustoetusteks 40 000 eurot. Enamik summast läheb muinsuskaitsetoetuste omaosaluse kaasrahastuseks EELK ja EAÕK kirikutele. 2022. a sai investeeringutoetust ka EEKBL Vanamõisa Palvemaja, mis on ümber ehitatud Pähklikimäe laagrikeskuseks. Taotletud summa 8223,12 eur rahuldati 5000 eur ulatuses. Toetust on plaanis kasutada hoone tuleohutusnõuetele vastavusse viimiseks.

Lisaks eelnevale aitavad mitmed kohalikud omavalitsused kaasa oma arhitektuuripärandi ja ajalooliste miljööpiirkondade säilimisele **restaureerimistoetuse** maksimisega. Restaureerimise toetamine Tallinnas sai alguse 2001 projektiga „Vana maja korda!“. Projekti eesmärk oli ajalooliste, miljööalade hoonete ja piirkondade väärtuse teadvustamine, säästliku renoveerimise populariseerimine ja hoonete omanikke toetamine ajalooliste hoonete korrastamisel. Projekt oli organiseeritud Tallinna Linnavalitsuse poolt, juhtivaks linnaüksuseks oli Tallinna Kultuuriväärtuste Amet. Ehkki aastate jooksul on toetussummat korduvalt suurendatud, näiteks 2018. aastal suurendati eelarvet üle kahe korra, 90000 eurolt 200 000 euroni,<sup>182</sup> on siiski toetuse

---

<sup>180</sup> Tallinna Linnaplaneerimisameti koduleht, <https://www.tallinn.ee/est/ehitus/Kirikurenessanss>, vaadatud 13. VI 2022.

<sup>181</sup> Pühakodade toetamine, Saaremaa valla koduleht. <https://www.saaremaavald.ee/puhakojad> (vaadatud 17.06.2022).

<sup>182</sup> K- M. Luik, Tallinna Linnaplaneerimise Ameti muinsuskaitse osakond, kirjavahetus autoriga 29.VI 2022.



taotlejate ja eelarveliste summade vaherkord puudujäägis. Eelarve piiratuse tõttu saavad rahuldatud vähesed taotlused, eelistatult kõrgema arhitektuurse väärtusega ohustatud hooned. Näiteks on Nõmme Baptistikogudus korduvalt taotlenud Tallinna linnalt restaureerimistoetust oma ajaloolise 1931. a ehitatud palvela katuse avariitöödeks, kuid taotlus on kahetsusväärset rahuldamata jäetud. Omavalitsuste võimekus toetusi maksta on ka erinev. Võrdluseks: kui Tallinna linna 2022. a restaureerimistoetuste kogusumma oli 300 000 eurot ja maksimumsumma objektile 25 000 eurot, siis Haapsalu linna restaureerimistoetus 2020. a oli 10 000 eurot ja maksimum summa objektile 2000 eurot. Haapsalu linn aga lõpetas toetuste maksmise peale 2020. a koroonaviiruse puhangut. Teoreetiliselt on toetusmeede olemas, kuid reaalselt abi sellest palvemajade puhul ei ole. Samuti saavad restaureerimistoetust endale lubada rikkamad KOV-id, maapiirkondades ja väiksemates linnades seda ei ole. Mõnel puhul on ka vallad toetanud palvemajade remonti rahalise toetuse näol, näiteks 1903. a ehitatud Valkla Baptisti kogudus sai 2014. a oma 1903. a ehitatud palvemaja põranda remondiks toetust Kuusalu vallalt.

Kuna maapiirkondade palvemajad kuuluvad kohalikku identiteeti kandva pärandkultuuri ja piirkonnale omase ehituspärandi hulka, siis selle hoidmine toimub läbi ruumilise planeerimise ehk valla **üldplaneeringu**. Üldplaneeringu eesmärgiks on ühtsete ruumiliste suuniste ja reeglite kujundamine vallas, mis tagaks tasakaalustatud arengu<sup>183</sup> ja jätkusuutliku keskkonna nii majanduslikus, kultuurilises kui sotsiaalses mõttes,<sup>184</sup> integreerides selleks erinevaid valdkondi. Muuhulgas määratleb kohalik omavalitsus planeeringus paiga arhitektuurse kultuuripärandi, miljööalad, väärtuslikud üksikobjektid ja maastikud, kehtestab neile kasutus- ja kaitsetingimused ning määratleb kultuuripärandit mõjutada võivad võimalikud tegurid.<sup>185</sup> Peale 2017. a haldusreformi on mitmed ühinenud vallad algatanud uue üldplaneeringu, mille kultuuriväärtusliku arhitektuuripärandi objektide määramisel lähtutakse peamiselt XX saj arhitektuuri alusuuringust. Näiteks Läänemaal hõlmav Lääne-Nigula valla uus üldplaneering valmis 2021. a, mis koosneb 2017. aasta sügisel Lääne-Nigula vallaks liitunud endiste Lääne-Nigula, Martna, Kullamaa, Nõva ja Noarootsi territooriumidest. Üldplaneeringu järgi on arhitektuurse kultuuripärandi hulka arvatud mõned Läänemaa paremini säilinud palvemajad: Sutlepa baptisti palvemaja, Vedra priikoguduse palvemaja, Nõva Peraküla palvemaja, Niibi vennastekoguduse palvemaja, Lähtru baptisti palvemaja ja Palivere evangeeliumi kristlaste

---

<sup>183</sup> Lääne-Nigula valla üldplaneering, AB Artes Terrae OÜ, Tartu 2021.

<sup>184</sup> Planeerimisseadus, 2015. — Riigi Teataja, <https://www.riigiteataja.ee/akt/126022015003>, (vaadatud 14.VI 2022).

<sup>185</sup> S. Kaukis, Pärandihaldus kohalikul tasandil. Pärandikorraldus Muhu valla näitel ning soovitusel pärandihoiu meetmete osas. Magistritöö. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia Muinsuskaitse ja Konserveerimise osakond, 2020, lk 10. Kättesaadav [https://digiteek.artun.ee/fotod/loputood/magister/event\\_id-281](https://digiteek.artun.ee/fotod/loputood/magister/event_id-281), (vaadatud 14.VI 2022).

vabakoguduse palvemaja, välja on jäänud Jalukse ja Suur-Nõmmküla. Nii Hiiumaa, Saaremaa kui Vormsi valla uus üldplaneering on alles koostamisjärgus.

Planeeringulise pärandikorralduse puhul jääb küsitavaks, kas see reaalselt ka kaasa aitab nende hoonete säilimisele või oht on jääda vaid formaalseks dokumendiks. Sest lisaks objektide määramisele, kasutustingimuste ja piirangute seadmisele peaks kaasnema praktiline pärandihoiu tõhustamisele suunatud tegevus, mis sisaldab nii omanike nõustamist, ametnike koolitust, piirkonda tutvustavat infomaterjali ja renoveerimisalaseid soovitusi, pärandialaste tegevuste tunnustamist ja positiivsete näidete esiletoomist.<sup>186</sup> Sabina Kaukise sõnul „kohalike omavalituste reaalne suutlikkus ja efektiivsus nii planeeringulist kui ka planeeringuvälist pärandihaldust korraldada sõltub omavalitsustest, kuid valdavalt on tegemist sekundaarse valdkonnaga, mille korraldamiseks puuduvad vahendid ja ressursid.“<sup>187</sup> Puudu jääb nii kompetentsist kui rahast, mistõttu puudub tegelik kontroll nii üksikobjektide, kohalike miljööalade kui arhitektuuripärandis üldiselt toimuva osas. Üldplaneering on küll kokkulepe, milles sõnastatakse, kuidas tuleb hooneid ja nende ümbrust säilitada, milliseid ehitusvõtteid ja materjale on lubatud kasutada, annab juhiseid vaadeldavuse ja ligipääsetavuse osas. Kuid praktiliselt jääb hoone säilivuse eest vastutavaks selle omanik või valdaja, kellel on küll kohustus ÜP-ga määratletud miljööalal või väärtusliku üksikobjekti juures tehtavad muutused vallaga kooskõlastada, kuid ka valla ehitusnõunik ei oma pärandialast ettevalmistust. Seega üldplaneeringus ajaloolise palvemaja esiletoomine ei taga hoone või selle keskkonna säilivust. Lahenduseks oleks lisaks ehitusnõunikule eraldi kultuuripärandi spetsialisti töökoha loomine iga omavalitsuse juurde, kes tegeleks nii pärandihoiuvalase nõustamise, teavituse kui järelevalvega, sarnaselt keskkonnaametis rahvusparkide kaitsealade juures töötavatele kultuuripärandi spetsialistidele.

Lisaks eelpoolmainitule on võimalik palvemajadele toetust taotleda ka **LEADER üle-Euroopalisest toetusprogrammist**, mille abil edendatakse elu maapiirkonnas kohalike inimeste algatuse ning koostöö kaudu. LEADER programmi meede III näeb ette elukeskkonna kvaliteedi tõstmist, mille võimalikuks viisiks on piirkonna pärandi väärtustamine. Toetuse saamiseks tuleb ühendust võtta kohaliku tegevusgrupiga, kes konkreetses piirkonnas tegutseb. Näiteks taotles käesoleval aastal Suigu Evangeeliumi Kristlaste kogudus Rohelise Jõemaa programmist toetus Suigu palvemaja katuseremondiks, mis küll kahjuks jäi rahuldamata. Palade priikogudus on saanud Hiiumaa kohaliku koostöökogu kaudu PRIA toetust välisfasaadi

---

<sup>186</sup> Samas.

<sup>187</sup> Samas.

renoveerimiseks, mis kulus fassaadi rekonstrueerimisprojekti rahastamiseks (Dagopen OÜ, 2010. a).

Samuti võib näha palvemajade korrastamiseks potentsiaalset abi kohaliku kogukonna omaalgatusel põhinevas toetusprogrammis KOP. Toetusmeetmed „Investeeringud ja kogukonnateenuste arendamine“ võimaldab taotleda toetust kogukonnaliikmete ühistegevust soodustava avalikus kasutuses oleva objekti rajamisse või korrastamisse.<sup>188</sup> Toetuse taotlemine eeldab projekti kirjutamise oskust, aga ka aktiivset väljapoole suunatud kogudust, kes oma tegevusega loob kogukonnale olulist väärtust ja tegutseb laiemalt piirkonna huvides.

Üldistades võib öelda, et ehkki on olemas mitmeid toetusmeetmeid nii riiklikul kui kohalikul tasandil, siis enamjaolt on toetuse saajateks EELK ja EAÕK kirikuhooned. Vabakogudused riiklikest toetustest palju tulu ei saa. EEKB Liidus ollakse harjunud uskkonna sees toimiva teineteise majandusliku toetamisega, lahketeks annetajateks on olnud nii koguduste tavaliikmed kui mitmed ettevõtjad. Suurt abi on saanud II maailmasõja ajal 1944. a Läände emigreerunud eestlastelt, nii Toronto, Vancouveri kui Stockholmi Välis-Eesti vabakoguduste liikmed ei ole oma kodumaa kogudusi unustanud ja on alati väga lahkelt Eestit toetanud. Üldiselt raha taha asi ei jää: lahkeid annetajaid leidub. Olulisemat rolli hoone korrashoius mängib kohaliku koguduse või ka laiema kogukonna aktiivsus. Ettevõtliku eestvedaja puhul leitakse ka majanduslikud vahendid hoonete renoveerimiseks.

#### **4. SEISUND JA SÄILIVUS AUTENTSUSE ALUSEL**

Autentse<sup>189</sup> säilivuse kategooriate määratlemine on tinglik ja kannab hindaja subjektiivsust. Hindamise aluseks olen võtnud algupärase funktsiooni, kujunduse ja materjalieheduse säilivuse. Teisalt hindan ruumi sümbolväärtuste säilimist. Palvemajal on oma dominantsed rõhuasetused ruumis, mis annavad hoonele ja ruumile ainuomase sakraalse tähenduslikkuse. Näiteks risti eemaldamine hoone katuseviilult või kantsli teisaldamine ruumist omab suuremat mõju identiteedi ja algupärase tähenduse kaotusele kui mõni muu ruumiline element. Originaalsubstantsi ja sakraalset tähendust omavate elementide maksimaalne säilivus on hindamise kaks põhikriteeriumit, mis annavad hoonele kõrgema väärtuse. Lisakriteeriumidena

---

<sup>188</sup> Kohaliku omaalgatuse programm (KOP), Kogukondlik tegevus. <https://www.saaremaavald.ee/kop> (vaadatud 17.06.2022).

<sup>189</sup> Autentsuse definitsioon on lahti kirjutatud sissejuhatuse alapeatükis Terminoloogia (vt lk 12). Lühidalt öeldes seisneb autentsus algupärasuse idee, materjali ja vormi säilimises.

olen arvestanud ka arhitektuurset väärtust, funktsiooni ja traditsiooni järjepidevust ning tähtsust ajaloo protsessis.<sup>190</sup>

Säilivuse hindamiseks olen võrrelnud hoonete hetkeseisukorda kättesaadava ajaloolise materjaliga kõrvutades. Enamasti puudub külladesse ehitatud hoonetel projekt, mistõttu ei ole võimalik palvelaid hinnata algset projekti ja hetkeseisu võrreldes. Üheks oluliseks infoallikaks on 1950–60. aastatel toimunud hoonete ülesmõõdistamisest säilinud inventariseerimise joonised. Vahetult peale sõda hooneid ümber ei ehitatud ega remonditud, likvideeriti vaid hädavajalikud sõjapurustused. Seega annavad inventariseerimisjoonised otsest infot hoone välise arhitektuuri kohta, kuid samas siseruumi need ei kajasta. Ajastule omase arhitektuurse vormi ja materjali säilivust nii eksterjööris kui interjööris saab lisaks joonistele hinnata ajaloolisi fotosid ja palvemajade hetkeseisu kõrvutades. EEKBL-i 75. ja 100. aastapäeva<sup>191</sup> puhul on liit koostanud koguduste fotoalbumid, mis sisaldavad ülesvõtet nii hoone välis- kui sisevaatest ja on heaks ajalooliseks dokumentaalseks allikaks. Juhul kui leidub fotosid sõjaeelsest ajast, olen kasutanud analüüsis varasemaid fotosid. Sellisel analüüsil on oma piiratus, sest üldvaateline foto ei anna hoonet edasi kõigis detailides, vaid kirjeldab üldistatud viisil. Teiseks ei ole foto kvaliteedist olenevalt kõik detailid loetavad.

Ajalise piiritlusena kategooriate määratlusel olen algpunktiks valinud hoone ehitusliku olukorra enne II maailmasõda. Sagedane oli, et algselt väikesemahuline hoone ehitati koguduse kasvades suuremaks, nii muutus hoone maht ja ruumijaotus 20. saj alguse jooksul etappidena. Kõik enne II maailmasõda toimunud ümberehitusi loen selle töö kontekstis algupäraseks. Piirkondlikult olen piirdunud Läänemaa ja Eesti saarte palvemajade valikuga ning EEKBL-i koguduste hoonetega.

Originaalsubstantsi ja autentsuse säilivuse kategooriad määratledes vaatlen välis- ja siseruumi koos, käsitledes hoonet ühtse tervikuna. Palvemajade säilivuse hindamisel on hooned jagatud kolme väärtusklassi: A-, B- ja C- kategooria.

### **1. Hästi või suhteliselt hästi säilinud, kategooria A**

Hoone on säilinud ilma suuremate ümberehitusteta, suur osa hoone kehandist on algupärase mahus ja kujul säilinud. Katusekatte vahetus ei ole kaasa toonud arhitektuurse proportsiooni muutust. On säilinud kõik või suurem osa algseid avatäiteid, enamik sisetarindeid (vahelaed,

---

<sup>190</sup> Mälestise liikide ja muinsuskaitseala riikliku kaitse üldised kriteeriumid ning muinsuskaitsealal asuvate ehitiste väärtusklassid. Riigi Teataja I. Kasutatud 22.02.2022, <https://www.riigiteataja.ee/akt/110112020007>

<sup>191</sup> 1959. ja 1984. aastal.

siseseinad) ja algne ruumijaotus. On säilinud enamus algupäraseid interjööridetaile (siseuksed, uste ja akende manused, sisetrepid, piirdeliistud, ahjud jms). Toimunud välis- või siseremondi käigus on säilinud materjali ehedus, uuendatud viimistluskihid ei ole muutnud hoone ega ruumi iseloomu. Interjäär on säilitanud tähtsamad sümbolväärtusega sakraalsed elemendid nagu kantsel, seinapiiblisalm ja pingid. Tegu on kultuuriväärtusliku hoonega, millel on oluline arhitektuurne, miljööline ja ajalooline väärtus.

## **2. Säilinud ümber ehitatuna kaotamata terviklikkust, kategooria B**

Hoone ajaloolised piirdetarindeid, proportsioone ja kuju on muudetud määral, mis on muutnud hoonele omast arhitektuurset vormi ja käekirja. Välis- või siseviimistluses on kasutatud hoone ebatüüpilisi töövõtteid või ehitusmaterjale, mis erinevad hoone ehitusaegsest traditsioonilistest töövõtetest ja materjalikasutusest, tuues kaasa märgatava ebakõla. Interjööris on toimunud muutus algses ruumijaotuses, näiteks on kinni ehitatud kooripealne rõdu. Interjööridetailides on märgata erinevate ajastute kihistusi, kusjuures hilisemad võistlevad ajalooliste kihistustega. Uuendatud võivad olla kantsel, seinasalvid, pingid, siseuksed, sisetrepid, piirdeliistud, ahjud jms. Ümberehitused kajastavad ehitise arengut ja kasutust läbi eri ajaperioodide, algupärase ja uue vahel on säilinud tasakaal selliselt, et hoone ei ole kaotanud oma terviklikkust. Ettevõetud muudatused on tagasipööratavad ulatuslikku sekkumist nõudmata.

## **3. Olulisel määral muudetud, kategooria C**

Neid hooneid iseloomustab ajaloolise autentse materjali vähesus, lisaks kandvatele konstruktsioonidele on säilinud väga vähesel määral algupäraseid detaile. Hoone on läbi elanud radikaalse ümberehituse või lammutuse protsessi, mis on toonud kaasa olulise muutuse kas sise- või välisilmes. Hoones domineerib uus kihistus ning algse olukorra taastamine tähendaks rekonstruktsiooni. Samaaegselt materiaalse autentsuse vähesus või üldse kadumine ei tähenda ajaloolise ja sümbolväärtuse kadumist. Nii võib toimida ka hävinenud ja uues arhitektuurses vormis üles ehitatud hoone kui olulise ajaloolise väärtusega mälupaik möödunust.

Järgnev jaotus laiendab autentse säilivuse kategooriate määratlust ning grupeerib palvemaju põhjuste alusel, mis on tinginud muutused hoonete ümber. Jaotus põhineb minu kui uurija vaatlusel, on suhteline ja subjektiivne hinnang. Iga kategooria all toon eraldi näiteid, mis on mahupiirangu tõttu jaotatud magistritöö põhiosa, Lisa 1 ja Lisa 2 vahel. Lisa 1 all kirjeldan pikemalt palvemajade ehitus- ja muutusprotsesse, Lisa 2 on konspektiivsem ja ülevaatlikum.

#### ***4.1. Hästi või suhteliselt hästi säilinud***

Selles peatükis käsitlen neid palvemaju, mis on säilitanud olulise osa oma algupärasest vormist, materjalist ja loomuomasest atmosfäärist. Samuti on säilinud nende hoonete puhul enamjaolt kontekst ja funktsioon, milleks need loodi. Need hooned kuuluvad autentsuse säilivuse kategooriasse A. Kuna vaatluse all olevate hoonete ehitusaasta jääb 20. saj algusesse, siis on loomulik, et vahepeelsel ajal on tehtud hooldusremonti ja iga hoone juures on toimunud muutusi. Kuid seejuures ei ole hoone välisilme või siseruum kaotanud materiaalselt ja stiililist terviklikkust. Nende palvemajade tehniline seisukord on aga erinev, hoonete edasine käekäik ja säilimine erineva perspektiiviga, nii mõnigi neist hoonetest on tõsiselt ohustatud hävinema.

Hästi või suhteliselt hästi säilinuks hindan Hagaste baptisti, Jausa priilaste, Kiduspe baptisti, Käina-Mäeltse baptisti, Emmaste-Nurste baptisti, Külama priilaste, Pahapilli baptisti ja Nõva-Peraküla baptisti palvemaja, millest pikemalt käsitlen Hagaste, Jausa ja Nõva palvelaid Lisa 1 all. Ülejäänud hoonete osas piirdun lühema kirjelduse ja analüüsiga Lisa 2 all.

Üheks kõige terviklikumalt säilinud hooneks üldse kõigist EEKB Liidu palvemajadest on Hagaste baptisti palvela. Selle kõige suuremaks väärtuseks on ajaloolise sise- ja välisruumi arhitektuuri materjaliehe ja ajastutruu säilimine. Hoone eest on aja jooksul head hoolt kantud, see kannab pühakoja väärikust ka nüüd, kui seal kogudust enam ei tegutse. Hagaste palvelale ei ole aja jooksul tehtud kohatuid uuendusi, mistõttu on tema rikkumata loomupärane ilu tõeliselt ainulaadne. Ka sisemisi struktuure pole muudetud, ruumis on säilinud oma hierarhia ja paigutus. Hagaste palvemajas on eriline nauditav atmosfäär. See on tajutav nii meeleliselt naturaalse materjali soojuses, valgusvarjundeis, helides ja lõhnas, kui ka vaimsel tunnetustasandil. Ruumis on „midagi veel“, mida pole võimalik kirjeldada, vaid üksnes tunda.



100, 101. Hagaste baptistikoguduse palvemaja välisvaated 2021. a suvel. Foto: autor.



102, 103. Hagaste baptistikoguduse palvemaja sisevaated 2021. a suvel. Foto: autor.

Hagaste palvemaja väärrib täies mahus konserveerivat säilitamist, kuid kahjuks kogudust seal enam ei tegutse. Hoone kuulub Kärjala kogudusele ja seisab tühjalt. Tolle ajaloolise palvemaja puhul on oluline, et see oleks täidetud tegevusega, mis sobib konkreetse ajaloosse konteksti ja seoks uusi põlvkondi eelmistega. EEKB Liidu sees on olnud initsiatiiv luua Hagastesse Läänemaa ärkamise muuseum, kuid seni on jäänud see mõtte tasandile, sest muuseumiga kaasnev püsikulu pole leidnud finantseerimisallikat. Täna ootab Hagaste oma uut aega.

#### ***4.2. Ümber ehitatud nõukogude perioodil***

Antud peatüki all vaatlen neid palvemaju, mis on nõukogude perioodil toimunud ümberehituste käigus kaotanud olulise osa oma materiaalsest ja stiililisest tervikkusest, mida on püütud uuendada, värskendada või koguduse vajadustele vastavalt ümber kohandada. Kahjuks nõukogude ajastule omaselt on enamjaolt kasutatud ebasobivaid (kättesaadavaid) materjale ja ehitusvõtteid. Seda perioodi iseloomustab lisaks ehitusmaterjalide defitsiidile ka agar isetegevus, kus paljud ehitus- ja remonttööd said teoks tänu koguduste vahelisele osaduslikule koostööle. Seejuures ei tohiks ette heita või ainult negatiivselt hinnata selles ajas tehtud otsuseid, vaid pigem väärtustada ühistöös sündinut tole aja kontekstis. Materjalide valik ei pruugi niivõrd väljendada inimeste eelistusi, vaid need peegeldavad sel hetkel kättesaadavat valikut. Arvestada tuleb ajastu materiaalseid võimalusi, samuti pidevat ateistlikku survet poliitilise korra poolt. Palvemaja hooldamata jätmine võis kaasa tuua võimude ähvarduse hoone koguduselt ära võtta. Ettevõtlik isetegevuslikkus uskkonna sees küll kaasas ka professionaalseid arhitekte ja insenere, kuid sellega ei pruukinud kaasneda ajaloolise osa väärtustamist. Vendluse sees oli ka erinevaid ehitusspetsialiste, kuid peamine ehitustöö tehti hoogtööna vendade poolt, kel puudus erialane ettevalmistus. Seetõttu on hoone kohati kaotanud arhitektuurse ühtsuse ja proportsionaalse tasakaalu. Mõnel puhul on protsess tagasi pööratav ja soovi korral taastatav, teisel juhul on aga

hävitatud pea kogu autentne ajalooline materjal. Käsitletavad hooned kuuluvad autentsuse säilivuse seisukohalt kategooriasse B või C.

Selles peatükis käsitlen pikemalt Palivere evangeeliumi kristlaste palvemaja (vt Lisa 1), lühikirjelduse annan Vedra priikoguduse ja Ühtri baptistide palvemajadest (Lisa 2). Iseloomuliku näitena toon välja **Hilleste baptisti palvemaja**, mille eri aastakümneil tehtud ehitused on kandnud „ilusamaks ja paremaks“ tegemise eesmärki, kuid tänaste väärtushinnangute järgi on hävitatud ajalooline arhitektuur. Hilleste koguduse teke on nelipühi ärkamise juurtega, algne nimetus oli Hilleste Kristlik kogudus. 1924. a asutatud Hilleste koguduse esimesteks juhtideks olid Rudolf Köster (sünd 1898) ja Robert Särgepp.<sup>192</sup> Oma palvemaja sai ehitatud 1937. a baptisti pastori Eduard Heinla ja E. Landeseni<sup>193</sup> projekteerimisel. Tegu oli maakivisokli ja viilkatusega tüüpilise väikesemahulise maapalvemajaga. Muidu lihtsale hoonele andis erilise pidulikkuse Eduard Heinla kavandatud teravkaarse prossijaotusega dekoratiivne aknaraamistik.<sup>194</sup> Esiuks oli ajastule omaselt tahveldatud, sindliga kaetud katuseharja ehtis rist (ill 104, 105).



104, 105. Hilleste palvemaja välisvaated 1930. aastatest. Foto: E. Veevo erakogu.



106, 107. Hilleste palvemaja sisevaade 1959. a. Foto: EEKBLA ; Hilleste palvemaja sisevaade 2021. a. Foto: autor.

<sup>192</sup> Aednikupoisist jutlustajaks. Eduard Heinla mälestusi. Toim T. Pilli. Tallinn: Allika kirjastus, 2006, lk 143.

<sup>193</sup> E. Tamm, Moodsad kirikud, lk 71, 88.

<sup>194</sup> Samas.



Aastakümnete jooksul ette võetud ehitused on palvemaja arhitektuurset iseloomu muutnud. 1980. a kaeti fassaadi voodrilaudis TEP-plaadiga ja viimistleti pritskrohviga. Kuna tegu on sõrestikseinaga, mitte palkhoonega, loodeti ettevõetud tööga üheaegselt nii soojustada kui korrastada fassaad. Samuti kaeti krohviga kaunis maakivisokkel. Peauks kaotas oma tahvelduse ja see kaeti laudisega, otsafassaadile lisati varikatus. Rist toodi harjalt viilule. Algne laastukatus vahetati välja eterniidi vastu nõukogude perioodil, 2019. a paigaldati hoonele uus eterniit. Senine ahjuküte on asendatud õhksoojuspumpade vastu, mille välisagregaadid rikuvad oluliselt esifassaadi välisilmet.

Siseruum on värvitud pühakojale sobilike heledate toonidega. Säilinud on algne laudis nii põrandal, seintel kui laes. Kui 1990. aastate alguses oli pühapäevakoolis 73 last, siis lisaruumi vajaduse tõttu sai seinaga suletud kunagine koorirõdu ja eraldi pühapäevakooli toaks ehitatud. Algsed pingid on asendunud kauplusest „Sõbralt-sõbrale“ saadud kasutatud pinkidega u 15 a tagasi. Algupärane kantsel ja laud on ümber ehitatud nõukogude perioodil tollase meistri, Kehrast pärit Heino Tuuliku poolt. „Enne oli selline viletsatest laudadest kantsel ja poodium... Minu kauge sugulane, Kehra Heino Tuulik tõi oma tööpingid siia. Ostsime siis kaks riidekappi. Need olid detailideks, tema tegi neist meile kantsli, pani risti ja poodiumi. Aga see oli 1980. aastal...“, meenutab 48. aastat kogudusevanema ametit pidanud Enno Tuulik.<sup>195</sup> Hiljuti on lisandunud veel üks kantsel selleks, „et olla rahvale lähemal“.<sup>196</sup>



108, 109, 110. Hilleste palvemaja aknad 2021. a juunis ja uued aknad 2021. a augustis, millega palvemaja kaotas lõplikult oma ajaloolise välisilme.

<sup>195</sup> E. Tuuliku intervjuu autoriga 22.VII 2021. a, salvestus autori valduses.

<sup>196</sup> Samas.

Hilleste palvemaja puhul tuleb kontrastselt esile hoone käsitlemine praktilise tööriistana ja mõtteviis „uus on ilus“. Ehitise uuendamisel pole lähtunud algupärasest arhitektuursest printsiibist ega talle omasest materjalikasutusest, vaid ajastumoest. Kahjuks on teadmatu suhtumisega kaduma läinud kogu ajalooline arhitektuurne välisilme. Viimane samm oli 2021. a suvel akendevahetus, millega 100 a vana palvemaja kaotas lõplikult talle iseloomuliku võlu (ill 108–110). Uued avatäited pidanuks olema miljöösse sobilikult puitraamidega, algupärast kujundust ja ajaloolist ruudujaotust jälgivad, kuid „asendamine samaväärsetega“ sai siin uue tõlgenduse. „Me otsustasime, kuna praegu vahendeid on ...“<sup>197</sup> viitab ennekõike majanduslikule otsusele.

### ***4.3. Ümber ehitatud taasiseseisvumise perioodil***

Taasiseseisvunud Eesti uued tingimused ja võimalused löid hea pinnase kiireks kasvuks ja muutusteks ühiskonnas laiemalt, aga ka koguduslikus elus. Seda perioodi iseloomustab enne sõda emigreerunud koguduste liikmete või nende järglaste naasmine kodumaale. Teiseks rahvusvaheliste sõprussidemete loomine väliskogudustega ja tihe vaimulik, aga ka majanduslik koostöö. Samuti vaimuliku elu aktiveerumine ühiskonnas ja koguduste avatus väljapoole - ettevõtlikkus nii evangeelses kui sotsiaalses töös. Mis puudutab palvemaju, siis Eesti taasiseseisvumise järgsel ajal oli kogudustel võimalik tagasi saada okupatsiooni ajal võõrandatud hooned, neid sai taastatud ja renoveeritud. See periood oli ka jõulise ümber- ja juurdeehituse aeg, kuna koos vabanemisega voolas inimesi kirikutesse, mis tekitas vajaduse suuremate ruumide järele. Eriti aktiivne ja rohkearvuline oli laste pühapäevakoolitöö, mille tarbeks kohandati palvemajade tühje ruume (nt. Lauka, Luguse ja Hilleste palvemajas ehitati kinni koorirõdud) või tehti juurdeehitusi (nt. Nõmme Baptisti).

Selles peatükis käsitlen neid priilaste, baptistide ja evangeelumi kristlaste 20. saj alguse palvemaju, mille taasiseseisvumisjärgne ehitustegevus on toonud kaasa olulise arhitektuurse muutuse. Põhjuseid analüüsid võib öelda, et uuele on antud kõigiti kõrgem väärtus, sealjuures mõtestamata ajaloolise arhitektuuri kultuuriväärtuslikkust ja esteetikat, otsused on pigem praktilist laadi. Palvemajad on lihtsad, ei oma erilisi kaunistusi ja nende peamine võlu seisneb ajajälgedega detailide ja materjali arhailisuses. Kasutades sobimatuid ehitusvõtteid või uusi materjale, kaotab hoone talle ainuomase ilu ja salapära. Autentse säilivuse skaalal kuuluvad need hooned kategooriasse C.

---

<sup>197</sup> E. Tuuliku intervjuu autoriga 22.VII 2021. a, salvestus autori valduses.

Pikemalt käsitlen selles peatükis Lauka baptistikoguduse palvemaja (vt Lisa 1), lühikirjelduses puudutan Luguse priilaste, Lähtru baptisti, Leisi baptisti, Eikla priikoguduse ja Valjala Rahu nelipühi koguduse palvemaja (viimane kuulub täna EEKB Liitu, kandes Valjala Rahu vabakoguduse nime).

Iseloomuliku näitena kirjeldamiseks sarnaseid hooneid toon esile **Sutlepa baptisti palvemaja**. Sutlepa kogudus sai alguse 1884. a, kui A. Schiewe poolt said Haapsalus ristitud esimesed Sutlepa usklikud. Moodustati Haapsalu koguduse Sutlepa jaoskond. Vabakoguduslikus mõttes usklikuks saanud leidsid, et kirikus armulaual käimine ei ole õige. Ärganud pidasid Sutlepas omavahel leivamurdmist, algul ilmselt lageda taeva all. Kogudus sai iseseisvaks 1903. aastal, 1904. aastal ehitati ka oma palvemaja (ill 111, 112). Ehitusmaterjaliks osteti Annises 200 rbl eest maja, mis naabrite kaasabil 36 hobusega ühe päevaga ära veeti. Esimesed koguduse juhid olid Kristjan Engbusk ja alates 1922 Aleksander Sündeva. 1933. a oli suur ärkamise aasta, mil kogudus kasvas 55 inimese võrra ja ka hoonet ehitati ruumikamaks.<sup>198</sup>

Aastal 1934 oli kogudusel 152 liiget, aktiivselt tegutses koor. 1945. aastal sai koguduse vanemaks Rudolf Pajusalu, koguduse liikmelisus oli 1946. a aruande järgi 126<sup>199</sup>, 1961. a 74.



111. Sutlepa koguduse palvemaja välisvaade 1933–34. a. Juurdeehituse osa on selgesti eristuv. Foto: repro raamatust „50 aastat apostlite radadel“; 112. Sutlepa koguduse palvemaja sisevaade, 1959. a. Foto: EEKBLA.



113. Sutlepa koguduse palvemaja välisvaade 2021. a. suvi. Foto: autor.

114. Sutlepa koguduse palvemaja luukidega aknad 2021. a. suvi. Foto: autor.

<sup>198</sup> 50 aastat apostlite radadel, lk 34–35.

<sup>199</sup> ERA.R-1989.3.250 E.K.B Sutlepa Kogudus 1945–1989.



115. Sutlepa palvemaja välisvaade 2011. a. suvi, vana katuse lammutus. Foto: Kristlik portaal Kaev, <https://kaev.net/>; 116. Sutlepa koguduse palvemaja sisevaade 2021. a. suvi. Foto: autor.

Arhitektuurselt on palvela tüüpiline viilkatusega rõhtpalkhoone, mille mahtu liigendab viilkatusega eeskoda nii otsa- kui pikiküljel (ill 113). Kõrval sissepääsudele on hilisema lisandusena ehitatud eraldi tuulekojad. Säilinud on algsed aknad ja aknaluugid (ill 114),<sup>200</sup> viimaseid on küll hilisemalt vineeriga parandatud. Esiuks ei ole algupärane, originaalsed siseuksed on säilinud. Algselt oli hoonel õlgkatus, mis nõukogude perioodil asendati eterniidiga. 2011. a eemaldati nii katkine eterniit kui selle alla jäetud õlg (ill 115) ning asendati profiilplekkkatuse vastu. Fassaadi välislaudis on suurelt jaolt säilinud, kuid otsafassaadi viil on sobimatult plekiga kaetud.

Suurem ümberehitus on toimunud interjööris. Kuna vana viimistlus oli väsinud ja ebaühtlane, kaeti kogu seinaja- ja põrandapind puitlaastplaadiga (ill 116). Küsitavaks jääb nii ruumi esteetilisus kui materjali sobilikkus. Kuna plaat on asetatud vana laudise peale, on võimalik algupärase ilme ja interjööri taastamine. Säilinud on poodium, siseuksed, moldvõlvlagi. Kantsel ei ole algupärane, kuid on ruumi sobituv. Kadunud on traditsioonilised seinasalvid ja asendunud naivistliku maaliga vee peal kõndivast Jeesusest. Maali kinkis Karlstadi rootsi-soome sõpruskogudus 1997. a. U 20–25 a. tagasi asendati traditsioonilisele palvemajale iseloomulikud pingid kunstnahast pehmete istmetega, mis saadi Rootsist humanitaarabina. Ajaloolise ruumi stiiliühtsuse mõttes ei ole need ruumi sobituvad. Originaalsed pingid on alles puukuuris, mis suviste aastapäevade puhul tõstetakse õue. Küttekoldena on säilinud vanad plekkahjud, mis on töökorras ja kasutatavad. Piimjad klaaskuppelvalgustid pärinevad küll nõukogude perioodist, kuid on ajaloolise ruumiga hästi sobituvad. Abiruumide ajalooline ilme on paremini säilinud, see koosneb väikesest saalist, köögist ja teise korruse ruumist. Väike saal on talvel kasutatav

<sup>200</sup> A. Randla, 20. sajandi palvemajad, alusuuring, lk 159.

jumalateenistuste pidamiseks, üleval korrusel asuv pühapäevakooli ruum on hetkel tühi. Sutlepa tegutseb täna väike, kuid aktiivne kogudus.

Sutlepa palvela on üks vanemaid Läänemaal säilinud baptistide maapalvemaju, mis on suhteliselt hästi säilinud. Ehkki viimase 20–25 aasta jooksul ettevõetud ehituses ja ruumimuutuses puudub ajaloolise materjali käsitusoskus, siis õnneks on muutused täna veel tagasi pööratavad ja palvemajas saaks taastada tema ajaloolise ilme ja eripära.

#### **4.4. Taastatud taasiseseisvumise järel**

Viimase aastakümnete jooksul toimunud kiire areng on toonud muutusi nii restaureerimisteooriates kui praktikas, aga ka kultuuripärandi ümbermõtestamises. 20 saj alguse Eesti puitarhitektuur, mida veel 1990. aastate alguses räämas lobudikeks peeti, on leidnud üha enam austamist kui elukeskkonda rikastav arhitektuur. Rohkem on ühiskonnas tervikuna teadvustatud säästliku eluviisi, traditsioonilisi ehitusmaterjale ja ehitusvõtteid kui loodus-ja inimsõbralikke, samas ajas järeleproovitud kauakestvaid lahendusi. Vanade hoonete renoveerimine ja jätkuv edasikasutamine on ka kõige väikseima ökoloogilise jalajäljega.<sup>201</sup> Kontseptsioonis on toimunud muutus: vana olgu vana ja uus olgu uus, seejuures taunitakse rekonstrueerivat lähenemist kui ajaloolist valetamist. Samal ajal on tõusnud professionaalne teadlikkus ja oskus vanade ajalooliste hoonete taastamisel ja restaureerimisel-konserveerimisel. Kui palju ja kuidas on restaureerimis põhimõtete areng puudutanud priilaste ja baptistide palvemaju, ongi selle alapeatüki temaks.

Pikemalt käsitlem Kärkla baptisti palvemaja (vt Lisa 1), lühema ülevaate annan Mäevalla prii- ja Haapsalu baptistikoguduse palvemajadest (vt Lisa 2). Iseloomuliku näitena iseseisvumise perioodil taastatud palvemajadest väärrib tähelepanu **Vormsi Baptistikoguduse palvemaja**.

Vormsi saart peetakse baptistiliikumise ajaloos vaimuliku ärkamise hälliks. Esimene ärkamine puhkes Vormsis Lars Österblom'i läbi 1876. aastal ja pärast on mitu ärkamislainet üle Vormsi läinud. Vormsi koguduse mitteametlikuks alguseks peetakse 1876. aastat, siis iseseisva kogudusena on Vormsi Rälby baptistikogudus töötanud alates 1905. aastast.<sup>202</sup>

Palvela saamislugu on kajastatud järgmiselt: Rälby külas oli priikogudusel palvela, mida vene õigeusu kirik 1902. a olevat soovinud oma valdusse võtta. Priikogudus kinkis hoone baptistidele, kel oli ametlik luba pidada koosolekuid – nii oli hoone staatus kindlam. 1905. a süttis hoone õlgkatus pikselöögist põlema, kuid küla abiga saadi tulekahjule piir pandud, nii et

<sup>201</sup> T. Talk, S. Raie, Ehituspärand ja ruumikvaliteet. Eesti inimarengu aruanne 2019/2020, lk 119. <https://inimareng.ee/print/EIA-2019-2.2.pdf>

<sup>202</sup> 50 aastat apostlite, lk 64–65.

osa hoone seinu jäi püsti. Hoone taastamiseks puudus kogudusel raha, mistõttu võtsid vennad vastu otsuse laenu võtta ja 95 rubla eest ära osta luteri kiriku vana koolimaja. See oli viis sülda<sup>203</sup> pikk hoone, millel üks sein puudu oli. Raha käidi laenamas küladest ja küsiti: „kui mitu palki, kui palju raha, kui palju päivi keegi peremees lubab, olgu ta veneusuline, luteruseusuline ehk kes tahes...“<sup>204</sup>. Ehitusega alustati 1905. a septembris ja novembrikuuks oli hoone valmis mõõttudes 9 sülda pikk, 5 sülda lai ja 11 jalga kõrge.<sup>205</sup> Kuid puudu oli hoonel veel katus. Palivere mõisast osteti katuse tarbeks sindleid, mida mõisnik oma hobusega Haapsalu sadamasse lasi vedada. Maja valmis ja avati pidulikult 1905. a lõpul teisel jõulupühal uskliku mõisahärra Woldemar von Uexkülli osavõtul, kes hoone sisse õnnistas tänapalvega: „Ma tänan sind Jumal, et sa selle vana ja väikse palvemaja ära võtsid ja meile suure, ilusama oled annud.“<sup>206</sup>



117. Vormsi Baptistikoguduse (VBK) hoone välisvaade, dateerimata. Foto: VBK fotoarhiiv;

118. VBK hoone sisevaade 1984. a. Foto: EEKBLA.

Vormsi oli rootsi küla<sup>207</sup> ja enamik koguduse liikmeid rootslased. Rahulik koguduse kasvamine sai jätkuda kuni 1941. a mobilisatsioonini. Okupatsiooni ja sõja ajal olid vaid piiratud tingimused koguduse töö jätkamiseks. 1944. a emigreerus enamik kohalikest Rootsi päritoluga elanikest Rootsi, nende hulgas suur osa koguduse liikmeid ja jutlustaja John Römberg. Kogu saare kultuuriline keskkond muutus. Et uute koguduseliikmete enamik olid eestlased, siis muutus senine rootsikeelne kogudusetöö eestipärasemaks. 1945. a koguduse registreerimisel oli Vormsi Baptistikoguduses 31 liiget, neis 2/3 sisserännanud.<sup>208</sup>

<sup>203</sup> 1 süld = 2,13360 meetrit, 5 sülda = 10,668 meetrit.

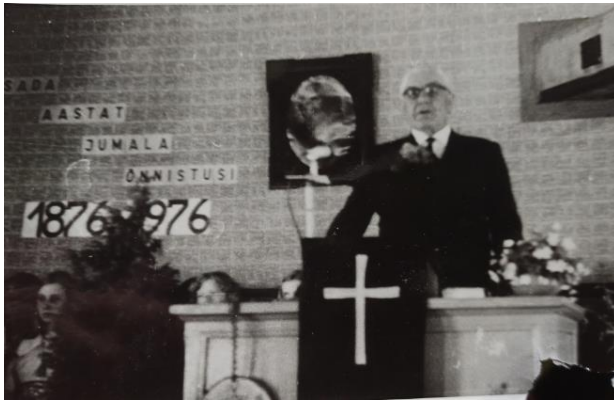
<sup>204</sup> J. Felsberg ja A. Tetermann, Eesti Baptisti koguduste ajaloolik Album 25 Juubeli aasta mälestuseks, Tallinn: 1911, lk 124.

<sup>205</sup> 9 sülda = 19,2 meetrit, 5 sülda = 10,66 meetrit, 11 jalga = 3,3 meetrit.

<sup>206</sup> J. Felsberg ja A. Tetermann, Eesti Baptisti..., lk 125.

<sup>207</sup> Enne sõda oli 95% saare elanikkonnast rootslased.

<sup>208</sup> A. Kuusk, Vormsi Paptisti (sic!) kogudus aastail: 1934–1959. Masinkirjas käsikiri. Vormsi Baptistikoguduse arhiiv.



119. End kogudusevanem Hans Pihlman, Vormsi rootslane. Koguduse 100. juubel 1976. a. Foto: VBK fotoarhiiv;  
120. Vormsi Baptistikoguduse hoone sisevaade. 2021. a. Foto: autor.

1989. a ordineeriti kogudusevanemaks perega saarele elama asunud Margus Einlo. Tol ajal oli koguduses 14 liiget, palvemajas käis palju rahvast ja pühapäevakoolis 30 last. Peale Eesti iseseisvumist naasid paljud 1944. a okupatsiooni eest põgenenud rootslased kodusaares. Rootslaste abiga sai hakatud palvemaja renoveerima. Vormsi palvela oli üldse üks esimesi palvelaid, mis taasiseseisvumise järgselt korrastama hakati. Töid tehti kolme mehega: Paul Sarapuu, Margus Einlo ja Rein Helbes. Maha sai võetud nõukogude ajal pandud eterniit ja selle all olnud sindelkatus ning asendatud uute eterniitplaatidega, mida ise kitsamaks saeti. Hoonel sai vahetatud vooder ja ehitatud uus tuulekoda. Voodri lahti võtmise ajal tuli välja osaliselt tulekahjus kannatanud palgiosi. Aknaavad tehti uuendamise käigus kõrgemaks, külgfasaadile lisati eraldi sissepääs abiruumidesse.<sup>209</sup>

Rahaliste vahenditega aitas suuresti kaasa Vormsilt pärit, Nyneshamn Baptistikoguduse liige Ellen Linström. Siseruumi pärandi teadliku ja materjalitundliku taastamise eest seisis Kristi Einlo, kes selle ruumi tõeliselt ajalootruult ja tasakaalukalt esteetiliseks kujundas. Rootsi poole pealt tulid tapeedid ja kardinaadid. Tapeedialune seinapind tasandati saepuruplaatidega, alumine lambri osa säilis originaalsena. Säilitati algupärane põrand ja lagi, kantsel, pingid ja muud ajaloolised elemendid. Piimjad klaaskuppelvalgustid hankis M. Einlo Janseni muusikakeskkooli pööningult.<sup>210</sup>

<sup>209</sup> M. Einlo ja K. Einlo intervjuu autoriga 25.11.2021, salvestus autori valduses. K. Einlo intervjuu autoriga 11. XII 2021, salvestus autori valduses.

<sup>210</sup> Samas.



121, 122. Vormsi Baptistikoguduse hoone välis- ja sisevaade. 2021. a. Foto: autor.

Vormsi palvela sai taastatud 1990. aastate alguses ajaloolist keskkonda väärtustades, hoonele loomuomast arhitektuurset keelt ning materjalikasutust arvestades (ill 120, 122), püüdes hoida alles võimalikult palju algupärast. Sellega on säilitatud palvemaja kui killuke Vormsi kohaliku kultuuri ja pärandi omapärast. Peale 30 aasta möödumist vajaks Vormsi palvemaja tehniline olukord taas värskendust. Koguduses on täna ametlikult alla 10 liikme, kes alaliselt saarel ei ela ja regulaarseid teenistusi ei toimu. Et Vormsi palvemaja omab kultuurilooliselt olulist rolli Eesti baptismi ajaloos, vajaks hoone eest hoolitsemine EEKB Liidu poolset ühise kohustuse ja vastutuse võtmist.

#### ***4.5. Omandisuhetest või funktsiooni muutustest tulenenud muutused***

Selle peatüki all käsitlen esiteks ühiskonna linnastumise ja maapiirkondade koguduste hääbumisega seoses tühjaks jäänud palvemaju, millele on püütud leida uus funktsioon. Hooned on kas müüdnud eraomandisse (nt Sagariste, Lümända Saalemi, Kersleti) või jäänud uskkonna kasutusse (nt Vanamõisa, Meiuste palvemaja), kuid mõlemal puhul on need kaotanud oma algse funktsiooni. Töömahu piiratuse tõttu on näited leitavad Lisa 2 all (Kersleti palvemaja ei käsitle kättesaadava info vähesuse tõttu).

Palvemaja erakättesse müümisel on eeldatud, et eraomandis säilib hoone paremini. Kuid alati ei pruugi see nii minna. Kui palvela uuel omanikul ei ole ressursi maja korrastada, võib jääda hoone võimaluste puudumisel seisma. Nii on Ridala koguduse poolt endistele omanikel loovutatud Rannamõisa palvemajaga, mille tehniline olukord viimase 10. aastaga on halvenenud (ill 123, 124).





123, 124. Rannamõisa palvemaja välis- ja sisevaade 2022. a juunis. Katus on kaetud kilega läbijooksu peatamiseks. Saali laes, eriti aga abiruumi osas on näha lae tõsist niiskuskahjustust. Foto: autor.

Teiseks räägin neist palvemajadest, mis olid rajatud taluhoone pikendusena ja mis Eesti riigi taastamise järel tagastati omanikele või nende pärijatele, tänapäeval on eraomandis ja kaotanud pühakoha rolli (nt Ligema, Lepiku ja Loona-Kalmu palvemaja). Loona Kalmul oli priikogudus, aga koos käidi jõuka mehe kodus ja tema surma järel läks koht pärijatele ning kogudus ühines Kuressaare Siioniga.<sup>211</sup>



125, 126. Loona palvemaja välis- ja sisevaade 1959. a fotoalbumist. Foto: EEKBLA.

Ligema palvemaja ehitas 1918. a Peeter Lige oma elumaja otsa. Tänapäevaks on Ligema kogudus lõpetanud oma tegevuse ja palvemaja Nõgu talu osana kuulub Lige perekonnale (ill 127–130). Palvemaja tuba on küll säilitatud (2021. a seisuga) oma ajaloolises järjepidevuses muutumatuna, kuid selle tuleviku üle otsustab uus omanik.

<sup>211</sup> M. Mäemetsa kirjavahetus autoriga juuli. 2021.a. Kirjavahetus autori valduses.



127. Ligema priikoguduse palvemaja sisevaade, 1959. aasta juubelialbum. Foto: EEKBLA.

128. Ligema priikoguduse palvemaja sisevaade, juuni 2021. a. Foto: autor.



129. Ligema priikoguduse palvemaja välisvaade, 1959. aasta juubelialbum. Foto: EEKBLA.

130. Ligema priikoguduse palvemaja välisvaade, 2021. aasta november. Foto: autor.

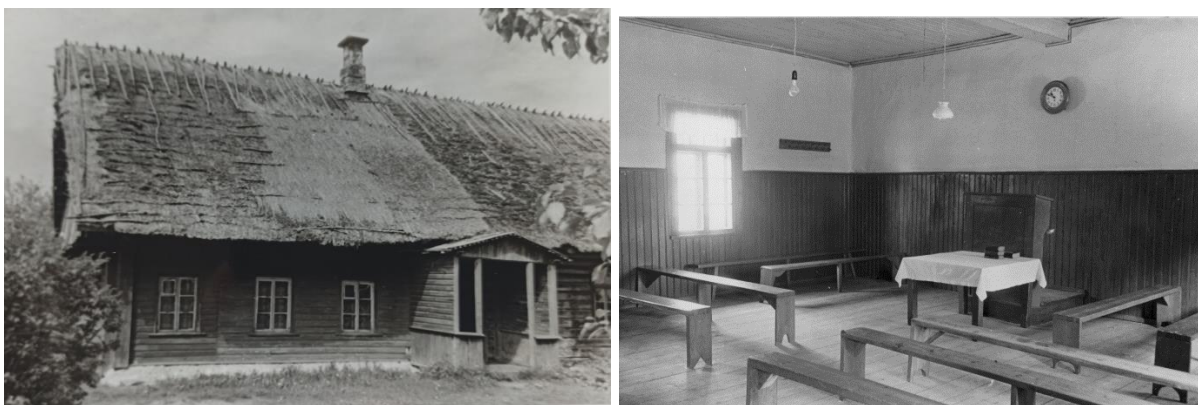
Ühe protsessi iseloomustava näitena kirjeldan lähemalt **Lepiku palvemaja Hiiumaal**. Lepiku palvemaja oli Harju Baptisti Usuühingu osakond, mis loodi 1936. aastal, kui Liisa Pruulile kuuluvas „Laikivi“ (ehk Lepiku-Mihkli) talus nr 87 hakati pidama usulisi koosolekuid.<sup>212,213</sup>

„... rajati vanaonu Eedi (Eduard Pruul) juhtimisel meie rehetuppa Harju baptistikoguduse Lepiku osakonna palvemaja. Rehetoa seintelt saeti maha parred, tillukesed reheaknad asendati moodsamatega, rehesuitsust tahmunud seinad kaeti puidust portede ja käepärase tapeediga. Külapuusepad valmistasid kantsli ja hulga puidust lihtsaid pinke, lisaks ehtisid jumalakoda mõned küünlajalad, seinakell ja valge laudlina. Vana madal ukseava raiuti uhkeks kahepoolse uksega sissekäiguks. Ema Liisa koos üheksa lapsega kolisid kambritesse, et jumalasõna levitamiseks ruumi teha.“ Koosolekut pidasid erinevad vennad Harju kogudusest, osakonna juhatajaks oli pikki aastaid Joonas Kodumägi ehk Otsa Joonas, kes oli Sõruotsa tuntud kalur.<sup>214</sup>

<sup>212</sup> Rudolf Veevo, Mälestusi eluteelt. Masinkirjas käsikiri. E. Veevo erakogu, koopia autori valduses.

<sup>213</sup> Teistel andmetel rajati osakond juba 1932. a.

<sup>214</sup> M. Kastehein, P. Lauri. Lepiku palvemaja avab 85. juubeli puhul ukсед. – Hiiuleht, 21. XII 2018.



131, 132. Lepiku palvemaja välis- ja sisevaade, dateerimata. Foto: EEKBLA.

1944. a põgenemine jättis ka siia külla oma jälje, üle mere pagejaid oli palju. 1945. a veebruaris tuli Lepiku küla elanikel nõukogude sõjaväe korraldusel oma elukohast lahkuda. Tagasi kodukülla sai pöörduda alles oktoobris, siis taastusid ka jumalateenistused.<sup>215</sup> 1949. aastal märgiti usuühingu protokolliraamatus, et üldkoosolekust võttis osa 26 täieõiguslikku koguduse liiget. 1969. aastal oli koguduse liikmete arv kasvanud 41ni. 1983. aastal oli koguduses 22 täieõiguslikku liiget.<sup>216</sup> Hiljem teenis kogudust pikalt Bernhard Mäe (1975–1991), kelle igavikku lahkumise järel liitusid allesjäänud liikmed Nurste kogudusega. Viimane teenistus toimus Lepikul 1995. a Kalju Järva juhtimisel.<sup>217</sup>



133, 134. Mihkli talu ehk end Lepiku palvemaja 2021. a suvel, välis- ja sisevaade. Foto: autor.

Täna elavad oma esivanemate 1876. a Pruulide ehitatud talus nende järeltulijad ja sellest on saanud kaunitult hooldatud suvekodu. Oma esivanemate pärandit on osatud au sees hoida. Osa palvemaja ajaloo seonduvaid esemeid, nende hulgas Jaan Tuuliku altarimaal, on annetatud Sõru muuseumile sõnadega: “Aastakümneid palvelas helisenud harmoonium ja keelpillid on antud hoiule muuseumile seni, kuni tuleb uus ärkamisaeg.”<sup>218</sup>

<sup>215</sup> ERA R-1989.3.264, EKB Lepiku koguduse protokoll.

<sup>216</sup> M. Kastehein, P. Lauri. Lepiku palvemaja avab 85. juubeli puhul ukсед. – Hiiuleht, 21. XII 2018.

<sup>217</sup> Samas.

<sup>218</sup> Samas.



135, 136, 137. Lepiku palvemaja mälestusesemed: kantsel, korjandustopsik ja kell on leidnud koduses majapidamises väärrika koha. Oma ajaloost peetakse selles majas lugu. Foto: autor.

Kunagine palvemaja kantsel ja pingid on leidnud oma koha pere olmelises igapäevaelus, vana Piibel ja korjanduskarp seisavad aga väarikalt raamaturiiulil. Nii on Lepiku palvemajast saanud taas kodumaja ja palvemajast jäänud mälestus, kui millestki salapärasest ja pühast minevikus toimunud.

#### ***4.6. Kogudus on hoonest välja kasvanud***

Järgnevalt vaatlen kogudusliku elu põhjuslikke seoseid tingimustes, kus vana koguduse hoone enam ei rahulda oma rohkenenud liikmete arvu tõttu koguduse vajadusi ning kogudus on otsustanud uue hoone kasuks. Vaadeldavad hooned, Rakvere Karmeli koguduse palvemaja ja Tartu Kolgata koguduse palvemaja, asuvad mõlemad uurimistöö piiritletud piirkonnast (Läänemaa ja saared) väljas, kuid väärivad käsitlust kui olulised vabakoguduste palvemajade muutuse protsessi näited. Töö mahupiirangu tõttu on nende hoonete ajalooline areng ja väärtuste analüüs leitav Lisa 1 all.

#### ***4.7. Hävinenud ja taastatud***

Selle peatüki all räägin neist 20. saj alguse palvemajadest, mida enam ei ole. Erinevatel põhjustel on need hooned hävinenud, kuid mille koht on saanud mälupaigana tähenduse. Hävinenud palvemaja kiire ja kirglik uuesti üles ehitamine räägib kogudusehoone olulisusest uskkonna sees. Samas uus hoone ei suuda kunagi täielikult asendada vana, midagi jääb jäädavalt kadunuks. Pikem käsitus Palade ja Ridala palvemaja kohta on töö mahupiirangu tõttu leitav Lisa 1 all. Iseloomuliku näitena toon välja **Harju palvemaja** Hiiumaal.



138. Harju palvela, dateerimata. Foto: A. Lige erakogu.



139. Harju Ruudi ehk Harju koguduse pastor Rudolf Veevo. Foto: E. Veevo erakogu.



140, 141. Harju Baptistikoguduse palvemaja välis-ja sisevaade, 1959. a. Foto: EEKBLA.

Harju Baptistikogudus sai alguse 1903. a, kui Peeter Kaups esimesed Harju usklikud Kärddlas ristis. Alul käidi koos vend T. Proosi majas, mis jäi aga peagi väikeseks. 1905. a 25. septembri tehti kogudusele teatavaks, et oleks võimalus osta maja Nõmme kõrtsi Toomalt 200 rbl eest. Krundiks valitud Peeter Proosi kingitud maa. Majaostuks aga raha puudus. Kitsikuses pööruti abisaamiseks palvega laevakaptenitest vendade Sauli ja Maripuu poole, kes abistamise asemel asjast hoopis kõrvale püüdsid hiilida ja Tagaranna kaudu Tallinna poole pakku purjetada. Merel juhtus aga õnnetus ja mehed olid sunnitud Tärkma sadamasse naasma. Seda pidasid vennad Jumala märgiks ja olid nüüd nõus 200 kuldrubla välja käima. Palvemaja valmis kolme kuuga ja esimene koosolek peeti 1905. a jõululaupäeval. Palvela jäi esiti Mihkel Sauli omanduseks, mille ta 1908. a kinkelepinguga kogudusele üle andis.<sup>219</sup>

<sup>219</sup> Aleks. Hausberg-Aaslepp, Harju baptisti koguduse ajalugu. Ümber kirjutanud Anna Hausberg-Aaslepp 1971. a. Masinkirjas käsikiri. Harju Baptisti koguduse arhiiv.

Harju kogudus oli aktiivne ja kiiresti kasvav. Olid osakonnad Lugusel ja Lepikul, aga Harjult käidi ka üle mere Saaremaal evangeelset tööd tegemas.<sup>220</sup> Harju kogudus oli üks suuremaid kogudusi Hiiumaal, kui 1922. a oli seal suur ärkamine, liitus kogudusega 187 uut liiget. Kogudusevanemaks oli siis Peeter Mets. Alfred Aado meenutab: “Enamasti peeti kaks koosolekut päevas. Päeval oli 100–200 inimest, õhtuti 200–300. Pinkide vahed olid püstiseisjaid täis. Püüti kohti vahetada kõne vahe aegadel... Kõige rohkem oli vist ühel õhtusel koosolekul, kui osavõtjate arv ulatus seitsmesajani.”<sup>221</sup> 1933. aastaks oli 340 täisõiguslikku ristitud liiget, koos lastega kokku 427 liiget.<sup>222</sup> Seega üsna pea jäi ehitatud palvemaja väikeseks ning vajas juurdeehitust. Palvemaja laiendamise teema oli mitmeti arutlusel 1933. ja 1934. a, kuid koguduses ei leitud selget üksmeelt. Osad soovisid uue maja ehitamist uuele krundile, kuid see plaan ei läinud siiski läbi.<sup>223</sup> Otsustati hoone laienduse kasuks, millega sai palvemaja endale juurde väikese köetava saali osa, mis oli kasutatav ka talviti.

Kui enne sõda oli pidev mure, et inimesi on palju ja ei mahu palvemajja ära, siis järgnenud nõukogude perioodil jäi liikmeid vähemaks. Kuid uue hoone ehitamine ei olnud enam mõeldav, aga palvelat realselt remontida ka ei suudetud. Palvemaja kasutamist takistas demonstratiivselt nõukogude võimu poolt pühakojade tee peale ehitatud karjalaut. Nii pääses palvemajja üksnes lauda ja siloaugu vahelt läbi minnes.<sup>224</sup>

Vana Harju palvemaja hoone pidas vastu üle 80 aasta. 1980. aastail oli taas üleval palvemaja remondi küsimus. Hoone oli vana, seinad vajusid välja ja oli vaja uut katust. Nõu saamiseks kutsuti kohale Oleviste vanempresbüteri ja ehitusala spetsialist Ülo Meriloo, kes maja avariiliselt ohtlikuks tunnistas ja lammutada soovitas. 1987. a lammutatigi vana hoone ja osteti lähedalasuv eluhoone, mille kogudus remontis uueks kooskäimise kohaks. Selleks ajaks oli kogudusse jäänud 10 liiget.<sup>225</sup>

---

<sup>220</sup> Nii Saaremaa Meiuste palvemaja kui Hiiumaa Harju, Luguse ja Lepiku palvemajade ehituses olid aktiivsed kaks meistrit: Peeter Lesiberg ja Priidu Veevo. (Aleks. Hausberg- Aaslepp, Harju baptisti koguduse...).

<sup>221</sup> Alfred Aado, Harju ärkamine 1921– 1922. Masinkirjas käsikiri. Harju Baptistikoguduse arhiiv.

<sup>222</sup> Eesti Baptisti Usuühingute Liidu aruanne 1933. Keila 1934, lk 11. Viidatud R. Saard „Hiiumaa ja hiidlased...” kaudu, lk 252.

<sup>223</sup> R. Veevo, Mälestusi eluteelt. Protokoll nr 65, 31. jaan 1934. a.

<sup>224</sup> E. Veevo kirjavahetus autoriga 27. VII 2022, kirjavahetus autori valduses.

<sup>225</sup> Harju koguduse ajaloost, masinkirjas käsikiri. Harju baptistikoguduse arhiiv, koopia autori valduses.



142, 143. 1987. a ostetud maja sai ümber kohandatud uueks palvemajaks. Foto: Teekäija 6/2018.  
Tänase Harju Baptistikoguduse palvemaja välisvaade, 2021. a. Foto: autor.

Harju palvemaja ehitamine, mitmeti laiendamine ja lõpuks lammutamine räägib hoonest justkui elavast organismist, mis koguduse elulisi vajadusi mööda kasvab ja kahaneb, sünnib ja sureb. Hoone lammutamine oli ratsionaalne otsus, millega ilmselt ei kaasnenud muret pühaduse aura rikkumise pärast. Täna meenutavad Harju koguduse hülgeaja elavat tööd vaid kirjapandud mälestused ja rohu sees paiknev mälestuskivi.

#### ***4.8. Hävinenud ja/või hüljatud***

Viimasena mainin põgusalt neid hooneid, millel küll ehk seinad püsti, kuid mis on unustusse vajunud. Senikaua kui on olemas mäletaja, püsib hoone tähendus. Kui ei ole enam inimest, kes kannaks endaga mälu, siis kaob ka paiga tähendus ja sellega koos väärtus. Näiteks on mitmeid hooneid, mille nõukogude võimu riigistas ja hiljem hülgas. Kuna kogudust enam ei eksisteeri, pole ka kedagi, kes hoone vastu huvi tunneks. Sellised hooned on näiteks Suur-Nõmmküla ja Jalukse, mis on kokku varisemise äärel ja määratud hävinema.



144. Suur-Nõmmküla baptisti palvemaja 1931.a ehitatud. 9.10. 2021. a. Foto: autor  
145. Jalukse priikoguduse palvemaja ehit 1934.a. 9. 10. 2021.a. Foto: autor.

Teine näide on Hiiumaalt, kus nõukogude võim riigistas Õngu ja Viliavalla koguduste hooned. Vilivalla sooviti muuta kolhoosi klubiks ja see hoone on tänaseks täielikult hävinenud. Õngu

palvemaja suleti 1949. a ja toodi Kärddlasse elektriijaama juurde (väidetavalt alloleval fotol), olles täna kasutusel elumajana. Õngu külas on vana palvemaja asukohas vaid vundamendi jäänus.



146. Õngu palvemaja, dateerimata. Foto: Ajalooline Hiiumaa FB grupist.

147. Väidetav endine Õngu palvemaja täna Kärddlas Vabaduse tänaval. Foto: Google Maps Street View.

Kuna need hooned on pärandiväärtuse säilimise seisukohalt kõige perspektiivitumad, siis neid hooneid antud töös pikemalt ei käsitleta.

Antud peatükki kokkuvõtteks võiks öelda, et autentsus pole ainuvõimalik kultuuripärandi väärtustamise kontseptsioon, kuna see ei arvesta kollektiivset kultuurimälu ega teisi immateriaalseid pärandiväärtuste aspekte,<sup>226</sup> milleks palvemajade puhul on vaimne tähendusmaailm. Seetõttu olen vaadelnud koguduse ja ruumi vahelisi suhteid, mida kirjeldan pikemalt järgnevas 5. peatükis.

## 5. RUUMI JA KOGUDUSE SUHTED

Selles peatükis vaatlen lähemalt ruumi ja koguduse vahelisi suhteid, esiti millised muutused toimuvad ruumis jumalateenistuse läbiviimise ajal ja millised koguduse elu sündmused muudavad ruumi jumalateenistuse väliselt. Teiseks vaatlen milline on üldine lähenemine arhitektuursele pärandile koguduste liidu sees, kes kujundab vabakoguduste sakraalset ruumi ja millised uued dominandid tõusevad esile tänases ruumis. Lõpuks küsin, kas ja miks kogudus üldse vajab oma ruumi ja millised on alternatiivid. Põhjalikumaks järelduste ja tähelepanekute tegemiseks ei piirdu ma viiendas peatükis üksnes töö fookuses olevate Läänemaa ja saarte kogudustega, vaid vaatlen erinevaid EEKB Liidu koguduste ruume laiemalt.

Eesti vabakogudustes ei ole vaimulike talituste ja jumalteenistuste läbiviimiseks ette kirjutatud ranget korda ja puudub liturgia, millest tuleb ilmtingimata kinni pidada. Muidugi on kogudustes

<sup>226</sup> C. Valge, Autentsuse definitsioon. RM7104 Muinsuskaitse ajalugu ja teooria I, Eesti Kunstiakadeemia Moodle, <https://moodle.artun.ee/mod/wiki/view.php?id=8585>.



väljakujunenud jumalateenistuse struktuur, kuid see sisaldab pneumatoloogilist aspekti,<sup>227</sup> mis jätab alati võimaluse jumalateenistuse kindlast ülesehitusest vabaks lasta.<sup>228</sup> Erinevaid uskkondi EEKB Liidus iseloomustab veidi erinev jumalateenistuse laad: baptistide jumalateenistus on struktureeritum, priilastel ja karismaatilisust väärtustavates kogudustes spontaansem. Jumalateenistusel tekib maise ruumi sisse vaimne ruum, koht ja aeg Jumalaga kohtumiseks.

### ***5.1. Muutused ruumis jumalateenistuse sees ja väljaspool jumalateenistust***

Kolm olulist vaimuliku elu praktikat vabakogudustes on palvetamine, piiblilugemine ja koguduse osadus. Just viimase tarbeks on koguduse oma ruumiline keskkond kõige olulisem. Osadus väljendub ühistes palvetes, laulus, ühises jumalateenistuses, aga ka ühises söömisel, mis oli omane juba algkogudusele.<sup>229</sup> Oluliseks jumalateenistuse osaks on ka tunnistamine ehk oma usulisest kogemusest koguduse ees rääkimine. 20. saj alguse priilaste jumalateenistus võiski koosneda 5–7 tunnistusest, vähem oli sõnaseletuslikku jutlust.<sup>230</sup> On kaks erinevat vaimulikku talitust, mille puhul ruumis leiab aset muutus: püha õhtusöömaaeg ja ristimine. Muutusi toovad ka erilised sündmused või kirikupühad, nt võidakse jõulude ajal muuta altariesist, tuues sisse jõuludekoratsioone või jõulusõime, lõikustänupühäl tuuakse aiasaadusi ja toiduaineid, millega kirikuruumis ehitakse.

Sakrament on kristlik usutalitust, näiteks ristimine või leivamurdmine, mis on seatud Jeesuse poolt ja mida usutakse olevat armuvahend või märk vaimulikust reaalsusest.<sup>231</sup> Vabakoguduses nimetatakse sakramenti Issanda seadmiseks. **Püha õhtusöömaaeg** ühendab kogudust Kristusega, selles usutakse sümboliseerida osa saamist Kristuse ihust ja verest, tema ristisurmast ja see on uue lepingu märk kogudusele.<sup>232</sup> Selleks puhuks tõstetakse koguduse ette valge linaga kaetud leivamurdmise laud, millele on asetatud hele leib ja karikas kas veini või viinamarjamahlaga (uue ajal ka oblaadid ja väikestesse plastiktopsidesse jagatud mahl). Peale andide õnnistamist käib pastor või diakon ringi ja jagab leiba ja veini kogudusega, karikas ja leib ulatatakse käest kätte. Selliselt on talitatud väiksemates maakogudustes, aga ka Oleviste koguduses kuni Covid-viiruse tulekuni. Esineb ka teistsugust praktikat: inimesed tõusevad oma

---

<sup>227</sup> Pneumatoloogia on teoloogia distsipliin, mis on pühendatud Püha Vaimu uurimisele ja hõlmab ka teisi vaimseid olendeid ja nähtusi, eriti inimeste ja Jumala vastastikust mõju.

<sup>228</sup> T. Pilli, *Usu värvid ja varjundid*, 2007, lk 184.

<sup>229</sup> Uue Testamendi Apostlite tegude 2:42 räägib algkoguduse elust: „Aga nemad püsisid apostlite õpetuses ja osaduses, leivamurdmises ja palvetes.“

<sup>230</sup> E. Veevo, Ethel Suurküla, Edi Suurküla. Priikoguduste lugu, 11. VI 2022. a. Ettekanne EEKB Liidu koguduste festivalil „Kohal kogukonna heaks“. Pildiraadio ülekanne järelvaadatav <https://www.youtube.com/>.

<sup>231</sup> <https://www.merriam-webster.com/dictionary/sacrament>

<sup>232</sup> Johannese 6:53–56, 1 Korintose 11:23–29, Uus Testament. Piibel, 1997. a tõlge.

pinkidest püsti ja liiguvad armuleivast osasaamiseks ruumi ette. Viimases on aimata luteri kiriku traditsiooni mõju. Kuid pigem järgitakse praktilist mugavust toimingu võimalikult lihtsal viisil läbiviimiseks. Samas on sel erinev teoloogiline tähendus. Kui diakonid jagavad anni pinkidesse ja inimestele käest kätte, siis kogudus on kui perekond koos ühes lauas. Ette tulek on inimese isikliku usu väljendus<sup>233</sup> ja rõhutab pastori või preestri rolli talituse läbiviijana.

Oluline muutus toimub ruumis seoses **ristimisega**. Ristimine teostatakse vee alla kastmisega Isa ja Poja ja Püha Vaimu nimesse. Vabakogudused ei tunnista lapseristimist, sest ristitav annab avaliku tunnistuse oma usu kohta: see toiming kannab välist lepingu märki usust Jeesusesse ja tunnistust päästest.<sup>234</sup> Ristimistalitus viiakse võimaluse korral läbi avaveekogus. Nõukogude perioodi ateismi survega hakati ehitama ristimisebasseine ka hoonetesse, mille konstruktsioon seda võimaldas, enamjaolt suurematesse linnapalvemajadesse. Ilmselt oli see tingitud vajadusest teostada ristimist varjatult, sest ristimisse suhtuti ühiskonnas taunivalt, teatud perioodil oli ristimine üldse keelatud. Baptisteerium on enamasti peidetud kooriosa alla ja harilikult silmale peidus. Neid ehitati suuremate linnapalvemajade saalidesse, aga 1981. a kaevati ristimisebassein ehk vabakiriklikus keelepruugis ristimishaud ka keskaegsesse Oleviste kiriku kooriossa. Maakogudused kasutasid jätkuvalt ristimise teenistuse läbiviimiseks looduslikke veekogusid. Looduslike veekogude kasutamine ristimiseks ei lakanud päriselt ka linnakogudustes, näiteks teostati ristimisi sageli kristlikes suvelaagrites, mis toimusid veekogu ääres.

Kuna harilikult oli baptisteerium ruumis peidus poodiumi all, tuli see ristimise ajaks avada ja veega täita. Baptisteeriumide sagedaseks probleemiks oli kehv tehniline pool ja kasutuse ebamugavus, mistõttu jäid nii mõnegi palvemaja ristimisebasseinid kiiresti seisma. Sageli puudus ristimisebasseinis juurdevool ja vesi tassiti kas käsitsi või lasti voolikuga, ka sohvoosi piimaautoga on vett ristimiseks kohale toodud<sup>235</sup>.

Eriti ilmekalt kirjeldab olukorda Mustvee koguduse pastor Ilmar Kurg oma mälestustes: “Ka koguduse palvelasaalis poodiumi all oli ristimishaud. Ükskord otsustasin seda kasutada, kui ristimine oli ette nähtud pühapäevahommikul jumalateenistusel, [---] Alustasin laupäeval ristimishaua korrastamisega. Vesi tuli sisse kanda Peipsist ja see oli vaevarikas töö. Kui ma esimesed ämbritäied vett ristimishauda valasin, selgus, et põhjast ääre vahelt jookseb vesi välja. Palvela põrandasse tsemendist valatud basseini põhi ei olnud ühendatud seintega ja põhi oli lihtsalt alt lahti vajunud. Vesi jooksis keldrisse maha. [---] Sõitsin siis koguduse nõukogu

---

<sup>233</sup> J. Tammo intervjuu autoriga 7. VII 2021, lindistus autori valduses.

<sup>234</sup> Matteuse evangeelium 28:19, Pauluse kiri roomlastele 6:3–4, Uus Testament. Piibel, 1997. a tõlge.

<sup>235</sup> A. Vinkel vestlus autoriga 16. VII 2022. German Vinkel tõi Saue sohvoosist piimatsisternautoga Nõmme Baptistikogudusse vett. Muidu lasti vett kraanist, Vello Kalvik ehitas ise elektritennid vee soojendamiseks.

esimene v[end] Aleksander Sarapuu käest nõu küsima, mida teha? „Tee rukkijahust taigna rullid ja suru seestpoolt vastu basseini“. Tegingi seda ja iga ämbritäiega kerkis vesi basseinis.“<sup>236</sup>



148. Ristimine Pedeli jões, 1920–30. aastad. Foto: Ajapaik, VaM F 2090:86.

149. Ristimisbassein endises Karmeli palvemajas. Foto: Karmeli koguduse arhiivi.



150. Ristimiseks ette valmistamine Nõmme Baptistikoguduses 1930ndail. Foto: Nõmme Baptistikoguduse arhiiv.

152. Rakvere Karmeli koguduse ristimine adventkirikus, 1. XII 2020. Foto: Rakvere Karmeli koguduse FB lehekülg.

**Ühispalved** ruumi asetust harilikult ei muuda, küll võivad kas eestpalvetajad või eestpalvele tulijad liikuda kantsli ette. See on märk Jumala ette alandumisest ja Tema tahtele alistumisest. Palve võib muidu hajutatult istuvaid inimesi koondada ruumi etteotsa üksteise lähedale. Seda näiteks uuestisünni palveks, meelesparanduse palveks, laste õnnistuse ajaks vms. Ka koguduse juht või pastor seisab kogudust õnnistades kas kantslis või poodiumi keskel. Pinkide või toolide asetused peab sel juhul laskma inimestel ruumis vabalt liikuda ja mitte seda takistama.

<sup>236</sup> I.-J. Kurg, Pastor Ilmari Päevik, Mustvee Betaania koguduse karjase mälestusi aastatest 1958–1970. Koostajad I. Kurg, I. Laurik, K. Allikas. Tallinn: Logos, 2021, lk 56–57.

Rohkem kui palve on ruumis muutusi esile kutsunud koguduse **laulu-ja muusikakultuuri muutus**. Muusikaline elu on olnud nii priilaste kui baptistide seas väga austatud, ühislaul väljendab koguduse osadust ja loob kokkukuuluvustunnet. Ühiselt laulmine on ka võimalus tervel kogudusel jumalateenistuses osaleda ja üheks tervikuks sulanduda.<sup>237</sup> Lauldi nii ühe- kui mitmehäälselt, *a cappella* kui instrumentaalsatega, pillide kasutamise osas oldi eri aegadel eri seisukohtadel. Mis puudutab koguduse liikumist ja muutust ruumis seoses lauluga jumalateenistuse ajal, siis priikoguduste jumalateenistustelt on teada, et laul võttis nii elava loomu, et memmed suurte seelikutega üle seljatoeta pinkide hüppasid. Täna võib märgata kahesugust kultuurilist fenomeni: traditsioonilistes kogudustes jäädakse laulu ajaks istuma, seistes laulmine on pigem erandlik ja isegi siis vaoshoitud. Karismaatilistes ülistusekesksetes kogudustes tõustakse laulu ajaks püsti ja muusikale elatakse aktiivselt kaasa. Ka selleks peab inimesel olema mugav ruumis liikuda. Kõige enam on palvelasaali ruumipaigutust mõjutanud jumalateenistuse välised noorte ülistus- ja muusikaõhtud, selleks ajaks tõsteti ära näiteks kantsel ja tehti ruumi bändile, toodi juurde pille ja võimendust. Ka muud noortele suunatud üritused, näiteks Piiblipäevad, esitavad ruumile uue väljakutse.

Mis puudutab muutust ruumis väljaspool jumalateenistust, siis kogu palvelasaal tõsteti ümber ühise eine jaoks. Vabakogudustes on selliseid koosistumisi nimetatud **armastussöömaaegadeks**, sest need väljendavad jumalarahva kokkukuulumist, üksteisest hoolimist ja õdede-vendade vahel toimivat armastust.<sup>238</sup> Armastussöömaajad toimusid tavaliselt koguduse aastapäeval, kus lisaks oma koguduse liikmetele oli oodata külalisi. Selleks tarbeks tõsteti palvemaja saaliruumi pingid ümber ja moodustati pikad lauad. Pinkide seljatugedest seati lauda kandev toestik, ilma seljatugedeta pinke asetati üksteise peale. Lauapinnana kasutati lihtsatest saelaudadest kokkulöödud plaate, mida muul ajal hoiti nt puukuuris või mujal varjualuses. Oli ka klappidega pinke, mille seljatoel oli allalastav laud, mida sai kasutada nii lauluraamatu aga ka tassi ja taldriku hoidmiseks. Hämmastav on mastaap, kui suurelt toimus armastussöömaaegade ettevalmistus. Näiteks kirjutab Harju koguduse pastor, Rudolf Veevo oma mälestustes: „Protokoll 18. juunil 1922. Otsustati jaanipäeval pidada ühine armastussöömaaeg 1000-le inimesele. Selleks tehti kõik ettevalmistused. Toidu muretsemine, toidu valmistajad, teenijad. Nagu veel mäletan oli vist riisisupp ja võiga sepik. Supp valmistati kahes või koguni kolmes kohas.“<sup>239</sup> Nõukogude ateismi perioodil muutusid koguduste

---

<sup>237</sup> T. Pilli, *Usu värvid ja varjundid*, 2007, lk 200.

<sup>238</sup> Samas, lk 182.

<sup>239</sup> Mälestusi eluteelt. Masinkirjas käsikiri. E. Veevo erakogu, koopia autori valduses. Protokoll 18. juunil 1922.

aastapäevad omaette „palverännakuteks“<sup>240</sup>, mis andis põhjuse kogunemiseks. Sarnased ühised pühad söömaajad võisid aset leida ka pulmade ajal või muudel pidulikel puhkudel, nt juubelite puhul või uue pastori ordineerimise päeval. Palvemajades, kus pinkide ümber tõstmine armastusesöömaajaks ei olnud ruumipuudusel võimalik, jagati toitu pingiridades istuvatele inimeste vahel.



152. Armastussöömaaeg Meiuste palvemajas. Aasta teadmata. Foto: Maive Unt erakogust.

153. Armastussöömaaeg Keila Baptisti palvemajas, seminari 50. aastapäev, 1972. a. Foto: EEKBLA.



154. Ühine söömaaeg Kohila baptisti palvelas. Kuna kased on toas, võib olla tegu pulmapeoga. Foto: EEKBLA.

155. Armastusesöömaaeg Pärnu Saalemi koguduse 27. aastapäeval, 1951. a. Ruumi tagaosas on näha toiduga askeldavaid perenaisi. Foto: EEKBLA.



156. Tapa koguduse aastapäev 1960. a armastussöömaja ettevalmistus. Laual on saia kuhilad. Foto: EEKBLA.

<sup>240</sup> T. Pilli, Usu värvid ja varjundid: Eesti vabakoguduste ajaloost ja identiteedist. Tallinn: Allika, 2007, lk 38.

Ka tänasel päeval tähistatakse koguduse aastapäeva piduliku armastusesöömaajaga (ill 157, 158), kuid pikkade laudade asemel on pigem Rootsi laud, mille puhul on sotsiaalne läbikäimine vabam.



157. Ridala baptisti koguduse aastapäeva armastussöömaaeg, 19. juuni 2022. Foto: E. Tamm.

158. Mäevalla baptisti koguduse aastapäeva armastusesöömaaja laud, 12. juuni 2022. Foto: H. Nõlvak.

Eraldi ruumi ümber tõstmine toimub nii pulmade kui matuste ajal. Esimesel puhul dekoreeritakse ruum kaskedega, nagu ka nelipühade puhul. Pruutpaar laulatatakse kantsli ees. Matuse jaoks tõstetakse esimesed pingiread eest ära, et tekitada vaba ruumi puusärgi tarbeks saali esiossa.



159. Misjonäride Olga Tengvalli ja Nils Angelini laulatus Vormsi palvemajas, talitust toimetab L. Luther. 1920. aastad. Foto: EEKBLA.

Rikkalikke sügisandidega dekoratsioone on ruumi kaunistamiseks tehtud lõikustänupühade ajal, see on Jumalale tänu väljendamine õnnistatud saagi eest. Tavaliselt jagati lõikustänupüha toiduained hiljem abivajajatele.



160. Lõikustänupühade dekoratsioon Tapa palvemajas, kantsli ümber on altarivõre koos põlvituspingiga. 1960. a. 161. Foto: EEKBLA; Lõikustänupüha annid Tartu Salemi kirikus 14. okt 2012. Foto: Tartu Salemi koguduse FB postitus.

Üldistavalt võib öelda, et muutused palvemaja saaliruumis toimusid ja toimuvad ka täna mitte niivõrd jumalateenistuse ajal, kui erisündmuste puhul. Mida aktiivsem on koguduslik elu, seda suuremaid nõudmisi ühele ruumile esitatakse. Saal kui kõige mahukam ruum omab harilikult kõige suuremat kasutuskooormust, see peab olema kiirelt ja praktiliselt vajadusele kohaldatav. Koos kogudusliku elu muutusega aga muutuvad ka ruumi vajadused 20. saj lõpukümnendil, kui algas kogudusetöö aktiivne kasv ja funktsioonide muutus, sai järjest olulisemaks kõrvalruumide olemasolu. Lisaks pühapäevakooli klassidele ja noorteruumile vajati väikest saali, mida saab operatiivselt ümber tõsta, aga ka tänapäevast kööki, pastori tööruume, võimalusel ka külaliskorterit, duširuumi. Täna liigub kõik sinna poole, et traditsiooniline palvemaja ei suuda mahutada tänapäevase koguduse vajadusi. Suuremad väljakutsed on suurte kogudustega linnapalvemajadel, kus on surve muutuda ja kaasajastada tugevam, enamus neist on 1990. aastatel juurdeehituse näol laiendatud. Väiksemate paikade koguduste jaoks on ruumipind optimaalne.

## ***5.2. Lähenemine arhitektursele pärandile EEKB Liidu sees***

Alljärgnev peatükk on kokkuvõtlik ülevaade erinevatest suhtumistest arhitektursele pärandile EEKB Liidu sees, mis baseerub magistritöö uurimuse käigus tehtud intervjuudel ja vaatlustel. Ühtekokku on intervjueritud 64 inimest poolstruktureeritud intervjuu vormis. Kõik intervjueritavad on olnud kas ise koguduse liikmed või esivanemate kaudu seotud palvemajaga.

Uurinud olen hoone ja ruumi tähendust inimese ja koguduse jaoks, muutust läbi aja, sealset kombestikku ja tavasid, ehituslikke muudatusi ja emotsionaalset sidet.

Üsna sagedaseks oli, et palvemaja kultuuriga ja sealse ümbrusega ollakse niivõrd harjunud, et ruumile ei osata tähendust anda ja muutusi ei osata enda jaoks mõtestada. Siiski koorus vastustest välja üldistatavalt neli erinevat lähenemist palvemajadele:

**1. Hoone on praktiline** tööriist ja peab vastama koguduse vajadustele, see on otsekui töövahend, mida tuleb vastavalt koguduse tarvidusele täiendada, tänapäevale kohandada ja kogodusliku elu jaoks kaasajastada. Ajaloolist sajanditagust substantsi ei väärtustata, sellele ei omistata suuremat tähendust. Esikohal on tänane kasutusmugavus, traditsioonide hoidmine ruumis ei ole eesmärgiks. Iga ajastu koos uue koguduse juhiga lisab hoonele omapoolse kihistuse ning selliselt kujuneb ruum ilma kindlate põhimõtetest ja puudub terviklik harmoonia. Ehitusmaterjalid ja võtted ei ole alati sobivad, ajalooliselt autentne ja arhitektuurselt väärtuslik asendatakse tihtipeale tänapäevasega ja luuakse varasemaga mitteharmoneeruv uus arhitektuurne vorm. Siin mängivad kaasa kaks põhilist tegurit: praktiline vajadus ja koguduse majanduslik olukord. Iseloomustab jõuline ehitustegevus, võib puududa terviklik pilt, areng toimub „jupi kaupa“ vastavalt vajadusele või rahalistele võimalustele. Näiteks hoone energiatõhusamaks muutmise ja küttekollete vahetamisega, ventilatsiooni paigaldamise või vanade ukse-aknaavade väljavahetamisega kaotab hoone suure oma algsest väljanägemisest. Ruumis läbiviidavad muutused võivad olla juhuslikku laadi, lähtutakse isiklikust maitsest ja eelistusest, majanduslikest võimalustest. Kannatab avaliku sakraalse ruumi väljapeetus, korrastatus ja esteetika.

Ühe sellise näitena toon Hilleste palvemaja Hiiumaal, mis on saanud erinevate aastakümnete jooksul uuendatud vastava ajastu käekirjast lähtuvalt. Otsuste tõukejõuks on vajadus, mugavus ja majanduslik võimekus. Viimaseks uuenduseks on olnud vanade ahjude välja lõhkumine ja õhksoojuspumpade paigaldamine hoone fassaadile. „Nüüd saab abikaasa kodus voodis lesides palvemaja kütte telefoni teel sisse lülitada“<sup>241</sup>, viitab hoone kasutusmugavuse tähtsustamisele. Ka Hiiumaa ühe erakordseima palvela, Emmaste Nurste baptisti palvemaja koguduse pastor sõnastab otsekoheselt oma suhtumise: „Hoone on eelkõige tööriist“<sup>242</sup>. Samas Emmaste Nurstes ettevõetud uuendustööd ajaloolist pärandit väärtustavad ja ka ekspertnõuannet kaasavad.

---

<sup>241</sup> E. Tuuliku intervjuu autoriga 22.VII 2021. a, salvestus autori valduses.

<sup>242</sup> T. Ugami intervjuu autoriga 14. VI 2021. Salvestus autori valduses.



**2. Hoonet uuendatakse austusega,** vanasse ajaloolisse hoonesse suhtutakse teatava pieteeditundega ning uute vajaduste ja ajaloolise vahel on üritatud leida head tasakaalu. Palvemaja küll uuendatakse ja kaasajastatakse, kuid muutusi ruumis püütakse juhtida targasti. Võib juhtuda, et 1990. aastatel on tehtud juurdeehitus vanale hoonele ja mingil ajahetkel on võetud ette radikaalset uuendamist, seega palju ehedast originaalmaterjalist on kaduma läinud. Kuid nüüd 30 aastat hiljem hinnatakse väärtusi ümber, täna nähakse vanas materjalis esteetikat ja ajalugu väärtustatakse, selle läbi tuntakse sidusust varasema arengulooga. Ajaloolisest väljanägemist peetakse lugu. Ruumi uuendatakse vana ehituspärandit ja traditsiooni silmas pidades, otsitakse sobilikku materjalikaustust, värvivalikuid, ehitusvõtteid ja siselahendusi. Ruumikujundusse kaasatakse vajadust mööda kas sise- või välisarhitekt.

Ruumi harmoonilises esteetikas võib näha ühte Jumalale au toomise viisi, aga ka inimese südamehoiaku kujundamise viisi Jumala ees. Näiteks hindab Kärkla palvemaja pastor Tarmo Kähr lisaks hoone ajaloolisele ja arhitektuursele väärtusele kõrgelt ruumis valitsevat ilu ja arutleb: „...Seosed on keerulisemad. Kui palju sõltuks sellest Kärkla koguduse vaimulik seisund, kui me viiksime arhitekt Allmani arhitektuurse lahenduse lõpuni? Mis sellest vaimulikus plaanis muutub tegelikult?“<sup>243</sup> Ja väidab: „Kui inimene tuleb esteetiliselt kaunisse ruumi, siis see mõjutab inimese vaimulikku seisundit Jumala ees ka.“<sup>244</sup> Võib öelda, et Kärkla palvemaja puhul nähakse ajalooliselt terviklikus ja kaunilt kujundatud ruumis olulisust ja sellesse suhtutakse austusega. Ilus nähakse seost jumalikuga. Ka ruumi toodud tänapäevane tehnika on püütud pieteeditundlikult varjata. Teisest küljest ei välista see uuendamist: „Elu muutub ja jumalateenistuse läbiviimise viis muutub. See mida me säilitame, ei tohi olla pidur meie jumalateenistusele...aga ta peab olema kaunis“<sup>245</sup>, leiab Kärkla koguduse pastor.

**3. Hoonesse suhtutakse väärtustavalt ja alalhoidvalt,** ruumis nähakse osa oma traditsioonist ja koguduse kujunemisloost, ühisest mälestusest ja identiteedist, esivanemate pärandist. Palvemaja juures peetakse oluliseks selle säilivust võimalikult autentsel viisil, mis kannab ajastulist esteetikat ja tähendust. Tänapäevaseid lisandusi püütakse vältida. Ka nõukogudeaegset parandust ja remonti nähakse vahepealse ajaloolise kihistusena, millel on tänaseks oma väärtus. Aeg on omamoodi seisma jäänud ja selline keskkond mõjub vaikselt pelgupaigana kiirelt muutuva maailma närvilisest rütmist. Ruumist õhkub ajatut rahu, koht toimib üldist avalikku ruumi rikastavana. Taoline konserveeriv hoiak on olnud võimalik neil kogudustel, kes on oma

---

<sup>243</sup> Intevjuu T. Kähriga 3. VIII 2022, salvestus autori valduses.

<sup>244</sup> Samas.

<sup>245</sup> Samas.

liikmelisuselt väga väikesed: kuna koguduslik areng ei esita väljakutset ajaloolisele ruumile, on võimalik säilitada algupärast ruumi ehedana.

Näiteks alates 2015. a Hiiumaa Luguse koguduses pastori ametit pidav Marko Martin näeb Luguse palvemaja puhul eesmärki säilitada hoones võimalikult palju konserveerituna, et hoida ka tulevastele põlvetele avastamisrõõmu. Uurides plaanitava ehitustegevuse kohta, kõlas alalhoidlik vastus: „Vastavalt jõududele, oluline on hoida ukсед avatuna ja elu sees. Ei tahaks lasta ära kaduda, aga pakitsevat vajadust hoonet korrastada ei ole... Ei taha kiirustada remondi ja parandamisega, vaid pigem hoida seda ja säilitada.“<sup>246</sup> Paraku konserveeriv hoiak ei tähenda mitte midagi tegemist, hoone säilitamine muutmatuna vajab sekkumist ja lagunemisprotsessi peatamist. Luguse palvemaja puhul vajab tähelepanu katus.

**4. Omaette teema on, kuidas suhtuda tühjaks jäänud hoonetesse,** mille kogudus on hääbunud. Enamus juhul on palvemajad läinud kohaliku emakoguduse bilanssi (nt Kärkla Baptisti koguduse bilansis on Hagaste, Lauka, Külama ja Kiduspe palvemajad). Tühjalt seisvate hoonete saatus ja otstarve on kõige küsitavam, sest sageli nende eest hoolitsemine nõuab nii ajalist kui rahalist ressursi. See paneb suure kohustuse lisaks oma kogudusemajale korrastada veel teisi hooneid ja mingil määral viib fookuse koguduse põhitegevusest kõrvale. Suhtumine siinkohal on väga erinev: esiti nähakse hoonetes pärandväärtust ja olulist ajaloolise traditsiooni kandjat (nt Jausa palvemaja Hiiumaal), mõnel puhul oodatakse uut vaimulikku ärkamist ja palvemaja uut täitumist rahvaga (nt Pahapilli palvemaja Saaremaal). Ratsionaalsem pool näeb tühje hooneid kui majanduslikku koormat, pooldab palvemajade müüki, et saadud tulu investeerida kasutuses olevate hoonete parendamisse. Kolmas pragmaatiline pool eelistaks palvemajale uue funktsiooni andmist vendluse ehk koguduste liidu sees, nähes tühjas hoones võimalikku pastorete rekreatsiooni- või lastelaagri paika, muuseumi või kontserdite korraldamise kohta. Osaliselt ollakse avatud oikumeenilisele koostööle, teisalt jälle nähakse selles oma ohtusid. Tühjad hooned võiksid olla EEKB Liidu ühine mure, nende hoonete eest hoolitsemine aga ühine vastutus, mille puhul võiks rakendada liidu sees olevat koostöövalmidust.

Sageli on väljastpoolt kogudust kohalik külakogukond tundnud huvi nende hoonete vastu, et neid hooneid korrastada ning anda neile uus funktsioon (muuseum, kohalik seltsimaja, suvekodu vms). Ühelt poolt on sellega nõustunud, mõistes, et tühi kasutuseta puithoone on kiire hävinema ja parim viis maja säilimiseks on selle kasutamine. Nii näiteks on Sagariste palvemaja Saaremaal

---

<sup>246</sup> M. Martini intervjuu autoriga 20. VI 2022, salvestus autori valduses. Luguse priikogudusse kuulub täna 10 liiget, kellest 9 on koguduse pastori enda pere.

müüdnud erakasutusse või Rannamõisa palvemaja, mis on kingitud omaaegsete ehitajate järeltulijatele. Teiselt poolt on nähtud palvemaja profaansesse kasutusse minekus kaotust ja allajäämist ühiskonna sekulariseerumisele, majast loobumine oleks justkui märk kristlike väärtuste, tõekspidamist ja sümbolite loobumisest ning ilmaliku pealetungi võidust. Mistõttu pigem eelistatakse näha palvemaja oma alguses elemendis kui maastikumärki vaikse protestisõnumiga „see paik kuulub Jumalale!“ Ehkki vilgast kogoduslikku elu seal ümber ei toimu, seisavad palvemajad end kehtestavalt omal kohal, toimides mälu paigana. Mõned lähedalt seotud inimesed on siis võtnud südameasjaks teha hoone ümber hädavajalikke töid: langetada ohtlikud puud, niita heina, parandada katuse läbijooks, värvida laudist, vahetada välja pehkinud osad jms.

Nii näiteks on Hiiumaa Külama priikoguduse palvemaja eest hoolt kandnud vennastekoguduse vend Lui Rimmelg, kelle vanaema ja vanaisa selles palvemajas käisid. Paar aastat tagasi sai värvitud tema ettevõtmisel ka hoone välisfassaad. „Mina isiklikult ei näe selles kabeli järgi vaatamises sellist märkimisväärset tegu. Hooldustöid peaks tegema rohkem, püüan hoida, et ta päris võsasse ei kasvaks ja ära ei laguneks.“<sup>247</sup>, jääb L. Rimmelg ise tagasihoidlikuks.

Veel ühest tähelepanekust: ehkki vabakogudustele ei ole omane asjadele vaimuse omistamine, vaid suhtumine materiaalsesse on pigem ratsionaalne, siis kohati esineb asjade mütologiseerimist: hoonele või muule objektile antakse vaimulik konnotatsioon. Näiteks Palivere palvemaja puhul on teada, et koguduse vanemad liikmed pidasid õuel kasvavaid ja hoonele ohtlikuks muutunud puid pühadeks, mida ei lubatud eemaldada.<sup>248</sup> Viimsi palvela saalist kõrvaldati ajalooline kantsel, milles nähti religioossuse vaimu esinemist.<sup>249</sup> Viimases näites tõlgendatakse materiaalselt negatiivselt, sagedasem on vastupidine, et materiaalne kannab mingit varasemat auväärset õnnistust või pühadust. Sage on ka maailmavaatest ja uskumustest tulenevalt ehitustegevusele piibelliku võrdluse andmine, näiteks prohvet Haggai raamatuga Jausa palvemaja uuendamise puhul „Ons teil endil aeg istuda oma vooderdatud kodades, kui see koda on varemeis?“<sup>250</sup> või Jeruusalemma müüride taastamisega Ridala palvemaja ehitamise juures.<sup>251</sup>

---

<sup>247</sup> L. Rimmelg kirjavahetus autoriga, 19. III 2022. Kirjavahetus autori valduses.

<sup>248</sup> V. Övel intervjuu autoriga, 18. IX 2021. Lindistus autori valduses.

<sup>249</sup> K. Kalamägi vestlus autoriga, 1. X 2021. Märkmed autori valduses.

<sup>250</sup> K. Kant intervjuu autoriga, 10. VII 2021, lindistus autori valduses. Viide Vana Testamendi Haggai raamatule 1:3–8.

<sup>251</sup> A. Tamm Ridala kogudus ..., lk 107. Võrdlus toodi Nehemja raamatuga (Ne 2:20, 3:36) ja Jesaja raamatuga (Jes 58:12).

Muude küsimuste hulgas uurisin intervjuueeritavatelt, kas palvemaja on püha. Üldistavalt öeldes koguduste pastorid vastasid sellele küsimusele eitavalt, tavaliiikmed jaatavalt. Mida pikemaajalisem ja isiklikum oli side palvemajaga, seda suuremat aukartust ruumi ees tunti. Tavaliiikmeile seostus pühaduse tunnetus emotsionaalse sidemega või vaimuliku läbielamisega. Kui uurida, miks palvemaja on püha või mis selle pühaks teeb, siis võib eristada kaheksagust vastust. Esiti leiti, et ruumi pühitseb toiming: „Palvela on püha, kuna seal toimuvad jumalateenistused. Ruum ja esemed ei ole iseenesest pühad, vaid pühaks teeb neid nende otstarve.“<sup>252</sup> Teiseks vastuseks oli: „...sest sealsed inimesed on pühad!“<sup>253</sup> Samas oldi veendunud, et ruum jääb pühaks ka siis, kui seal enam inimesi ei käi.

### ***5.3. Kes kujundab vabakoguduste sakraalset ruumi?***

Muutused palvemajades ja nende ruumis on peaaegjalikult sõltunud koguduse juhust. Seda eriti väiksemates kohtades, kus koguduse pastor on olnud nii pühapäevane jutlustaja, hingehoidja, inimeste transportija, hoone koristaja ja katuse remontija. EEKB Liidu koguduste põhikirja järgi juhib koguduste tööd üldkoosolekuga valitud juhatus. Üldjuhul teeb ehituslikud otsused, nagu ruumide rentimise, üürimise, rekonstrueerimise ja remondi küsimused juhatus,<sup>254</sup> veel otsesemalt juhatuse esimees, kelle pädevuses on koguduse majandus- ja haldusküsimused. Näiteks Tartu Kolgata baptistikoguduse juhatus kui vaimuliku ja majandusliku töö juhtimise kollektiivne organ koosneb 5-12 inimesest, kelle peamine eesmärk on suunatud kogudusetöö eesmärkide saavutamiseks.<sup>255</sup>

Seega juhatustesse kuuluvad inimesed moodustavad koguduse arengut suunava aktiivse tuumigrupi. Kuid mitte alati ei omata pädevust tegema palvemaja puudutavaid ehituslikke otsuseid, juhul kui puudub arhitektuurne, ajalooline, kujunduslik või ehitustehniline kompetents. Asjatundlikku professionaalset kaasabi võidakse leida koguduse enda liikmete seast või ka väljastpoolt, kuid kuna juhatus on oma jooksvates otsustes suveräänne, ehkki aruadekohuslane üldkoosoleku ees, siis keegi ei kohusta otseselt nõu küsima. Kui koguduse juhatust nähakse vastutavana juhtima kogudusliku vaimulikku ja majanduslikku käekäiku, siis sealjuures lasub neil kohustus hoida oma koguduse ajaloolist vaimset ja materiaalist pärandit.

---

<sup>252</sup> R. Luha kirjavahetus autoriga 9. VII 2021. Kirjavahetus autori valduses.

<sup>253</sup> A. Lige, H. Lige, K. Kant intervjuu autoriga, 10. VII 2021. a, salvestus autori valduses.

<sup>254</sup> EEKB Liidu Tartu Kolgata Baptistikoguduse Põhikirja, punkt 37 ja 38.

<sup>255</sup> EEKB Liidu Tartu Kolgata Baptistikoguduse Põhikirja, punkt 37 ja 38.

Mis puudutab ehituslikke otsuseid palvemajades, siis põgusa kokkupuute põhjal olen märganud 3 eri töövormi juhatustes:

1. Ehitusalaseid otsustes püütakse leida konsensus juhatuse sees, erinevaid hääli kuulates ja arvamusi kaaludes pannakse vajadusel küsimused hääletusele. Tarvidusel tehakse laiendatud juhatuse koosolek, kuhu kaasatakse eksperte kas koguduse seest või väljastpoolt.

Näiteks 2018. a Pärnu Immanueli palvemaja siseruumi uuendusse sai kaasatud disainer Kuldne Muna OÜ-st, kes alguses kohtus juhatusega vajaduste kaardistamiseks ja ühtse ruumivisiooni visandamiseks. Pärnu Immanueli koguduse juhatusse kuuluv Joosep Tammo leiab, et väljastpoolt kogudust kaasatud eksperdil oli oma eelis: „Efekt on väljastpoolt tulnud kunstnikuga, et oma inimeste arvamused ei hakka mõjutama. Kui on [disainer] oma kogudusest, siis on ohtlikum.“<sup>256</sup> Oma kogudusest tuleva eksperdi nõuannetesse võidakse suhtuda kahtlevamalt, hakkab prevalveerima mitte disaineri nägemus, vaid „kõvem hää!“ ja omad suhete jõujooned. Väljast tulnud eksperdi nõuanne on autoriteetsem.<sup>257</sup>

2. Ehitusalaseid otsuseid ei otsusta mitte juhatus, vaid veelgi väiksem inimrühm, harilikult 1–2 inimest. Sest kui juhatuses on 5–12 liiget, on nende vahel konsensuse leidmine keeruline ja otsuste langetamine demokraatlikul viisil pidurdab efektiivsust. Töö tõhustamiseks tehakse kiire iseseisev otsus laiemas ringis küsimusi kaalutlemata. Võib juhtuda, et juhatuse juhtisik ei pea oluliseks teisi otsustusprotsessi kaasata. Selliselt sündivate otsuste juures on risk jääda kitsapinnaliseks ja ühepoolseks. Tehtud otsused võivad olla aga väga pikaajalise mõjuga.

Näiteks Palivere palvemaja siseruumi juures tehtud jõulised siseruumi lammutustööd jätsid hoone pikaks ajaks õnnetusse seisu. Ehitustöö eestvedajaks oli juhatuse esinaine E. Siller oma perega, kes hiljem kogudusest lahkus. Laiemalt kogudust töödest ei informeeritud.<sup>258</sup>

3. Koguduseliikmeid kaasatakse olulistesse ehitus- ja arendustegevustesse, seda eriti intensiivse ehitustöö ja suuremate otsuste tegemise perioodil. Tavaliikme arvamust ja häält peetakse oluliseks ja väärtustatakse. See nõuab juhatuselt rohkem ressursi ettevalmistuse ja selgitustöö näol, kuid teisalt kui koguduseliikmed on enam kaasatud on nad nõus ka ise rohkem panustama.

Ilus näide koguduse kaasatusest on Tartu Kolgata koguduses 2005. aastal läbiviidud küsitlus, kus uuriti koguduseliikmete arvamust uue hoone ehituse vajalikkusest, hoone suuruse ja arhitektuurse laadi, aga ka inimeste valmisolekut investeerimiseks. See näitab, kui avatult

---

<sup>256</sup> J. Tammo intervjuu autoriga, 8. VI 2022. Märkmed autori valduses.

<sup>257</sup> Samas.

<sup>258</sup> V. Övel intervjuu autoriga, 18. IX 2021. Lindistus autori valduses.

kaasati kogudust ehitusprotsessi (hiljem uue hoone ostmisse ja sisse elamisse) ja kuidas hinnati koguduseliikmete arvamust. Koguduse kaasatust kommenteerib koguduse pastor Leho Paldre: „Baptistlik põhimõte on laiem kaasaráákimine, organisatsioonist sõltumatu kongregatsionalistlik, oluliste asjade otsustamine ei käi ülalt alla, vaid alt ülesse. Eeldusel, et kogudusse kuuluvad uuesti sündinud vaimust juhitud inimesed, siis kõigil on õigus kaasa rääkida laiemas kaasatuse kaudu. ... Juhatus valmistas ette, tutvustas kogudusele ja andis otsustada, kogudus nägi ja andis heakskiidu.,<sup>259</sup>

Seik, mis tõstab EEKB Liidu eriti positiivsesse valgusse on vendluse sees toimiv vabatahtlik ühistöö, mis oli eriti päevakohane nõukogude perioodil. Nii Palade koguduse uue hoone ehitamise juures 1975. a kui ka Ridala palvemaja püstitamisel 1984. a käidi ehitusel abiks üle Eesti organiseeritud brigaadidega. Ka väiksemates ehitustöodes oldi teineteisele abiks, tasuta ja nurisemata. Nõukogude perioodil kerkisid esile omad meistrid uskkonna sees, kes on jätnud oma jälje paljudesse palvemajadesse oma aastakümnete pikkuse panusega.

Üheks selliseks oluliseks meheks oli Ülo Meriloo (1926–2017), kes oli alates 1971. a Oleviste kiriku presbüter (alates 1978. a vanempresbüter) ja peale Robert Võsu pensionile jäämist alates 1985. a liidu juht. Samas Tallinna Polütehnilise Instituudi ehitusteaduskonna haridusega töötas ta 1952–1985. a Riikliku Projekteerimise Instituudi Eesti Maaehitusprojektis peainsenerina. Oma insenerikogemusi jagas ta lahkesti EEKB Liidu palvelate projekteerimisel ja nõustamisel,<sup>260</sup> aga ka vanade hoonete konstruktsioonide kandvuse hindamisel ja ehitustehnilisel analüüsil. Näiteks sai tema nõul lammutatud Harju baptisti palvela Hiiumaal halva tehnilise seisukorra tõttu. Tema juhtimisel ehitati uus Viljandi palvela, mille nõukogude võim koheselt konfiskeeris (ill 163). Samuti andis Ülo Meriloo oma panuse Kõrgema Usuteadusliku Seminari hoone ehitamisel Tartusse (ehit 1992. a).<sup>261</sup>



<sup>259</sup> L. Paldre intervjuu autoriga 20. IX 2021, lindistus autori valduses.

<sup>260</sup> Ustav Ülo – loomult rahuotsija. – Teekäija II 2016; Pastor emeeritus Ülo Meriloo 85. – Teekäija II 2011.

<sup>261</sup> In memoriam Ülo Meriloo. – Teekäija V 2017.

162. Viljandi kogudus oli Ü. Meriloole (paremalt esimene) esimene iseseisev teenimistö. Foto: Teekäija, II 2016.  
163. Koguduse ühistööna aastaga ehitatud Viljandi palvela võttis nõukogude võim ära. Foto: EEKBLA.

Väga tuntud ehitusmeister oli tiseriametit pidanud Kehrast pärit Heino Tuulik (1913–2007), kes meisterdas puidust altareid, kantsleid, barjääre, laudu, vaimulikke seinasalme ja pinke. Tema kireks oli intarsiatehnika ja tema tööd võib seni näha üle terve Eesti erinevates palvemajades, näiteks kõigile tuntud leivamurdmislaudu, milliseid ta valmistas mitmete koguduste tarbeks (ill 164–165).



164. Heino Tuuliku poolt meisterdatud leivamurdmislaudu Nõmme baptisti koguduses, 2022. a. Foto: autor.

165. H. Tuuliku poolt meisterdatud barjäär, kantsel ja leivamurdmislaudu Käina mnt palvemajas Kärldlas. Foto: EEKBLA.

Pikaaegselt on ehitusvaldkonnas teeninud Heino Meri, kes on suurematest töödest juhtinud Ridala uue hoone ehitust, Viimsi juurdeehitust, oli Kuressaare Siioni kiriku juures töödejuhataja, samuti aitas ehitada Elva ja Otepää EEKBL-i kirikuid. 1990. aastate alguses teostas ka EELK Lääne-Nigula kiriku siseremondi. Kui nõukogude ajal lubati Baptisti liidu juurde ehitusbrigaad, siis jäi sinna palgale ja kutsuti üle Eesti erinevatest kogudustest ehitama. Kuid selline vendluse ühistöö oli ka varjupool, täna 86-aastane ehitusmeister meenutab Ridala palvemaja ehitust: „Brigaadid käisid üle Eesti, vabad päevad olid, autod tulid. Vahel oli nii, et mehed ehtasid laupäeval, esmaspäeval hakkasime siis lammutama ja ringi tegema jälle. Tuleb insener, ei tea maad ega mütsi, ladusid suure müüri püsti silikaadiga. Esmaspäeval läksime, võtsime suure tala ja haamri, kuna müür oli veel pehme, siis tagusime otseks. Aga ei saa ütelda, muidu inimene ei tule enam, nuriseda ei tohi. .. Kuna Ridala all on 4 meetrit savi, siis valasime vundamendi alla suured betoonist taldmikumid, et hoiaks. Kui midagi oli vaja seal muuta, siis Ülo Meriloole ikka helistasin, konsulteerisin. Ridala oli suurem projekteeritud alguses, kuna maa koht, siis tehti mitu meetrit lühemaks. See tähendas, et projekt viska ahju, kõik tuli ise ümber teha. ... Kümme

kilo olin ma kaalus kaotanud kui see maja valmis sai, pea läks hallimaks. Mulle määrati ka preemia, paarsada rubla sain.”<sup>262</sup>

Ehitusmeistreid oli teisigi, nt Herbert Tuulik Hiiumaalt või Harald Liht Kohilast, kes juhtis Tartu Salemi uue kirikuhoone ehitust. Taoline kollektiivne mõõde töötas tollases kontekstis, ehituskvaliteedile ja kvalifikatsioonile kehtivad uued nõuded, mistõttu selline ehitustöö pole enam mõeldav. Teisalt koguduse toimimises on alati olnud suur osa vabatahtlikkusel, mis lähtub missioonitundest ja mida motiveerib sisemine usk Jumalasse. Vabatahtlik töö on inimese vastus Jumala armastusele, abile ja päästele. Ollakse valmis töötama väikese tasu eest või täiesti tasuta, see on armastusest kantud hooliv tegu, mis ei nõua midagi vastutasuks.<sup>263</sup> Nii leidub professionaalseid ehitusettevõtjaid ja -meistreid, kes palvelate juures „sõbrahinnaga“ töid teevad. Ka ühistegemise rõõm pole kusagile kadunud, näiteks toovad traditsioonilised kevadised talgud Nõmme palvemajas kokku hulgaliselt inimesi. Ühine töö tugevdab koguduse kokkukuuluvust nii vaimses kui sotsiaalses mõttes, ka algkoguduses hoiti argipäevaste tegevuste läbi üksteisega osadust (ill 166–167).



166. Nõmme Baptistikoguduse pastor V. Võsu palvemaja aeda värvimas, 2022. a kevadtalgutel. Allikas: autor.  
167. Nõmme Baptistikoguduse liige M. Koppa palvemaja aknaid pesemas, 2022. a kevadtalgutel. Allikas: autor.

#### ***5.4. Uued dominandid ruumis***

Koguduse põhiliseks ülesandeks peetakse kuulutada evangeeliumi ja teenida ühiskonda, koguduse hoone peab seda parimal praktilisel viisil võimaldama. Ruum peab teenima inimest. Kogudus toimib nagu elusorganism, mille elujõulisus sõltub esiti ühendusest Kristusega, teisalt võimes kohastuda jätkusuutlikuks eluks erinevas keskkonnas. Selgelt esitab kriisides elav ebakindel maailm kogudusele uue väljakutse: milliseid seoseid loob ja kuidas suhestub kogudus

<sup>262</sup> Intervjuu H. Meriga, 25. IX 2021, lindistus autori valduses.

<sup>263</sup> J. Rosenvald, K. Pajusalu, T. Pilli, Kogudus ja kogukond: lingvistilised, teoloogilised ja sotsioloogilised seosed. – Usuteaduslik ajakiri 1/2021 (79), lk 70.



selle keskkonnaga, kus ta täna on? Sõltuvalt sellest, millised uued viisid ja vahendid valib kogudus oma põhieesmärgi täitmiseks, esitatakse ka koguduslikule ruumile uued väljakutsed. Kiirelt muutuvmas maailmas peab kogudus suutma kiirelt ja mobiilselt enda tegevuses ümber orienteeruda<sup>264</sup>, vajadusel ka ruumi ümber paigutada. Mida paindlikum on kogudus tänapäevaste võimaluste kasutamisele, seda efektiivsemalt suudab ta end mobiliseerida. Selge, et kui muutub meid ümbritsev reaalsus, peab kohanema nii kogudus kui ka ruum (ill 168).



168. Nõmme Baptistikoguduse saal on kohandatud Ülistus- ja palveteenistuse ülekandeks. Saalist on toolid eemaldatud, paigaldatud on kraanakaamera ja muu ülekandetehnika. Foto: V. Palmiku erakogu.

Teisalt on koguduse ülesanne muutlikus maailmas pakkuda stabiilsust, seda just usuliste tõekspidamiste osas.<sup>265</sup> Usukogukonnad on pidanud läbi ajaloo alati „otsima ja leidma tasakaalu oma identiteedi säilitamise ning muutuvate oludega kohanemise vahel“.<sup>266</sup> Selleks, et kogudus oleks jätkusuutlik, peab ta olema pandlik kultuurilistele muutustele, kuid suutma jääda muutumatult kindlaks usulistes veendumustes.<sup>267</sup> Leian siin paralleeli vabakoguduse ruumiga: nii nagu igal ajastul on oma keel evangeeliumi kuulutamiseks või muusikas, nii on igal ajastul oma ruumiline väljenduskeel. Mõlemad kannavad kultuurilist muutust, väljendavad arengut ja uut elu. Muutuslainetuse sees tuleb aga kinnitada ankrud, mis kannavad ruumis sümbolsest tähendusest ning mille põhjast üles hiiuvamine võib laeva teadmatusse suunda viia. Nimetades neist mõnda: kantsel, koor, Jumala Sõna ning nende tasakaal ruumis. Kõik uued elemendid, mida ruumi alaliselt tuuakse, peavad olema allutatud senisele ruumi hierarhiale nii tähendustasandi kui esteetilise harmoonia mõttes.

---

<sup>264</sup> J. Rimmel, M. Rimmel, Koroonakriisi eelse ja järgse (vaba)kogudusliku elu arengukohtadest Eestis. – Usuteaduslik ajakiri 1/2021 (79), lk 79–124.

<sup>265</sup> Samas, lk 90.

<sup>266</sup> T. Tennet, *Theology in the Content of World Christianity*. T. Tennet, 2009, lk 2–22. Viidatud J. Rimmel, M. Rimmel, Koroonakriisi eelse ja järgse (vaba)kogudusliku elu arengukohtadest Eestis lk 89 kaudu.

<sup>267</sup> Samas.

Väidan, et kui ruumi vorm tingib teatava käitumise ruumis ehk mõjutab Jumala teenimise sisu, siis toimib see ka vastupidises suunas. Näiteks: vabakoguduse ruumis ei ole traditsiooniliselt kunagi olnud altarit ega ka altarivõre. Meeleparanduse palvet sai teha põlvitades oma pingis. Altarivõre esinemisel (nt metodisti kiriku ruumide ülevõtmisega) tekib pööre ja inimesi kutsutakse meelt parandama altari ette. Ruum justkui dikteerib, mis hakkab edasi juhtuma.<sup>268</sup> Samamoodi võib sümbolse elemendi likvideerimine ruumist või uue dominandi toomine ruumi tuua kaasa tahtmatu muutuse. Minu jaoks on küsimus, millisel hetkel viivad vormilised muutused ruumis sisulise nihkeni koguduses?



170. Nõmme Baptistikoguduse märgiks on Kristuse sümbolikaaga roosaken 16.01.2022. Foto: Youtube'i video.

171. Viimsi Vabakoguduse jumalateenistuse tehnikapult 10.07.2022. Foto: autor.

Uued dominandid ruumis kerkisid esile koroonakriisis, kui koguduslik elu kolis veebikanalitesse ja internetiülekannetesse ning tuli luua uus interaktiivne „kirik“. Tuli ümber mõtestada jumalateenistuse pidamise viis kui ruum, ilmnesid valitsevad tunnusjooned ja sümbolid ruumis, mis kannavad juhtivat ideed kogudusest (ill 170). Paljud kogudused kasutasid riigilt saadud toetust oma ülekandevõimekuse parendamiseks ja vajaliku tehnika soetamiseks<sup>269</sup>. Koroonakriisist väljudes taastus normaalne kiriklik ruum, kuid seal kõrval säilis paralleelruum veebiülekannete näol. Selge, et tehniline võimekus koguduses on pannud tööle uue evangeliseerimise mootori ja avardab plahvatuslikult koguduse piire, täites talle antud misjonikäsku. Kuid kohati tundub, et ilma tehnikamusklita ei toimu enam ühtegi jumalateenistust. Vahest tekib küsimus, kas vahend ei muutu tähtsamaks eesmärgist (ill 171). Ruumi kaunistav prožektor valgustus, hea helitehnika või taustaks olev liikuv pilt eelkõige mängib inimese meeltega ning on psühholoogiliselt mõju avaldav. Samas kas me kirikus pigem ei eelda, et Jumala Vaim teeb töö inimesega?

<sup>268</sup> J. Tammo intervjuu 7. VII 2022, märkmed autori valduses.

<sup>269</sup> Siseministeeriumi usuasjade osakonna kaudu oli võimalik 2020. a koroonakriisi järel taotleda riigilt toetust. Riik toetas koroonakriisist hätta sattunud usulisi ühinguid 2,2 mln euroga. Paljud EEKB Liidu kogudused kasutasid saadavat toetust tehnilise veebiülekannete tegemise võimekuse parendamiseks (186 000 eurot).

Teine muutus, mida olen märganud seostub ruumide hierarhia nihkega palvemaja sees: saali tähtsus väheneb. Kui 20. saj alguse käredatel talvedel kolis Luterlik kirik jumalateenistused külmaperioodiks pastoraati, siis vabakogudustes kasutati jumalateenistusteks palvemaja väikest saali, mis oli kiiremini köetav. Nii muutus väike tuba mingil perioodil tähtsamaks kui peasaal. Täna kui koguduse funktsionaalsus muutub, kujunevad kõrvalruumid hoopis olulisemaks ja tihedamini kasutatavaks, kui suur saal. See on seotud kogudusliku töö rõhuasetusega, mida see kogudus on endale eesmärgiks seadnud. Näiteks jüngerlusele suunatud koguduse osadus- ja palvegrupe, alfakursuseid, piibliõpet jms eelistatakse koondada väiksemasse kodusemasse ruumi, mis loob vajaliku eeltingimuse sotsiaalseks sidususeks. Kui suur saal hajutab ja eraldab, siis väike ruum liidab inimesi. Näib, et mida tihedam on koguduse kogukondlik elu, seda enam läheb fookus peasaalilt kõrvalruumidele.

Selge, et koguduse ruum ei piirdu ainult nelja seinaga, „kogudusetelk“ on kõikjal, kus on Jumala rahvas. Palvemaja on eelkõige koguduse kodu, varjupaik, kus saadakse puhata, selleks et minna välja maailma täites oma tõelist missiooni. Misjonimeelses lõimumises maailmaga tuleb säilitada aga oma eripära, vältides assimileerumist. Oma identiteedi kaotamisel jääb kogu maailm ilma sellest, mida ainult kogudusel on pakkuda.<sup>270</sup>

### ***5.5. Kas kogudus vajab oma ruumi?***

21. saj üheks uueks kasvavaks trendiks Lääne maailmas on kodukoguduste või rakukoguduste kasv, millel puudub traditsiooniline kirikuruum ja kes kohtuvad kodudes. Need pakuvad alternatiivi suurte megakoguduste kõrval, kus sageli jäädakse anonüümseks ja puudub vahetu osaduslik suhe. Kodukogudused pakuvad sügavamalt ja tähendusrikkamat suhet kaaskristlastega ning kooskasvamist suhtes Jumalaga.<sup>271</sup> Sellises intiimses osaduses ei saa keegi jääda tarbija rolli, iga osaleja on samaaegselt saaja kui andja, teenitav kui teenija. Mõte ei ole uudne, sest Uue Testamendi Apostlite tegude raamatust loeme, kuidas algkristlased alustasid osaduskondadena kodudes.<sup>272</sup> Ka Rooma kirja ptk 16 kirjutab Paulus: “tervitage ka kogudust nende majas!”<sup>273</sup> Seega aastakümneid jätkasid kristlased kodudes kogunemist, tagakiusu perioodil varjati end katakombides, kuid kui Rooma keiser Constatinus legaliseeris kristluse

---

<sup>270</sup> N. Wright, Kirikud ja ühiskondlik kord: baptistlik vaatenurk. – Usuteaduslik ajakiri 1/2021 (79), lk 167.

<sup>271</sup> C. H. Hummel, The church at home: the house church movement. – Christianity Today, <https://www.christianitytoday.com/> (vaadatud 6. VII 2022).

<sup>272</sup> Uus Testament, Apostlite teod 2 ptk. Piibel 1997. a tõlge.

<sup>273</sup> Uus Testament, Rooma 16:5, Piibel 1968. a tõlge.

313. a, hakati ehitama kirikuhooneid. Kodukogudused on seni olnud ainuke võimalus tegutsemiseks maades, kus on terav kristlaste tagakius, nagu nt Hiinas.<sup>274</sup>

Uued kodukoguduslikud vormid on viimasel aastakümnel tekkinud ka vabakoguduste seas, mis on justkui ajaloo kordus 20. saj algusest, kus alustati piibli ja palvetundide pidamist talutubades. Sellist intiimset kodugruppides kogunevat koguduslikku (kogukondlikku) vormi praktiseerivad Tallinna kogukonnad, Mosaiikkogudus ja 3D kogudus. 3D kogudus on suunatud noortele, kus lisaks 3-4 inimesest koosnevale regulaarsele rakugruppile kogunetakse iganädalaselt kodustes kogukondades, vahel toimuvad avatud „Hõim“ osadused ja lisaks kord kuus suuremad ühisteenistused. Selleks tarbeks on kogunetud nii kinos, ööklubis, täna kogunetakse erinevatel rendipindadel. Tallinna kogukonnad (asut 2019. a, alguse saanud 2009 Risttee kogudusest) ja Mosaiikkogudus (asut 2016. a) on sarnase mudeliga lastega perekondi koondavad kogudused, kes väärtustavad kogukonnas peituvaid suhteid ja võrgustikku.<sup>275</sup> Kogunetakse DNA-gruppides, tavapärase päeval kohtuvad osadusgrupid kodudes, suurema kogudusena (kõik grupid kokku) kogunetakse u 3 korda aastas.<sup>276</sup> Selline koguduslik mudel selgelt ei vaja oma ruumi.

Täna tegutseb EEKB Liidus mitu traditsioonilise mudeliga kogudust ning mitu missionaalset kogukondlikku kogudust, kes kasutavad oma tegevuseks üüripinda.<sup>277</sup> Selge, et kogudus või kirik ei tähenda hoonet ning koguduse liiga tihe seostamine hoonega võib viia selle fookuse põhiülesandelt. Hoone omamine ei tähenda, et kogudus ei võiks olla misjonimeelne. Oma hoone annab koguduse tegevuses teatava stabiilsuse ja vabaduse, samuti ajaloolise järjepidevuse ja juured. Huvitava arengu tegi läbi Tartu Risttee kogudus, kelle algne kontseptsioon oli minna sinna, kus inimesed juba on, mitte kutsuda neid enda juurde tulema. Oma hoone omamises nägid kunagised Risttee koguduse asutajad ohtu mugavusele ja seisma jäämisele, mis võib ohustada koguduse misjonimeelset väljaminekut.<sup>278</sup> Koguduse eelse töövormi „Going Up“ ajal üüriti koosviibimisteks mitmeid erinevaid ruume: nt oldi Emajõe ärikeskuse 13. korrusel, Sadamateatris ja Vanemuise teatris. 2006. a alustas Risttee kogudus Tartu Näituse tn endise toidupoe keldris, kus asus kontor, toimusid noorteõhtud ja üle nädala jumalateenistused, kuid

---

<sup>274</sup> Benefits of a house church, <https://ourjof.com/benefits-of-a-house-church> ; Church without walls international, <https://churchwithoutwallsinternational.org/about-us/>.

<sup>275</sup> Jonatan Lige, Kogudus Tallinna Kogukonnad vanem, Tallinna Kogukonnad. – Teekäija, aprill 2019.

<sup>276</sup> K. Väljamäe, Juhi areng koguduse loomise protsessis Viimsi ning Kalamaja kogukondade näitel. KUS diplomitöö, Tartu 2016.a, lk 16. Kättesaadav <https://kus.kogudused.ee/>.

<sup>277</sup> **Traditsioonilise koguduse** all pean silmas EEKBL-i kogudusi, kes järgivad väljakujunenud vabakiriku kultuuri mudelit koguduslikust elust ning kelle põhiline fookus on pühapäevane jumalateenistus. **Missionaalseks** nimetan kogudust, kelle enesemääratlus ja elukorraldus on allutatud Jumala missiooni viimisele maailma. ( K. Väljamäe, Juhi ... ).

<sup>278</sup> Peep Saar, Tule-mine! – Teekäija, 11/ 2012.

kogudust leiti olevat ebasobiliku rentniku, sest muusika häiris majaelanikke. Edasi koguneti Atlantise ööklubis ja konverentsikeskuses, Raudteelaste klubi saalis ja ööklubi Tallinn ruumides Narva mnt. Kuid ruumide rentimisega kaasnes suur koormus meeskonnale, probleemid rendileandjatega, lisaks kuluefektiivsust silmas pidades hakati otsima stabiilset pinda. Alates 2012. a omab kogudus oma kindlat kodupaika Annelinna elurajoonis, Kaunase pst 9a, mis on vana renoveeritud kohvik Kalda. Püüti rakendada koguduse kui kodu kontseptsiooni, millele oma hoone aitab kaasa. Ka keeleliselt nimetatakse Ristteed keskuseks, mitte kirikuks või palvelaks (ill 172, 173). Sisekujunduses lähtuti ratsionaalsest vajadusepõhisest planeeringust, sakraalseid elemente kaalutlusel ei olnud ja välditi kiriku mõtet: „Hoone ei ole kunagi kirik. Inimesed, jumalarahvas on kirik“.<sup>279</sup> Siiski, teoloogilistest arusaamadest tulenevalt ehitati trepiauk kinni ja sellele kohale rajati ristimisbassein.<sup>280</sup> Traditsiooniliselt on saaliruumis rist ja poodium.



172. Tartu Risttee Koguduse hoone Annelinnas, Kaunase pst 9a. Foto: Kuldar Jürma, Teekäija 11/2012.

173. Tartu Risttee Koguduse siseruum. Foto: Risttee koguduse koduleht, <https://risttee.ee/pildid/>

Kokkuvõtvalt võib öelda, et see, kas kogudus vajab oma ruumi või mitte, sõltub tema tegevuse visioonist ja strategiast, koguduslikust mudelist. Mõlemal on omad plussid ja miinused. Kui aga vaadata teiselt poolt, siis väljaspool kiriku ringkonda seisva inimese jaoks tõstab oma hoone olemasolu koguduse usaldusväarsust. Võõra inimese jaoks on hoone kogudusest kuvandi, omamoodi autoriteedi looja. Hoone on justkui nähtav keha, mille järgi kogudust identifitseerida. Näiteks keegi ei kujuta täna ette Oleviste kogudust ilma keskaegse katedraalita<sup>281</sup>, koguduslik identiteet selgelt seostub hoonega.

<sup>279</sup> P. Saar intervjuu 8.07.2021, salvestus autori valduses.

<sup>280</sup> P. Saar intervjuu 8.07.2021, salvestus autori valduses.

<sup>281</sup> K. Väljamäe, Juhi ..., lk 31.

## 6. RESTAUREERIMINE JA SÄILITAMINE

### 6.1. Arhitektuurinõukogu töörühma loomise mõte EEKB Liidu sees

EEKB Liidu kogudused on autonoomsed ja suveräänsed oma majanduslikes otsustes, kinnisvara haldamises ja arendamises. Tervikpildi loomiseks tuleb mainida Valduste OÜ-d, mis on 1998. a loodud EKB Liidu majandusega tegelev ja täna liidu kinnisvara haldav ettevõtte. Selle algne eesmärk oli Kõrgema Usuteadusliku seminari kulude katmine. Tänapäevaks on Valduste OÜ katusorganisatsioon Sõbralt Sõbrale kasvanud üheks Eesti suurimaks sotsiaalseks ettevõtteks, millele kuulub 19 taaskasutuskauplust<sup>282</sup>, mille tulust toetatakse nii liidu sotsiaalseid projekte kui muid tööharusid<sup>283</sup>, sh ehitustegevust. Tänu Valduste OÜ toetusele on saanud teoks Nuutsaku Õppe- ja Puhkekeskuse haldamine ja arendamine, Kõrgema Usuteadusliku Seminari (KUS) Tartust Tallinna kolimine (2019. a) ja Liidu kantseleid, Allika kogudust ning KUS-i ühe katuse alla koondava hoone tänapäevaseks renoveerimine Tallinnas Koskla tn. Hetkel käib 2022. a sügiseks valmiva Eluringikeskuse ehitusprotsess (ill 175), mis saab olema kombinatsioon hooldekodust, lasteaiast, kogudusest ja kohaliku kogukonda toetavaist teenustest.<sup>284</sup>



174. Kõrgema Usuteadusliku Seminari ehitamine 1992. a. Foto: EEKBLA.

175. Eluringikeskuse ehitus Annemõisas endise KUS hoone laiendusena 2021. a sept. Foto: autor.

Lisaks Valduste OÜ kasumile tehti 2014. a lõpul Vancouveri Eesti Baptisti Koguduse hoone müügitulust liidule suurannetus summas 700000 €. See on paigutatud kolme eri fondi: Pastorite Fondi, Haridusfondi ning Ehitusfondi (400000€). Viimasest antakse väikese intressiga laenu palvelate ehitus- ja renoveerimiskuludeks kogudustele. Näiteks on Ehitusfondist toetatud Sadala

<sup>282</sup> <https://sobraltsobrale.ee/meist/> (vaadatud 8.07. 2022).

<sup>283</sup> E. Tamm, Analüüsides arenguid EKB liidus. – Teekäija, 9/2015.

<sup>284</sup> H. Lehtsaar, Algas Tartu Eluringi keskuse ehitus. – Teekäija, 7/2021; Mõte sai alguse 1990. algusest kunagise KUS-i rektori Peeter Roosimaa ideest rajada hooldekodu, kus seminaristid saaksid hingehoiu tööd praktiseerida. Lisaks Valduste OÜ-le on Eluringi keskuse ehitusse investeerinud nii EKB Liidu kui teiste konfessioonide ettevõtjaid, paar kohalikku kogudust ning välispartnerid Rootsist.

baptisti koguduse hoone välisilme uuendamist 2012 a<sup>285</sup>, samuti Palade palvemaja katuse remonti ja Rakvere Karmeli koguduse uue hoone ehitust. Seega EEKB Liidu sees on majanduslikku võimekust nii Valduste OÜ kui aktiivsete ettevõtjate näol.

Kui vaadelda EEKB Liidu palvelate ümber toimunud tegevust taasiseseisvumise perioodil, siis seda iseloomustab võimekas majanduslik tegusus ja ehitus, arhitektuuriajalooline traditsiooni väärtustav mõtlemine ei ole aga olnud vabakoguduste tugev külge. Selleks, et oma arhitektuurset pärandit õigesti säilitada ja targalt arendada, on käesoleva uurimustöö üheks võimalikuks praktiliseks väljundiks koondada liidu sees olevat arhitektuurset, insenerlikku ja pärandihoiu kompetentsi. Ideeks on luua ekspertidest koosnev **Arhitektuuri Nõukoda**, kelle roll oleks eelkõige konsulteerida kogudusi ehitus- ja arhitektuuri valdkonnas, vajadusel ka praktilisemalt aidata projekteerimises ja majandusküsimustes, hinnapakumiste või hangete tegemisel. Kuna kogudused on suveräänsed oma otsustes, siis oleks sel eelkõige nõuandev funktsioon liidu koguduste juhtkondadele, lõppkokkuvõttes on kogudused oma otsutes vabad. Küll on aga oluline, et EEKB Liit kujundaks oma kesksed seisukohad ja sõnastaks oma vaated, kuidas liidus ajaloolisse ehitatud keskkonda suhtutakse. Mõte ei ole uudne, sest selline koostöö on uskkonnas alati mingil määral töötanud, kuid seda võiks teha veelgi organiseeritumalt ja erinevaid spetsialiste koondavalt. Selleks tuleks luua töörühm, mis esiti kaardistab kasutuses olevad 20. saj alguse palvelad, määrab hoonete tehnilise seisuga ja ajaloolise väärtuse. Oluliseks Arhitektuuri Nõukoja valdkonnaks oleks pärandialane teadlikkuse tõstmine, mis vajaks proaktiivset koguduste poole pööratud selgitustööd ning motiveeriks kogudusi pöörama enam tähelepanu nii oma vaimse kui füüsilise pärandi hoidmisele.

## ***6. 2. Võimalused hoonete säilitamiseks ja targaks restaureerimiseks***

„Muinsuskaitse pole kaitse muutuste eest, vaid muutuste juhtimine selliselt, et olemasolevad väärtused säiliks ja jääksid ruumis hoomatavaks. See on üldjuhul lihtsaim viis luua kvaliteetset ruumi – mõista juba eksisteerivate asjade väärtust, tõsta need esile ja lisada kõik uus sidusalt nende ümber...“<sup>286</sup>. Palvemajades ettevõetav ehitustegevus peaks toimuma mitte üksnes koguduse vajadusi, vaid ka pärandi väärtusi arvestavalt ning ettevõetavaid muudatusi mõtestades. Tarvilik on mitte näha konflikti uue arengu ja vana vahel, vaid targalt juhtida muutuste protsessi nii, et me uuendamise käigus olulist väärtust mõtlematult ei hävitaks.

---

<sup>285</sup> E. Jürma, Tagasisaade EKB Liidu aastakonverentsile. – Teekäija, 7/2016; EKB Liidu aastakonverents „Üks tervik“. – Teekäija, 4/2015; Sulev Kivastik, Sadala kogudus tänab. – Teekäija 07- 08/2016.

<sup>286</sup> T. Talk, S. Raie, Ehituspärand ja ruumikvaliteet. Eesti inimarengu aruanne 2019/2020. <https://inimareng.ee/print/EIA-2019-2.2.pdf>

Kuidas siis ikkagi kaitsta? Täna on riikliku muinsuskaitse all kaks EEKB Liidu 20. saj alguse palvemaja, säilitamisväärseid palvelaid on aga palju. Kui vaadata laiemalt, siis Muinsuskaitseamet vajab kriitilist revideerimist riikliku kaitse all olevaist objektidest. Nii mõnigi palvemaja võiks olla riiklikul tasemel kaitstav arhitektuurimälestis. Loomulikult on alati võimalus algetada kaitsmise alla võtmise ettepanek, kuid menetlusprotsess on aeganõudev ja lõppotsus sõltub ekspertrühma otsusest. Teine võimalus oleks tõhustada pärandi kaitset ka läbi planeeringu. Kuid selle toimimine on alles arenemisjärgus, teiseks ei hõlma planeeringud siseruumi.

Kõige tõhusam kaitse on see, mis pole seotud ülalt alla riiklike regulatsioonidega, vaid alt üles huviga. Oluline on, et omanik ise väärtustaks oma hoonet. Esiteks on hea, kui kogudus on huvitatud traditsiooni ja pärandi au sees hoidmisest. Ühtlasi saab kogudusi ühendav EEKB Liit võtta aktiivsema hoiaku ja vastutuse pärandi teadvustamisel ja elus hoidmisel, rääkides oma ajaloost ja propageerides selle hoidmise tähtsust. Läbi palvemajade ajaloo saab rääkida ärkamise lugu.<sup>287</sup>

Oluline osa hoonete säilimisel on omanike nõustamine ennetusmeetmena: tuleks rääkida ajaloolisest pärandist, hoonete arhitektuursest eripärast, jagada renoveerimisalast teavet õigetest töövõtetest ja materjalidest. Nõustaja peaks lisaks arhitektuursele ja pärandialasele kompetentsile tundma uskkonna traditsiooni ja arvestama,“ et nõustamine ei tohi tähendada ette ära otsustatud arvamuste läbisurumist, vaid eeldab kompromisse ning parimate lahenduste otsimist nii omanikule kui hoonele.“<sup>288</sup>

Teatavasti säilib see, mida inimene väärtustab. Väärtustada oskame seda, millest oleme teadlikud. Vabakoguduste palvemajad on sageli peidus küla metsatukas, viidaga märgistamata ja niisama eksleja sinna ei satu. „Omad teavad ja võõral pole asja“<sup>289</sup>. Palvelate avaramaks populariseerimiseks ja laiemalt esile tõstmiseks on kasulik olla väljapoole avatud ja ühiskonnas nähtav. Ammugi on möödas „alalhoiuteoloogia“<sup>290</sup> või sektantlik alaväärsuse aeg, uus põlvkond on julge leidma uusi dialoogivõimalusi ühiskonnaga. Üks võimalustest on olemasolevaid projekte enda kasuks tööle panna. Olgu selleks siis „Teeliste kirikud“, „Kirikute öö“,

---

<sup>287</sup> 2018. a valmis Meedia Misjoni ja Kõrgema Usuteadusliku Seminari koostöös film „Ärkamine usu vabadusele“, mis räägib 19. saj lõpu Läänemaa ärkamisest just läbi Hiiumaa ja Vormsi palvemajade. [https://www.youtube.com/watch?v=enV\\_e5Pcsqw&t=722s](https://www.youtube.com/watch?v=enV_e5Pcsqw&t=722s)

<sup>288</sup> K. Karine, Vormsi hoonestuse väärtused ja kaitsmise võimalused. Magistritöö. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2011, lk 94.

<sup>289</sup> Intervjuu E. Tammega 8. IX 2021, lindistus autori valduses; E. T. viitab intervjuus Luguse palvelale Hiiumaal.

<sup>290</sup> T. Pilli viitab oma raamatus „Usu värvid ja varjundid“ Karl Heinz Walteri analüüsile endiste Nõukogude Liidu baptistikoguduste mentaliteedile, mis oli kui „enesesäilitamise teoloogia“. T. Pilli, Usu värvid..., k 34.



„Kohvikute päevad“, kogukonnapäevad nt „Kalamajapäevad“, suvised kontsertüritused või hoopis giidide reisitrajektorid ja infotahvlid. Koguduse ühiskonnas nähtav olemine kasvatab sotsiaalset kapitali. Kui kirikukauge inimene muidu palvemajja ei tuleks, siis tänu üritusele siseneb kultuurilise huviga. Muidu võõristust tekitav palvemaja muutub osaks „tema ruumist“. See loob nii uusi sidemeid kui tugevdab sidusust juba eksisteerivate vahel, ühtlasi tõuseb nii tuntus kui huvi ning läbi koguduse tegevusulatus laienemise kasvab ka palvemaja väärtus.

Eraldi teema on tühjade hoonete säilitamine või neile uue funktsiooni leidmine. Palvemaja püsib palvemajana üksnes siis, kui ta on oma alguses funktsioonis. Kui talle antakse ilmalik kasutus, säilib küll hoone arhitektuur, kuid kaob talle elu andev süda. Tühjalt seisvate palvemajade puhul ei ole üheselt sobilikku lahendust, vastus tuleb igale üksiku hoone puhul leida eraldi. Hagaste baptisti palvemaja puhul on olnud muuseumi loomise mõte, mis on seni teostamata. Rannamõisa anti erakätesse, kuid laguneb. Sagariste müüdi eramuks, kuid on nüüd suletud ja ligipääsmatu. Koguduse hääbumisel jääb loota, et uskkonna sees leidub teojõulist initsiatiivi tuua uus elu palvemajja, nagu on toimunud Mäevallas. Või panustada laiema kogukonna aktiivsusele, mis töötab nagu demokraatlik muinsuskaitse, „mille puhul ei olegi oluline, kas ehitus on riiklikus vaates esinduslik ja eriline, vaid kas seda kohapeal väärtustatakse ja soovitakse jätkuvalt avalikus ruumis näha.“<sup>291</sup> Nii võiks palvemaja teenida kohalikku kogukonda, kes omakorda vastutasuks hoolitseb maja säilimise eest.

Kõiki palvemaju ei õnnestu säilitada ega restaureerida, kuid ajaloolist dokumenteerimist väärivad kõik. Üheks võimaluseks palvemajade ajalugu jäädvustada oleks nende liitmine digitaalsesse arhiivi „Eesti kirikud“, mis koondab ühtsesse andmebaasi kirikute ehitusloo ja Eesti sakraalarhitektuuri pärandi. Andmebaas on loodud Muinsuskaitseameti programmi „Pühakodade säilitamine ja areng“ raames Eesti Kunstiakadeemia muinsuskaitse ja konserveerimise osakonna poolt ja on kättesaadav internetis.<sup>292</sup>

Vanad palvelahooned ja vabakoguduslik traditsiooniline ruum raamistab uskkonna identiteeti, uued mudelid ja kontseptsioonid ei saaks tekkida, kui ei oleks mineviku pärandit ja eelkäinud põlvkondade tööd. Hea uus tekib hea vana pinnale. Mida rohkem tekib uut kõrvale, seda kõrgemalt hinda peaks minema vana. Palvemajade kui arhitektuuripärandi kaitsmise eesmärk ei ole kindla ajalooperioodile omase ruumi külmutamine või taastamine, vaid pigem erinevate ajalooliste kihistuste austamine ja esiletoomine,<sup>293</sup> mida saab vääridada sobiliku moodsa

---

<sup>291</sup> T. Talk, S. Raie, Ehituspärand ja ruumikvaliteet. Eesti inimarengu aruanne 2019/2020. <https://inimareng.ee/print/EIA-2019-2.2.pdf>.

<sup>292</sup> Eesti kirikud, [www.kirikud.muinas.ee](http://www.kirikud.muinas.ee) (vaadatud 11.07.2022).

<sup>293</sup> T. Talk, S. Raie, Ehituspärand ja ruumikvaliteet, lk 118.

lisandusega. Kuna autentset vana ei saa tulevikus taastoota, siis on oluline just täna selle säilimisele tähelepanu pöörata. Võib-olla tundub nõuanne renoveerida hooneid ajaloolisi materjale ja tehnoloogiaid kasutades kiusuna ja majanduslikult mitte kõige otstarbekam, aga see on minevikust lugupidav investeering tulevikku. Ehituspärandisse hooletu suhtumine näitab austuse puudumist, tundub kergemeelne uuenduste nimel loobuda oma minevikust<sup>294</sup>. Me ei peaks laskma sisse tungival globaliseerumisel meid ära nivelleerida, vaid hoidma oma ajaloolise eripära rikkust. Loodetavasti aitab käesolev uurimistöö EEKB Liidu raames ehitustegevust kriitiliselt hinnata ja ausalt küsida, kas eelmiste põlvkondade poolt kingitud pärand võiks väärida paremat kohtlemist.

## KOKKUVÕTE

Magistritöös käsitletud 20. sajandi alguses ehitatud vabakoguduste palvemajad kuuluvad meie väärtusliku arhitektuuripärandi hulka, seda nii üldises kultuuriloolises vaates kui uskkonna enda ajaloo perspektiivist. Palvemajadel on oluline roll nii üksikinimese ajalootajus, kogoduslikus identiteedis kui ka uskkonna järjepidevuses tervikuna, aidates kõigil kolmel tasemel kaasa enesemõistmisele ja olles toetuspunktiks uutele arengutele. Käsitletud palvemajad on ja jäävad 19. saj lõpul toimunud Läänemaa usulise ärkamise maamärkideks.

Kuna palvemajad on erinevail põhjusil ohustatud, on vaja pöörata erilist tähelepanu nende hoidmisele ja kaitsmisele. Paraku sisaldab pärandikaitse endas alati konflikti uue arengu ja vana traditsiooni vahel. Oma mõjutuse hoonete muutusele annavad majanduslik ja ühiskondlik areng. Vanadele hoonetele seatakse uusi väljakutseid, kiire majanduslik ja tehnoloogiline areng seab hoonetele uued nõudmised nii kasutusmugavuse kui tehnilise toimivuse osas. See on võitlus, milles ajalooline pool jääb sageli kaotaja rolli. Lisaks eelnimetatud füüsilisele poolele lisandub palvemajade puhul vaimse tähenduse pool. Kogodusliku elu muutused ja ajaga teisenenud teoloogilised arusaamad tingivad muutused ka palvemajade ruumis. Seega on ohud palvemajade kui ajalooliste arhitektuuriväärtuslike hoonete säilimisele nii välised kui sisemised.

20. sajandi alguse palvemajade väärtusküsimus ja problemaatika on sarnane mistahes pärandi väärtustamisele, kõik saab alguse suhtumisest ja tähenduste käsitlesest, mida ja miks me väärtuslikuks peame. Palvemajade rolli mõistmiseks andsin esimeses peatükis ajaloolise ülevaate selgitamaks, millisel kirikuloolisel taustal palvemajad tekkisid ning millist osa 20. saj ühiskonnas toimunud muutustest nad kannavad. Esimese peatüki teises pooles vaatlesin

---

<sup>294</sup> R. Alatalu, Sõnum ICOMOSi peaassambleelt: „Märka inimest!” – Sirp, 28. XI 2014.

nõukogude okupatsiooniga kaasnenuid muutusi: kuidas kogudused olid sunnitud kohanema uue olukorraga, milliseid kaotusi nad üle elasid ning millist võitlust nad hoonete säilitamise eest pidasid. Nõukogude repressiivse usuvaenuliku ateismipoliitika keskkonnas tähendas kogudusehoone äravõtmine sisuliselt koguduse likvideerimist, palvemaja oli koguduse ellujäämise küsimus. Kogu esimese peatüki ajalookäsitlusega püüdsin rõhutada hoonete tähtsust uskkonna ajaloos.

Kui palvemajade välisarhitektuur on varasemate uuringutega piisavalt kaetud, palvemaju on arhitektuuriselt tüpologiseeritud ja nende paiknemist kaardistatud, siis vabakoguduste siseruumi ei ole seni kajastatud. Magistritöö teises peatükis vaatlesin EEKB Liidu palvemajade ruumilist ülesehitust, mõjutajaid ja muutusi läbi aja. Läbi foto- ja ruumianalüüsi kirjeldasin palvemajade sakraalse siseruumi ülesehitust, sümboolikat, ruumilist hierarhiat ja pühaduse tõlgendamist. Erinevaid ruumi elemente käsitledes liikusin kronoloogiliselt 20. saj algusest tänapäevase ruumi suunas, püüdes märgata ajas toimunud ruumilisi muutusi, mõjutajaid nähtuste taga ja uute fookuste tekkimist.

Magistritöö kirjutamise kaalukas ajend oli probleemi mõistmine, et palvemaju ei ole seni ei üldises arhitektuuriloolises vaates ega uskkonna ajaloos küllaldaselt oluliseks peetud. Uurimuse käigus tegelesin põhjuste analüüsimisega, miks palvemaju pole tänini piisavalt väärtustatud. Läbi kolmanda peatüki väärtuste analüüsi põhjendasin hoonete olulisust erinevatest vaatepunktidest lähtuvalt ja selgitasin palvemajade kui kultuuriväärtuslike hoonete tähtsust. Kirjeldades nii riikliku kui omavalitsuse tasandi kaitse- ja toetusmehhanisme tõin välja põhjused, miks vabakoguduste palvemajad on seni neist võimalustest välja jäänud.

Töö neljandas peatükis tegelesin konkreetsemalt hoonete seisundi ja säilivuse analüüsiga, käsitledes ühtekokku 36 palvemaja, mis on jaotatud põhitöö, Lisa 1 ja Lisa 2 vahel. Autentset säilivust mõjutanud põhjuste alusel jagasin palvemajad kaheksasse rühma, alustades hästi säilinud palvemajadest ja lõpetades hävinenud või hüljatud palvemajadega. Neist 36 palvemajast hindasin hästi säilinuks 8 palvemaja, millest 6 asuvad Hiiumaal. Üldiselt võib öelda, et Hiiumaa palvemajad ja ka Vormsi Rälby palvemaja on kõige paremini säilinud. Ilmselt on oma osa piisavas eraldatuses: muutused mere taha nii kiiresti ei ulatu. Saaremaal asuvad 20. saj alguse EEKB Liidu palvemajad on läbi teinud radikaalsema muutuse, hooned on kas läinud eraomandisse või jõuliselt ümber ehitatud. Seetõttu olen Saaremaa palvemajadest hästi säilinuks hinnanud ainult ühe.

Ruumi ja koguduse suhteid käsitlevas viiendas peatükis toetusin isiklikele vaatlustele, kogemusele ja intervjuudele erinevate koguduste inimestega. Selle peatüki temaatika oli mulle kui autorile kõige intrigeerivam, sest tõstatas ruumikäsitluse kõrval mitmeid usulise õpetuse ja praktikaga seotud küsimusi. Vestluste käigus ilmnis, kui palju on erinevaid usulisi arusaamisi EEKB Liidu sees. See, milleks on vaja kogudusele hoonet ja kas üldse on vaja, saab alguse Jumala-pildist ja Jumala-suhtest. Ka tõlgendusest, mida tähendab kogudus ja milline on koguduse missioon. Uurimistöö järelendusena toon välja varem aimatud väärtuskonflikti – teatavasti pole vabakoguduslikust arusaamisest tulenevalt ükski paik püha iseenesest. Mistõttu võib öelda, et paiga väärtust tõlgendatakse uskkonna sees peaasjalikult praktilistest vajadustest, rahalistest vahenditest ja usulistest tõekspidamistest lähtuvalt. Ajalooline, arhitektuurne või kultuuriväärtus on pigem teisejärguline. Rohkem väärtustatakse vaimse pärandi rolli, nt nähakse kristliku kirjanduse, ajakirjanduse, vaimuliku hariduse, jutluste ja elulugude kirjapanekus olulist osa uskkonna identiteediloomest ja traditsiooni järjepidevusest, kuid pärandi füüsilist poolt ei märgata sageli hinnata. Minu poolt antud hinnang on üldistus, selle kõrval esineb erandeid.

Lahendusena palvemajade ohustatuse ja võimaliku säilitamise probleemistikule tegin järgmised ettepanekud:

1. Palvemajade kui arhitektuurse pärandi säilimise kõige efektiivsem meede on teadlikkuse ja väärtustamise tõstmine uskkonna silmis. Vajalik on temaatiline ajaloo, arhitektuuri ja pärandväärtuste tutvustamine ja populariseerimine liidu sees. Vaja on ühtlasi EEKB Liidu sisest kokkulepet, mida väärtuslikuks peetakse ja milliseid hooneid prioriteetsena nähakse.
2. Koostöökogu loomine, mis koondaks vabatahtlikku töö- ja abijõudu hoonete eest hoolitsemisel ja heatahte korras korrastamist.
3. Arhitektuuri nõukoja kui ekspertrühma loomine EEKB Liidu juures, kes annaks kogudustele ehitus- ja restaureerimisalast nõu.

Kindlasti ei ole töö ammendav käsitlus vabakoguduste sakraalsest ruumist ning valdkond vajaks jätkuvat uurimist. Töös kasutatud info põhineb paljuski inimeste suulistel ütlustel, mistõttu võib töös esineda faktilisi vigu. Teiseks oli kättesaadav ajalooline palvemajade ehituslikku poolt käsitlev materjal lünklik. Oma uurimistöös ei suutnud ma katta kõiki olulisi palvemajadega seotud valdkondi. Üheks tööst väljajäänud temaatikaks on ehitustöö rahastus. Olles lugenud erinevaid koguduste kroonikaid ja inimeste mälestusi sai selgeks, kui suurt jõupingutust nõudis 19. saj lõpus ja 20. saj alguses palvemajade ehitamine. Toonaste eestlaste sotsiaalsed õigused ja

majanduslik võimekus ei ole võrreldavad tänase päevaga. Mitmed allikad kajastavad, millisel vaesuse ja toimetuleku piiril toimetati, elati sõna otseses mõttes usust ja armastusest, mida saatis teotahe ja töökus. Inimesed müüsid oma kampsunid seljast ja püksid jalast selleks, et palvemaja ehitus lõpule viia. Palvemajad ei sündinud kergelt, majanduslik toimetulek kujutas karmi võitlust. Võlgne moraalse vastutuse oma esivanemate pühendunud panuse eest.

Kristlikus käsitluses ja sellest tulenevalt koguduslikus tegevuses on alati inimene tähtsamal kohal kui hoone. Samuti keskendumine tulevikule tähtsam kui minevik. Samas nii nagu inimene vajab rõivast oma ihu katmiseks, nii vajab ka kogudus hoonet varjualusena. Selleks, kuidas vana hoonet on õige uuendada, andis Jeesus ise oma sõnadega juhendi, öeldes: „Keegi ei paika vanutamata riidetükiga vana kuube, muidu paik rebeneb selle küljest, uus vanast, ja auk läheb veel suuremaks. Ja keegi ei kalla värsket veini vanadesse nahklähkritesse, muidu vein rebestab lähkrid ning vein ja lähkrid muutuvad kõlbmatuks, vaid värsket vein kallatakse uutesse lähkritesse“<sup>295</sup>. Sellega oli öeldud, et igal asjal on oma õige aeg ja tark tegutsemisviis.

Palvemaju on sageli käsitletud eelkõige kui koguduse kodu. Samas ei ole palvemaja vaid suletud kogukonna ruum, vaid see on avalik ruum, mis kannab oma sõnumit maailmale. Hoone on kui raamatu kaaneümbris ja eessõna, millele põgusa pilgu heitnud lugeja oma arvamuse kujundab. Soovin EEKB Liidule tarkust oma ajalooliste palvemajade säilitamisele!

---

<sup>295</sup> Markuse evangeelium 2:20–22, Uus Testament, Piibel 1997. a tõlge.

## ALLIKAD JA KIRJANDUS

### *Allikad*

#### **Rahvusarhiiv**

EAA.1188.1.45 Toimik Eestimaal asuvate palvemajade asjus

EAA.2840.1.21823 Läänemaal Vilkla mõisa talumaakohast "Mütsi nr nr. 8", kinnistu nr. 5795

EAA.T-1168.2.183542481 Tähe 66

EAA.T-1172.8.2-3-121 Tähe 66

ERA.14.11.1052 Haapsalu Baptisti Usühing

ERA.14.11.1053 Haapsalu Baptisti Usühing

ERA.14.11.1117 Ridala Baptisti Usühing

ERA.14.11.1150 Vormsi Baptisti Usühing

ERA.14.11.1151 Vormsi Baptisti Usühing

ERA.14.11.788 Tallinna Immanueli Evangeeliumi Kristlaste Vabausuühing

ERA.1647.2.303 Jeesuse Kristuse Evangeeliumi Koguduse Jausa osakond

ERA.1647.2.349 Sutlepa Baptistide Kogudus

ERA.1647.4.5610 Eesti Evangeeliumi Luteriusu Pühalepa Kogudus

ERA.3653.4.7482 Ridala Baptisti Usühing

ERA.5249.1.1376 Eesti Evangeeliumi Kristlaste ja Baptistide Koguduste Liidu Vormsi Rälby Baptisti Kogudus.

ERA.5249.1.1388 Eesti Evangeeliumi Kristlaste ja Baptistide Koguduste Liidu Haapsalu Baptisti Kogudus

ERA.5249.1.1391 Eesti Evangeeliumi Kristlaste ja Baptistide Koguduste Liidu Jausa Evangeeliumi Kristlaste ja Baptistide Kogudus

ERA.5249.1.1400 Eesti Evangeeliumi Kristlaste ja Baptistide Koguduste Liidu Lähtru Baptisti Kogudus.

ERA.5249.1.1412 Eesti Evangeeliumi Kristlaste ja Baptistide Koguduste Liidu Külama Kogudus

ERA.5249.1.1425 Eesti Evangeeliumi Kristlaste ja Baptistide Koguduste Liidu Ridala Baptisti Kogudus

ERA.5249.1.1435 Eesti Evangeeliumi Kristlaste ja Baptistide Koguduste Liidu Sutlepa Baptisti Kogudus

ERA.5249.1.1438 Eesti Evangeeliumi Kristlaste ja Baptistide Koguduste Liidu Palivere Vabakogudus

ERA.5256.1.5 Tartu II Kolgata baptistikoguduse täiskogu koosoleku protokollid

ERA.63.9.1303 Ridala palvemaja krunt

ERA.R-1271.1.224 Tõnso, Alfred ja Tallinna Immanueli Evangeeliumi Kristlaste Vabausuühingu Palivere osakond

ERA.R-1989.3.192 Tallinna Immanueli kogudus (Evangeeliumi Kristlaste Vabausuühing)

ERA.R-1989.3.233 Rakvere kogudus

ERA.R-1989.2.3 Информационные отчеты и докладные записки о состоянии и деятельности религиозных культов на территории Эстонской ССР. Kirikute tegevusaruanded.

ERA.R-1989.3.242 Lähtru kogudus

ERA.R-1989.3.244 Mäevalla kogudus

ERA.R-1989.3.245 Nõva kogudus

ERA.R-1989.3.246 Palivere kogudus

ERA.R-1989.3.246 Palivere kogudus

ERA.R-1989.3.250 Sutlepa kogudus

ERA.R-1989.3.251 Vedra kogudus

ERA.R-1989.3.253 Emmaste-Nurste kogudus

ERA.R-1989.3.254 Emmaste - Nurste koguduse Õngu osakond

ERA.R-1989.3.255 Hagaste kogudus

ERA.R-1989.3.256 Harju kogudus (Emmaste vald)

ERA.R-1989.3.257 Hilleste kogudus

ERA.R-1989.3.258 Jausa kogudus

ERA.R-1989.3.259 Kiduspea kogudus

ERA.R-1989.3.260 Käina kogudus

ERA.R-1989.3.261 Kärkla kogudus (II)

ERA.R-1989.3.263 Lauka kogudus

ERA.R-1989.3.264 Lepiku kogudus

ERA.R-1989.3.266 Luguse kogudus

ERA.R-1989.3.269 Palade kogudus

ERA.T-2.4-1.18365 Tähe tn 66

ERA.T-3.13.434 Nõva mõis Palvemaja nr. 12c, eraldatud Tiidomaa nr 12

ERA.T-3.15.1307 Rannamõisa mõis Rannamõisa baptisti palvela nr 76, eraldatud Madise-Seegi

ERA.T-3.15.621 Vilkla mõis Ridala baptisti koguduse maa nr. 26

LAMA.174HI.1.1148 1609 Lauka küla, Kabeli

LAMA.174HI.1.2037 1496 Luguse küla, Luguse palvela  
LAMA.174HI.1.2075 1576 Allika küla, Mäeltse Palvela  
LAMA.174HI.1.2087 1620 Ühtri küla, Ühtri Palvela  
LAMA.174HI.1.2524 169 Käina mnt 13  
LAMA.174HI.1.2597 252 Kabeli 3  
LAMA.174HI.1.37 40 Nurste küla, Nurste palvemaja  
LAMA.174HI.1.40491616 Palade küla, Palvela  
LAMA.174HI.1.4053 1636 Hagaste küla, Palvela  
LAMA.174HI.1.4119 1926 Hilleste küla; Palvela  
LAMA.174HI.1.4165 2124 Pühalepa küla, Palvela  
LAMA.174HI.1.43 49 Külama küla, Külama palvela  
LAMA.174HI.1.509 1446 Jausa küla, Palvela  
LAMA.174HI.1.703 47 Kiduspe küla, Palvela  
LAMA.580.2.3939 123 Keravere küla, Baptisti palvela  
LAMA.580.2.4293 103 Sutlepa küla, Sutlepa Baptisti Kogudus  
LAMA.580.2.4543 381 Väike-Nõmmküla küla, Palvemaja  
LAMA.580.2.4628 30 Peraküla küla, Peraküla palvela  
LAMA.580.2.4893111 Vedra küla, Vedra Palvemaja  
LAMA.580.2.5329223 Põgari-Sassi küla, Mäevalla palvemaja  
LAMA.580.2.6712 98 Palivere, Raudtee 4  
LAMA.580.2.7238140 Kersleti küla, Palvemaja  
LAMA.580.2.7251 180 Suuremõisa küla, end.Palvemaja  
LVMA.889.1.8412890 L. Koidula 5 (Rakvere Karmeli palvemaja)  
LVMA.956.2.441 Rakvere Karmeli Kogudus  
SAMA.451.2.11577 4054 Pahapilli küla, palvela  
SAMA.451.2.13099 3058 Sagariste küla, palvela  
SAMA.451.2.13271 3059 Vanamõisa küla, Palvela  
SAMA.451.2.497 5455 Eikla küla, Priikoguduse (palvela)  
SAMA.451.2.9859 4040 Leisi, Kabeli (palvela), Mere 4  
LVMA.889.1.8834. L. Koidula 15, Inventariseerimise toimik nr. 1138.

**Muinsuskaitseameti arhiiv:**

ERA.5025.2.2242: Kärkla Kabeli tn. 3. Palvemaja Kärklas Kabeli t. 3. Muudatuste projekt. P-12840. Dagopen OÜ projektibüroo, Kärkla: 2003.



ERA.5025.2.9451 Rakvere Pauluse kiriku muinsuskaitse eritingimused, Tallinn: 2008.

**Hiiumaa Muuseumi (HKM)** fotoarhiiv

**Läänemaa Muuseumi (LM)** fotoarhiiv

**Eesti Arhitektuuri Muuseumi (EAM)** fotoarhiiv

**Eesti Evangeelumi Kristlaste ja Baptistide Liidu arhiiv (EEKBLA):**

Tallinna I Baptisti Usuühingu Nõva jaoskonna protokolliraamat.

EEKB Liidu 75. juubeli fotoalbum., EEKB Liidu 100. juubeli fotoalbum.

Dateerimata fotoalbum, lahtised fotod ilma numeratsioonita.

### **Koguduste arhiivid**

Jausa priikoguduse arhiivi dokumendid

Kärdla Baptistikoguduse arhiivi dokumendid

Ridala Baptistikoguduse arhiivi dokumendid

Käina koguduse arhiivi dokumendid

Kuressaare Siioni koguduse arhiivi dokumendid

### ***Publitseerimata käsikirjad***

- Aado, A., Harju ärkamine 1921–1922. Masinkirjas käsikiri. Harju Baptistikoguduse arhiiv.
- Doronin, K., Vabakoguduste kirikute ja palvelate sisearhitektuuri ja spirituaalsuse seostest. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikooli Usuteaduskond, 2010.
- Ehitustehniline ülevaatus ajaloolistele tarinditele, D. Lukas, M. Pugri, 23. VIII 2021.
- Eikla ärkamise ajalugu. 1900–2010 a. Eikla Baptistikoguduse arhiiv. Koopia autori valduses.
- Elmi, M., EEKBL Käina koguduse pastori kirjalikud mälestused, 2003. Koopia autori valduses.
- Hanikat, E., käsikiri, Hagaste koguduse ajalooline ülevaade 1905-1983. a. Käsikiri E. Veevo erakogus, koopia autori valduses.
- Harju koguduse ajaloo, masinkirjas käsikiri. Harju baptistikoguduse arhiiv, koopia autori valduses.
- Hausberg-Aaslepp, A., Harju baptisti koguduse ajalugu. Masinkirjas käsikiri. Harju Baptistikoguduse arhiiv.

- Heinla, E., Ajalooline kokkuvõte Kärkla baptistikoguduse arengust. Käsikiri. Kärkla Baptistikoguduse arhiiv, koopia autori valduses.
- J. Kr. Ev. Koguduste ühenduse Jausa osakonna protokolliraamat 1920- 1933.
- Johhansoni, D., faks Johannes Rahkemale, 31.05.1996. Ridala Baptistikoguduse arhiiv.
- Karine, K., Vormsi hoonestuse väärtused ja kaitsmise võimalused. Magistritöö. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2011.
- Karmeli palvela hoone ülevaatus, SV Ehituskonsultatsioonide OÜ, 2016. Kättesaadav ehitisregistris [www.ehr.ee](http://www.ehr.ee).
- Kaukis, S., Pärandihaldus kohalikul tasandil. Pärandikorraldus Muhu valla näitel ning soovitud pärandihoiu meetmete osas. Magistritöö. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia Muinsuskaitse ja Konserveerimise osakond, 2020. Kättesaadav [https://digiteek.artun.ee/fotod/loputood/magister/event\\_id-281](https://digiteek.artun.ee/fotod/loputood/magister/event_id-281), (vaadatud 14.VI 2022).
- Kaustel, R., masinkirjas käsikiri, Palivere Evangeeliumi Kristlaste Vabakoguduse ajalugu. Raivo Kausteli erakogu, koopia autori valduses.
- Krigoltoi, L., Ajalooline õiend EEKBKL Rakvere Karmeli koguduse palvelale, 2017. Kättesaadav Rakvere Linnavlitsuse ehitusosakonnas.
- Kuusk, A. Vormsi Paptisti (sic!) kogudus aastail: 1934–1959. Masinkirjas käsikiri. Vormsi Baptistikoguduse arhiiv.
- Kärkla Baptistikoguduse usuühingu protokolliraamat, 1929–1996. Kärkla Baptistikoguduse arhiiv.
- Külama palvemaja 55. aastapäeva puhul. Käsikiri. A. Lige erakogust. Koopia autori valduses.
- Meri, H., ajalooline ülevaade Vedra koguduse ajaloost. Masinkirjas käsikiri, koopia autori valduses.
- Mälestusi eluteelt. Masinkirjas käsikiri. E. Veevo erakogu, koopia autori valduses.
- Naska, S., Rakvere linna üldplaneering. Miljööväärtuslikud hoonestusalad. Analüüs ja ettepanekud kaitse- ja kasutustingimusteks. Töörühm R. Alatalu, O. Orro, I. Raudvassar, R. Treufeldt. Tallinn: 2009. Rakvere Linnavalitsus.
- Paju, T., Nelipühiliikumine Saaremaal. Diplomitöö, Eesti Metodisti Kiriku Teoloogiline Seminar 2010. Viidatud Valjala koguduse kodulehe <https://rahukogudus.ee/rahu-koguduse-ajalugu-enne-ii-maailmasoda/> kaudu.
- Pajuste, A. Kirjeldus usulisest elust Nõval, käsikiri, Haapsalu Baptistikoguduse arhiiv.
- Pugri, M., Ühe palvela lugu. Nõmme Baptistikoguduse palvela. Eesti Kunstiakadeemia Arhitektuuri konserveerimise ja restaureerimise täiendkoolituse lõputöö. Tallinn, 2020.

- Ridala Baptisti Usühingu ja Nõukogu Protokolliraamat, algus 1939. Ridala baptistikoguduse arhiiv.
- Tamm, E., Eesti kirikuarhitektuur 1918–1940. Magistritöö Tartu ülikooli filosoofiateaduskonna kunstiajaloo õppetoolis. Tartu, 1999. Tartu Ülikooli raamatukogu.
- Targama, O., Ülevaade Nõva Baptisti koguduse ajaloost ühenduses palvemaja 50. a. juubeliga 17. detsembril 1978. a, masinkirjas käsikiri, Haapsalu Baptistikoguduse arhiiv. Koopia autori valduses.
- Tatter, P., Jausa koguduse ajalugu. Käsikiri 1972. EEKBL Jausa priikoguduse arhiiv, koopia autori valduses.
- Usklikult ristitud koguduse protokolliraamat Hiiumaal, alustatud 1884. aastal A. R. Schiwe poolt Peterburgis, Kärkla Baptistikoguduse arhiiv.
- Veermets. H., Luguse koguduse sünnilugu, 1881. aastast kuni 1981. a-ni. Käsikiri. Luguse priikoguduse arhiiv. Koopia autori valduses.
- Veevo, E., Priikoguduste spiritualiteedi väljendumine ajakirjas Armu Hääl. Diplomitöö. KUS, 2008.
- Viidebaum, K., Vabakoguduste sakraalhooned Eestis 1940–1991. Magistritöö. Tartu Ülikool humanitaarteaduste ja kunstide valdkond usuteaduskond. Tartu Ülikool, 2022. Saadaval TÜ Usuteaduskonnas.
- Väljamäe, K., Juhi areng koguduse loomise protsessis Viimsi ning Kalamaja kogukondade näitel. KUS diplomitöö, Tartu 2016.a, lk 16. Kättesaadav <https://kus.kogudused.ee/> .

### ***Kirjandus***

- 50 aastat apostlite radadel: jooni baptisti koguduste eluarengust Eestis. Toim R. Kaups. Keila: Külvaja, 1934
- Aednikupoisist jutlustajaks. Eduard Heinla mälestusi. Toim T. Pilli. Tallinn: Allika kirjastus, 2006
- Appelbaum, B., Conservation Treatment Methodology. Oxford: Elsevier, 2007.
- Busch, M., Ridala ärkamise ajalugu. Ridala bapt. kog. väljaanne. Keila: Külvaja, 1928.
- Eesti arhitektuur 2. Toim Raam, V., Tallinn: Valgus, 1996.
- Eesti Baptisti koguduste ajaloolik Album 25 Juubeli aasta mälestuseks, koost J. Felsberg ja A. Tetermann, Tallinn: 1911.
- Eesti kiriku- ja religioonilugu. Toim. R. Altnurme. Tartu: 2018.

- Ilja, V., Vennastekoguduse (Herrnhuutluse) ajalugu Eestimaal (Põhja-Eesti). Palvemajad. Tallinn: MTÜ Allika kirjastus, 2010.
- Jokilehto, J., Arhitektuuri konserveerimise ajalugu, Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2010.
- Kaups, R., Hea Sõnum ja Eesti baptistikogudused. Santa Barbara: 1974.
- Kieckhefer, R., Theology in Stone, Church Architecture from Byzantium to Berkley. Oxford: University press, 2004.
- Konsa, K., Laulupidu ja verivorst. 21. sajandi vaade kultuuripärandile. Tartu: Tartu Kõrgema Kunstikooli toimetised, 2014.
- Kurg, I.-J., Pastor Ilmari Päevik, Mustvee Betaania koguduse karjase mälestusi aastatest 1958–1970. Koostajad I. Kurg, I. Laurik, K. Allikas. Tallinn: Logos, 2021.
- Kõlar, A., Eks teie tea... Oleviste muusikaelust 1950–2012. Tallinn: Oleviste kogudus, 2012.
- Langmaack, G., Evangelischer Kirchenbau im 19. und 20. Jahrhundert. Geschichte. Dokumentation. Synopse. Kassel: Johannes Stauda Verlag, 1971.
- Lehtsaar, T., Taevakingi maine pool: Kolgata koguduse hoone lugu. Tartu: Tartu Kolgata Baptistikogudus, 2014.
- Low, S. M., Anthropological-Ethnographic Methods for the Assessment of Cultural Values in Heritage Conservation. Assessing the Values of Cultural Heritage: Research Report. Ed M. De la Torre. Los Angeles, CA: Getty Conservation Institute, 2002..
- Mason, R., Assessing Values in Conservation Planning: Methodological Issues and Choices. – Assessing the Values of Cultural Heritage: Research Report. Ed M. De la Torre. Los Angeles, CA: Getty Conservation Institute, 2002.
- Muñoz Viñas, S., Contemporary Theory of Conservation. Oxford: Elsevier, 2005.
- Mändel, M. Tehismaterjalid Eesti 20. sajandi arhitektuuris. Kasutuslugu ja väärtustamine. Doktoritöö, Eesti Kunstiakadeemia, 2019.
- Osaduses kasvanud. Toim Ü. Linter, T. Pilli. Tallinn: Eesti EKB Koguduste liit, 2009.
- Paulus, A., Kelli, A. Kreem, A., Ajaloolise puupaadikultuuri pärandiväärtusest Lahemaa paadiehituse ja viislaiu näitel. – Studia Vernacula, nr. 10, november 2019.
- Pilli, T., Usu värvid ja varjundid: Eesti vabakoguduste ajaloost ja identiteedist. Tallinn: Allika, 2007.
- Plaat, J., Saaremaa kirikud, usuliikumised ja prohvetid 18.–20. sajandil. Tartu: ERM, 2003.

- Plaat, J., Usuliikumised, kirikud ja vabakogudused Lääne-ja Hiiumaal, Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 2001.
- Põldmäe, R., Vennastekoguduse kirjandus. Tartu: Ilmamaa, 2011.
- Pühakodade säilitamine ja areng. Riiklik programm, 2003–2013. Toim A. Randla. Tallinn: Muinsuskaitseamet, 2013.
- Riegl, A., A Modern Cult of Monuments: Its Essence and Its Development. – Historical and philosophical issues in the conservation of cultural heritage. Eds. N. Stanley-Price, M. K. Talley Jr., A. Melucco Vaccaro. Los Angeles: The Getty Conservation Institute, 1996.
- Rohtmets, P., Eesti usuelu 100 aastat. Tallinn: Post Factum, 2019.
- Rohtmets, P., Usuelu ümberkorraldamine Eesti revolutsioonilise 1917. aasta kevadsuvel. ÕES aastaraamat 2017.
- Saard, R., Hiiumaa ja hiidlased, usutuultest tormatud ja piiratud. Tallinn: Riho Saard, 2009.
- Sövik, Ed A. A Portfolio of Reflections on the Design of Northfield Methodist Church. — Your church 13, no 5, Sept/ Oct 1967.
- T.-M. Kreem, Viisipäraselt ehitatud: luterlik kirikuehitus, -arhitektuur ja -kunst Eestis Aleksander II ajal (1855-1881). Doktoritöö. Eesti Kunstiakadeemia, 2010.
- Tamm, E., Moodsad kirikud: Eesti 1920.–1930. aastate sakraalarhitektuur. Tallinn: Eesti Arhitektuurimuuseum, 2001.
- Teekond teisenevas ajas. Peatükke Eesti vabakoguduste ajaloost. Toim T. Pilli. Tartu: Kõrgem Usuteaduslik Seminar, 2005.
- Uus ja Vana Testament. Piibel, 1997. a tõlge.
- Veevo, E., (koostaja), Läbi tule. Palade Priikoguduse 125 aastat. Palade priikogudus, 2011.
- Väike fotoalbum: Eesti palvemajad 20. sajandil Arpad Arderi kogust. Koost S. Sirel. Rakvere: Rakvere Nelipüha Kogudus, 2015.

### ***Muu kirjandus***

- EEKB Liidu Tartu Kolgata Baptistikoguduse Põhikiri, vastu võetud 1993. a.
- Eesti kiriku- ja kultuurilugu (VKTJ.01.03), Kõrgemas Usuteadusliku seminari loengukonspekt.
- Alatalu, R., Sõnum ICOMOSi peassambleelt: „Märka inimest!” – Sirp, 28. XI 2014.

- Anger, T., Gustav Hohensee – puulaevade, raadiomastide ja palvemajade ehitaja. – Meie Maa, 24. VII 2009.
- Burke, P., Ajalugu kui ühiskondlik mälu. – Vikerkaar 2003, nr 10–11.
- Evangeeliumi kristlane 7/ 1932.
- Evangeeliumi Kristlane, 4/ 1933.
- Evangeeliumi Kristlane, 6 / 1933.
- In memoriam Ülo Meriloo. – Teekäija V 2017.
- Jürma, E., Tagasivaade EKB Liidu aastakonverentsile. – Teekäija, 7/2016; EKB Liidu aastakonverents „Üks tervik“. – Teekäija, 4/2015.
- Kant, K., 95. aastat Jausa palvemaja. – Hiiu Leht 9. XI 2018.
- Kant, K., Esiisade laulud ja priilaste lood. – Teekäija 7/ 2008.
- Kastehein, M., Lauri, P., Lepiku palvemaja avab 85. juubeli puhul ukсед. – Hiiuleht, 21. XII 2018.
- Kaukis, S., Kes vastutab kodukandi kultuuripärandi eest? — Sirp 25. II 2022.
- Kivastik, S., Sadala kogudus tänab. – Teekäija 07- 08/2016.
- Kogudus võttis külamehed palvemajja pingpongi mängima. – Saarte Hääl 22. XII 2018.
- Konsa, K. Milleks meile pärand? — Akadeemia 2013, nr 12, lk 2171–2189.
- Lamprakos, M., Riegl's Modern Cult of Monuments and the Problem of Value. — Change Over Time. An international journal of conservation and the built environment 2014, vol 4.2, lk 418–431.
- Lehtsaar, H., Algas Tartu Eluringi keskuse ehitus. – Teekäija, 7/2021.
- Lige, J., Tallinna Kogukonnad. – Teekäija, aprill 2019.
- Luide, I., Karmeli vabakoguduse sünnilugu. — Teekäija, II 2014.
- Maiste, J., Pühavaimu kirik 2. osa. – Eesti Kirik 16. I 2002.
- Mitt, A. Uus Palvemaja Nõval. – Teekäija 15. I 1929.
- Raie, S., Pärandi haldamisest. – Akadeemia 2020, nr 10, lk 1822–1845.
- Remmel, A., Ateism kui nõukogude teadus. — Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi. Seeria 38. TÜ usuteaduskond, 2010, lk 44–64.
- Remmel, A., Nõukogude religioonipoliitika Eesti NSV-s inimõiguste ja sõnavabaduse aspektist vaadelduna. — Tuna, III 2013, lk 65–81.
- Remmel, J., Remmel, M., Koroonakriisi eelse ja järgse (vaba)kogudusliku elu arengukohtadest Eestis. – Usuteaduslik ajakiri 1/2021 (79), lk 78–124.
- Rosenvald, J., Pajusalu, K., Pilli, T., Kogudus ja kogukond: lingvistilised, teoloogilised ja sotsioloogilised seosed. – Usuteaduslik ajakiri 1/2021 (79), lk 56–77.

- Saar, P., Tule-mine! – Teekäija, 11/ 2012.
- Tamm E., Analüüsid arenguid EKB liidus. – Teekäija, 9/2015
- Tarkus hüüab tänavail. Kõrgem Usuteaduslik seminar 100. – Teekäija, VI 2022.
- Ulm, K., Märtsipommitamise varju jäänud nüansid: ajaloolane Kalmar Ulm näitab kultushooneid, mida tänapäeva Tallinnast enam ei leia. – Postimees 9. III 2018.
- Ustav Ülo – loomult rahuotsija. – Teekäija II 2016.
- Pastor emeeritus Ülo Meriloo 85. – Teekäija II 2011.
- Uus kirik Rakveresse. Baptistid ehitavad jumalakoda. –Virulane 25. III 1933, lk 4.
- Wright, N., Kirikud ja ühiskondlik kord: baptistlik vaatenurk. – Usuteaduslik ajakiri 1/2021 (79), lk 150–169.

### ***Seadusandlikud dokumendid***

The Nara document on authenticity (1994), ICOMOS, <https://www.icomos.org/charters/nara-e.pdf> (vaadatud 20. VII 2022).

Planeerimisseadus, 2015. — Riigi Teataja, <https://www.riigiteataja.ee/akt/126022015003>, (vaadatud 14.VI 2022).

RT (Riigi Teataja) 1932, nr 55, 12. juuli 1932, art 476: Avalikkude ehitiste püstitamise määrus. Muinsuskaitse seadus. Riigi Teatajas redaktsioon jõustunud 01.01.2021, <https://www.riigiteataja.ee/akt/119032019013?leiaKehtiv> (vaadatud 22.02. 2022).

### ***Internetiallikad***

B. DeJong, Is Seeker Sensitivity a Bad Thing? — Christian Renewal, 2009. <https://www.christianstudylibrary.org/article/seeker-sensitivity-bad-thing> (vaadatud 21. VI 2022).

Benefits of a house church, <https://ourjof.com/benefits-of-a-house-church> ; Church without walls international, <https://churchwithoutwallsinternational.org/about-us/>.

C. H. Hummel, The church at home: the house church movement. – Christinanity Today, <https://www.christianitytoday.com/> (vaadatud 6. VII 2022).

C. Valge ja G. Linter, Autentsuse definitsioon. RM7104 Muinsuskaitse ajalugu ja teooria I, Eesti Kunstiakadeemia Moodle, <https://moodle.artun.ee/mod/wiki/view.php?id=8585>.

E. Veevo, Palade priikoguduse palvela. Hiiumaa. Kodulugu. <https://www.hiiumaakodulugu.ee/puhakojad/palade-priikoguduse-palvela> (vaadatud 14.02.2022)

EEKBL on Eesti evangeeliumi kristlasi, baptiste ja priilasi ühendav usuline organisatsioon <https://kogudused.ee/ekb-liit>.

Eesti 20. sajandi (1870–1991) väärtusliku arhitektuuri kaardistamine ja analüüs, <https://www.muinsuskaitseamet.ee/et/uuringud> (vaadatud 16.06.2022).

Eesti kirikud, [www.kirikud.muinas.ee](http://www.kirikud.muinas.ee) (vaadatud 11.07.2022).

Eesti muusika- ja näitemänguseltsid, Ajalooarhiivi fondiloend. <https://www.eha.ee> (vaadatud 27. VI 2022).

Ehituspärandid ja ruumikvaliteet. Eesti inimarengu aruanne 2019/2020. T. Talk, S. Raie, <https://inimareng.ee/print/EIA-2019-2.2.pdf>.

Eraly, A. Keisrid paabulinnutroonil. Tõlk M. Kalda. Tallinn: Avita, 2008, viidatud Mathura, Ajaloo ja luule tõde. – Sirp 12. IX 2008 kaudu <https://sirp.ee/s1-artiklid/c7-kirjandus/ajaloo-ja-luule-t-de/>.

Estonica, Entsüklopeedia Eestist <http://www.estonica.org/> (vaadatud 20. VII 2022).

Haapsalu Baptistikoguduse koduleht <http://www.haapsalubk.ee/index.php?id=ajalugu#top> (vaadatud 18.07. 2022).

Harrer, A. The Legacy of Alois Riegl: Material Authenticity of the Monument in the Digital Age. – Built Heritage 2017, 1, lk 29–40, <https://doi.org/10.1186/BF03545661> (vaadatud 21. III 2022).

Hiiob, A. Kiriku edasipüüdlik alalhoidlikkus. — 12. VI 2002, Eesti Kirik. Veebiväljaanne <http://www.eestikirik.ee/kiriku-edasipuudlik-alalhoidlikkus/> (vaadatud 21. VI 2022).

<https://sobraltsobrale.ee/meist/> (vaadatud 8.07. 2022).

<https://www.merriam-webster.com/dictionary/sacrament> (vaadatud 8.06. 2022).

Jürjo, I., Pietism ja vennastekoguduse mõjud. Entsüklopeedia Eestist. [www.estonia.org](http://www.estonia.org), (vaadatud 13.05.2022).



Kalm, M., Lääne-Virumaa XX sajandi ehituspärand. Muinsuskaitse alusuuring, Eesti XX sajandi väärtusliku arhitektuuri kaardistamine ja analüüs. Tallinn: 2010. [https://register.muinas.ee/ftp/XX\\_saj.\\_arhitektuur/maakondlikud%20ylevaated/laane-virumaa/Laane-Virumaa.pdf](https://register.muinas.ee/ftp/XX_saj._arhitektuur/maakondlikud%20ylevaated/laane-virumaa/Laane-Virumaa.pdf) (vaadatud 23. VII 2022).

Miljööväärtuslike alade linnaehituslik kujunemine ja väärtushinnang. Tartu üldplaneering 2040+, [https://gis.tartulv.ee/pohilahendus/yldplaneering2040/muinsuskaitse\\_miljoo/](https://gis.tartulv.ee/pohilahendus/yldplaneering2040/muinsuskaitse_miljoo/) (vaadatud 23. VII 2022).

Priikoguduste lugu, E. Veevo, Ethel Suurküla, Edi Suurküla ettekanne EEKB Liidu koguduste festivalil „Kohal kogukonna heaks“. 11. VI 2022. a. Pildiraadio ülekanne järelvaadatav <https://www.youtube.com/watch?v=UOjOTjVE-Dk&t=2131s>.

Pärnu Immanueli Baptistikoguduse ajalugu, koguduse koduleht <https://parnuimmanuel.ee/ajalugu/>

Randla, A. 20. sajandi palvemajad, alusuuring. Tallinn, 2012. [https://register.muinas.ee/ftp/XX\\_saj.\\_arhitektuur/alusuuringud/Palvemajad/palve.pdf](https://register.muinas.ee/ftp/XX_saj._arhitektuur/alusuuringud/Palvemajad/palve.pdf) (vaadatud 20. VII 2022).

Rituals and worship, Symbolism. Religion Library. Baptist. <https://www.patheos.com/library/baptist/ritual-worship-devotion-symbolism/symbolism> (vaadatud 28.VI 2022).

Tallinna Linnaplaneerimisameti koduleht, <https://www.tallinn.ee/est/ehitus/Kirikurenessanss>, vaadatud 13. VI 2022.

Tartu Kolgata koguduse koduleht, <https://kolgata.ee/kolgata-koguduse-ajalugu/> (vaadatud 1. II 2022).

Värä, E., Muutuste algus. 1985–1991. Iseseisvumise taastamine. Entsüklopeedia Eestist, [http://www.estonica.org/et/Ajalugu/1985-1991\\_Iseseisvuse\\_taastamine/Muutuste\\_algus/](http://www.estonica.org/et/Ajalugu/1985-1991_Iseseisvuse_taastamine/Muutuste_algus/)

### ***Intervjuud, vestlused ja kirjavahetus***

Einlo M., Einlo, K., intervjuu autoriga 25.11.2021, salvestus autori valduses.

Einlo, K., intervjuu autoriga 11. XII 2021, salvestus autori valduses.

Kalamägi, K., vestlus autoriga 1. X 2021, märkmed autori valduses.

Kant, K., intervjuu autoriga 10. VII 2021, lindistus autori valduses

Kaustel, R. ja intervjuu autoriga 9. IX 2021, 19. XII 2021, salvestused autori valduses.

Kopli, K., intervjuu autoriga 18. XII 2021. Märkmed ja salvestus autori valduses.

Kotiesen, G., intervjuu autoriga 28. I 2022, salvestus autori valduses.

Kurg, I., kirjalik vestlus autoriga, 17. II 2022. Kirjavahetus autori valduses.

Kähr, T., intervjuu autoriga 13. VII 2022, salvestus autori valduses.

Kähr, T., intervjuu autoriga 3. VIII 2022, salvestus autori valduses.

Lige, A, Lige, H ja Kant, K. intervjuu 10. VII 2021. a, salvestus autori valduses.

Lige, A. vestlus autoriga 21.VI 2021, märkmed autori valduses.

Lige, S., intervjuu autoriga 22. VII 2021. a, lindistus ja märkmed autori valduses.

Lige, S., intervjuu autoriga, 22. VI 2021. Lindistus autori valduses.

Luik, K- M., kirjavahetus autoriga 29.VI 2022, kirjavahetus autori valduses.

Meri, H., intervjuu autoriga 25. IX 2021, lindistus autori valduses.

Metsamaa, U., 3. VII 2021, märkmed autori valduses.

Mäemets, M., kirjavahetus autoriga juuli. 2021.a. Kirjavahetus autori valduses.

Naurits-Tärk, I., intervjuu autoriga, 15. VI 2021. Lindistus autori valduses.

Niinemets, J., intervjuu autoriga 9. XII 2021. Märkmed ja salvestus autori valduses.

Paldre, L., intervjuu autoriga 20. IX 2021. Salvestus autori valduses.

Paljasma, M., intervjuu autoriga 11. VII 2021. Salvestus ja märkmed autori valduses.

Paljasma, M., kirjavahetus autoriga, 30. I 2022. Märkmed autori valduses.

Rahkema, E., intervjuu autoriga 16. X 2021. Märkmed ja salvestus autori valduses.

Rommel, M., intervjuu autoriga 2. XII 2020, märkmed autori valduses.

Rosenvald, L., intervjuu autoriga, 20. IX 2021. Salvestus autori valduses.

Saar, P., intervjuu autoriga 8.VII 2021, salvestus autori valduses.

Silveri, S., intervjuu autoriga 9. X 2021. Märkmed ja salvestus autori valduses.

Sombri, S. Vestlus autoriga 7. VI 2022, märkmed autori valduses.

Tamm, E., Intervjuu autoriga 8. IX 2021. Lindistus autori valduses.

Tammo, J., intervjuu autoriga 4. IX 2021, salvestus autori valduses.

Tammo, J., intervjuu autoriga 7. VII 2022, salvestus autori valduses.

Teller, J., intervjuu autoriga 10. VII 2021, salvestus autori valduses.

Tuuliku, E., intervjuu autoriga 22.VII 2021. a, salvestus autori valduses.

Vaus, K., Kant, K., intervjuu 11. VII 2021.a lindistus ja märkmed autori valduses.

Vinkel, A., vestlus autoriga 16. VII 2022 , märkmed autori valduses.

Övel, V., intervjuu autoriga 11. XII 2021, salvestus autori valduses.

Övel, V., Padu, P., intervjuu autoriga 18. IX 2021, salvestus autori valduses.

## SUMMARY

### *Valorization and Protection of the Early 20th Century Estonian Free Church Rural Chapels*

The objective of this Master's thesis are the rural chapels erected by Free Churches of Estonia at the beginning of 20th century. The focus is on rural chapels built by churches that currently are in the use of Union of Free Evangelical and Baptist Churches of Estonia (EEKBL). The selection of buildings is regionally limited with Estonian west coast area and islands such as Hiiumaa, Saaremaa and Vormsi. Due to rural chapels being mainly simple vernacular buildings and not under state protection as cultural monuments, they have been threatened by destruction and damage by rebuilding. The aim of the thesis is to valorize the rural churches as architectural heritage, and to find potential solutions for their preservation and protection.

Research analyzes the reasons why early 20th century rural churches lack official recognition and evaluation. The study has explored why rural chapels are important, what is uniquely valuable about those buildings and what is their historical significance in Estonian Free Church history. Through value assessment, the churches are attributed to carry different values like historical, architectural, age, authentic, national, memory, religious and spiritual values.

Church's interior and exterior are considered in the thesis as architecturally integral and united. Based on this, the thesis explores what has caused transformations in the church interior and exterior concurrently. The aim is to understand how the sacral Free Church room has changed through different time periods, to probe what factors have caused transformations in the room, and to observe the changes in congregational identity and society reflected in the church environment. Research also examined the conditions that caused deterioration of actual state, using different cases describing both positive and negative examples of restoration and renovation.

Additionally, the study is an effort to explore the relationship between the sacral space of churches and congregations, and how people view the church building; what has been the church's meaning and role in the past, and how is the actual room perceived by churchgoers today. The work also includes the design and construction analysis of church interiors as rooms of religious worship and the description of symbols used in Free Church traditional sacral space. A qualitative approach was utilized in the study, that includes photo and document analysis, collecting information from previous studies, archive study, comparison of architectural

drawings, and observations on location. The researcher also conducted semi-structured interviews with 64 people.

The thesis is mainly addressed to the church board members who are actively making decisions of church construction or renovation. The purpose of this thesis is to provoke a discussion inside the Union of Free Evangelical and Baptist Churches of Estonia and to draw Free Church leaders' attention to their architectural heritage and to raise the importance of rural chapels as an important part of history and congregational identity. Also, to promulgate rural chapels as both tangible and intangible inheritance of Free Churches. Knowledge and education are playing the main importance here.

The ultimate purpose of this thesis is to protect the rural churches. At the end of the research, there are some practical proposals for the achievement of this goal:

1. Most effective tool for protection would be to raise the building owners' awareness and recognition of rural chapels as valuable buildings: to speak about the values and promote the rural churches as an important part of church identity and spiritual heritage.
2. To create a cooperation chamber that would draw together volunteers willing to contribute in the conservation and reconstruction of these buildings.
3. To establish the Architectural Council as expert team of architects, engineers, heritage protectors, conservation experts, interior designers. This team would function as a resource counseling and aiding the Church Boards in their constructional decisions, as well as conservation and renovation plans.

## **LISADE LOETELU**

Lisa 1. Hoonete seisundi ja säilivuse analüüsi põhjalikum käsitus.

Lisa 2. Hoonete seisundi ja säilivuse analüüs konspektiivne käsitus tabeli vormis.

Lisa 3. Luguse baptisti koguduse registreerimisnimekiri 1945. a, aruanne 1946. a, tüüplepingu näide palvemaja ja selle inventari kasutamisele võtmisest 1948. a.

Lisa 4. „Kõik ehitamisele!“ – Teekäija 1. III 1931. a artikkel.

Lisa 5. Palvemajade kaart.